

**ВІСНИК ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
„ПОДІАЛЬСЬКА
СТАРОВИНА“
1 (8)/2022**

№1 (8)/2022

Засновники:

**Державний архів Хмельницької області
Державний історико-культурний заповідник „Межибіж”
ПП „Архівні інформаційні системи”, м. Київ
Меморіальний музей пам’яті жертв Голокосту в Вашингтоні (США)**

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Державного архіву Хмельницької області
Протокол 1 від 14.01. 2022

Свідectво про державну реєстрацію
Серія ДК №2505 від 25.05. 2006 р.

Тираж 50 прим. Зам. 001.

Адреса редакції:

вул. Грушевського, 99,
м. Хмельницький, 29000
каб. 504
Тел. +380 (382) 764739
Ел. адреса: infteh@ukr.net

Видруковано: ФОП Стрихар А. М.
м. Хмельницький,
вул. Чорновола, 37
Тел. +38(096) 709-11-10

Статті друкуються в авторській редакції. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Опубліковані матеріали відбивають точку зору авторів, що не обов’язково збігається з думкою редакції.

Редакційна колегія:

Алцкан В.Я. канд. іст. наук,
(м. Вашингтон), США
Байдич В.Г. (гол. ред. кол.), канд. іст. наук
Бурдуваліс К.М., магістр державного управління
Берковський В.Г., канд. іст. наук
Блажевич Ю.І., канд. іст. наук, доц.
Віслобоков К.А., канд. іст. наук
Войтович О.В., магістр державного управління
Галатир В.В. (відп. ред.), канд. іст. наук, доц.
Завальнюк О.М., д-р іст. наук, проф.
Клименко Т.А., канд. іст. наук
Копилов С. А., д-р іст. наук, проф.
Комарніцький О.Б., д-р іст. наук, доцент
Легун Ю.В., д-р іст. наук, проф.
Левченко Л.Л., д-р іст. наук, проф.
Марчук В.В., д-р іст. наук, проф.
Машталір А.І., канд.іст.наук.
Олійник Ю.В. (заст. гол. ред. кол.), канд. іст. наук
Погорілець О.Г., директор ДІКЗ “Межибіж”
Телячий Ю.В., д-р іст. наук, проф.
Федьков О.М., д-р іст. наук, проф.
Філінюк А.Г., д-р іст. наук, проф.
Чайковський М.Є., д-р пед. наук, проф.

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ

Адамський В.Р. ДОЛЯ КЛИМЕНТА ГАЙОВОГО У КОНТЕКСТІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ РЕПРЕСІЙ НАПРИКІНЦІ 1920-х років	4
Байдич В.Г. ОЛЕКСАНДР ЗАВАЛЬНЮК – ЛАУРЕАТ ОБЛАСНИХ ПРЕМІЙ, ПРОВІДНИЙ НАУКОВЕЦЬ ІЗ ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ, МИНУВШИНИ ПОДІЛЛЯ ТА УКРАЇНИ	15
Байдич В.О. ОПИС МАЄТКУ С. ВОРОНКОВЕЦЬ (1843 р.)	22
Байдич О.В. АНТОНІНСЬКИЙ КІННИЙ ЗАВОД: КОРОТКИЙ ЕКСКУРС В МИНУЛЕ	31
Баюк М.І. ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ПОДІЛЛІ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1917–1920 рр.	40
Войтович О.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВОЛОДІННЯ МІСТОМ МОГИЛЕВОМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЙОГО ВИКУП РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.	53
Галатир В.В. ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ ЯНОМ ТОКАРЖЕВСЬКИМ-КАРАШЕВИЧЕМ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ У 1898-1909 рр.	60
Гродовський О.В. ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСКУРІВСЬКОЇ ОКРУГИ В 1920-1926 рр.	67
Завальнюк К.В., Рекрут В.П. ТРАГІЧНА ДОЛЯ ПОДОЛЯНИНА ПАРФЕНА САМОРУХИ ...	75
Завальнюк О.М. ДОЛЯ РОДИНИ ВИДАТНОГО ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬМІНСЬКОГО (ДО 160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	83
Западенко І.В. МЕДЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК В ОПИСАХ ІНВЕНТАРІВ МЕДЖИБІЗЬКОГО КЛЮЧА ХVІІІ ст.	88
Захар'єв В.А. / із Ватралів/ НОВІ ДЖЕРЕЛА З ДАХМО ПРО МАРХОЦЬКИХ ТА ЇХНІХ СУСІДІВ	97
Кундельський В.В. ЄВРЕЇ ТА РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛ. ХІХ ст. (НА ОСНОВІ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ)	105
Ляскович Т.В. МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 538 ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ПОСТАЧАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР НА ПОДІЛЛІ (1919 р.)	109
Олійник С.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІЙСЬКА ТЮТЮНОМ НАВЕСНІ – ВОСЕНИ 1919 року	113
Олійник Ю.В., Олійник А.Ю. ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Р-805 „АНТОНІНСЬКА РАЙОННА УПРАВА” – ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА КРАСИЛІВЩИНІ	117
Погорілець О. Г. ДО 230-РІЧЧЯ БИТВІ ПІД ЗЕЛЕНЦЯМИ	120
Полянський Ф.І. АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ КОКОВСЬКИХ ФРАНЦА І СТЕПАНА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОВСТАННЯ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ВЕРЕСНІ 1939 р.	123
Прокопчук В.С. АРХІВІСТИ З ДУНАЄВЕЧЧИНІ	126
Сумишин Я.М. «НЕЗАКОННЫЕ ШКОЛЫ И ЛИТЕРАТУРА ВОЗМУТИТЕЛЬНОГО СОДЕР- ЖАНИЯ», АБО ЯК РОСІЙСЬКА ВЛАДА ВИРІШУВАЛА «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ОСВІТНІЙ СФЕРІ	137
Шолк О.М. ПІДПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР БОРИС ГОМЗИН: ВІД РОСІЙСЬКОЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 років	144

ПОВІДОМЛЕННЯ

Тараненко Л.О. ЯК МИ ПРАЦЮЄМО В УМОВАХ ВІЙНИ	147
НАШІ АВТОРИ	152

НАУКОВІ СТАТТІ

Адамський В.Р.

ДОЛЯ КЛИМЕНТА ГАЙОВОГО У КОНТЕКСТІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ РЕПРЕСІЙ НАПРИКІНЦІ 1920-х років

У науковій студії аналізується кримінальне провадження проти директора Проскурівського педагогічного технікуму Климента Гайового, що зберігається в Державному архіві Хмельницької області. Він був звинувачений у «контрреволюційній діяльності», що виражалася в участі в революційній діяльності за доби Директорії УНР та симпатіях до Симона Петлюри. У результаті розгляду справи К. Гайовому на цей раз вдалося уникнути ув'язнення, але він був звільнений з посади. У 1998 році за висновком прокурора Хмельницької області К. Гайовий був реабілітований.

Ключові слова: педагогічний технікум, директор, репресії, допит, слідчий, прокурор.

Наприкінці 1920-х років більшовицька партія реанімувала військово-комуністичні методи управління, що базувались в своїй основі на засадах примусу та насилля. Здолавши до цього часу «спротив буржуазних класів», комуністи прийняли за дрібнобуржуазні кола, основними репрезентантами яких в умовах радянської України, за визначенням більшовицьких ідеологів, виступали представники українського індивідуального селянства та української інтелігенції. Останнім приділялася надмірна увага, а особливо тим особистостям, котрі в будь-якій формі брали участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

У травні 1925 р. директором Проскурівського педагогічного технікуму призначили К. Г. Гайового, котрий застав у навчальному закладі досить непросту ситуацію. Частково вона пояснювалася частою зміною адміністрації інституції, що негативно впливало на організацію навчально-виховного процесу. Так, лише впродовж останнього навчального року посаду директора посідали Кондратенко та Ремізов. Обов'язки завідуючого навчальною частиною почергово виконували Дума, Ремізов, Ващенко. В окремі періоди ситуація взагалі доходила до абсурду, коли обов'язки керуючого навчальним закладом, завідуючого навчальною частиною, політичного комісара, інспектора профосвіти доводилося виконувати одній особі – Ремізову. За визнанням самих викладачів, це негативно відбивалося на адміністративній роботі і вносило у роботу певну хаотичність [1].

К. Гайовому в досить короткий термін вдалося налагодити роботу колективу. Сконцентровано про розвиток інституції директор виклав у матеріалі, що був надрукований в ювілейному числі «Освіти Проскурівщини», присвячений 10-річчю «Жовтневої революції» [2].

Однак під час проведення «операції по лінії української контрреволюційної громадськості» у серпні 1929 р., К. Гайового було арештовано «за прихований факт служби в старій і петлюрівській арміях» [3]. Які саме факти лягли в основу арешту сьогодні сказати важко. Офіційно перші покази проти нього 22 та 23 серпня 1929 р. дали відповідно працівник контори ПЧ-10 В. К. Рабодзей та рахівник ТЧ-3 О. Г. Осудоренко. Але їхнім свідченням вірити важко, оскільки написані вони начебто під копірку. Зокрема, перший стверджував, що знав К. Гайового з 1917 р. На той час він навчався у вищій початковій школі в Сарнах. Після революції до міста приїхав Гайовий. З його настрою та виправки він припускав, що той міг бути офіцером. Після приходу до Сарн війська С. Петлюри, Гайовий залишив викладацьку діяльність і «пішов служити петлюрівцям». Зокрема, В. Рабодзей показав, що він посів посаду коменданта містечка Степань. Крім того, К. Гайовий «загітував до петлюрівської армії десь 12 учнів». Серед останніх були названі прізвища Володимира Дубенка, Василя Цищука, Олексія Ковтуна та ін. Щодо діяльності К. Гайового, то вона полягала в наступному: «Він був ярим самостійником, агітував серед учнів» [4].

У 1917-1918 рр. О. Г. Осудоренко навчався в Сарнівській залізничній школі. Він також засвідчив, що коли до Сарн прийшли війська Петлюри, то К. Гайовий пішов з ними. «Більше я його не бачив, – констатував рахівник. – Чи приймав Гайовий участь у петлюрівському русі я не помічав, і не звертав на це уваги» [5].

Саме ці свідчення лягли в основу ухвалення 24 серпня 1929 р. Уповноваженим I відділу Прокурівського окружного відділу ДПУ Полугаром постанови про проведення обшуку та арешту громадян П. І. Байди, Ф. Г. Садківського, О. М. Страшевського, М. П. Данчевського та К. Г. Гайового у зв'язку із звинуваченням перших чотирьох в тому, що вони, будучи співробітниками Прокурівського педагогічного технікуму, були заміченими в систематичному проведенні антирадянської агітації, що передбачено ст. 54 п. 10 КК УСРР, а у відношенні К. Г. Гайового – «із звинувачення його в тому, що він в період петлюрівщини брав активну участь у боротьбі проти робітничого класу, що передбачено ст. 54 п. 13 КК УСРР». Цю постанову затвердив начальник Окружного відділу ДПУ Камінський [6].

Обшук в помешканні К. Гайового за адресою вул. Старобульварна 1-7 відбувся наступного дня. Його проводив співробітник Прокурівського відділу ДПУ Маркелов у присутності міліціонера А. Крамара та жителя міста А. І. Гловацької. Нічого особливого Маркелов не знайшов (забрав лише різні листи), але це не завадило йому доставити К. Гайового до Окружного відділу ДПУ [7].

25 серпня 1929 р. відбувся перший допит К. Гайового. Його проводив Уповноважений I відділу Окрвідділу ДПУ Полугар. Нижче ми подаємо протокол цього допиту:

«1929 г. Августа м-ца «25» дня. Уполномоченный Прокурорского Отд. ГПУ СССР Полугар допросил ниженазванного гр. Гаевого в качестве обвиняемого, который показал:

1. Имя, отчество, фамилия: Гаевой Клементий Гаврилович.

2. Возраст, год рожд.: род. в 1891 г.

3. Место рождения и приписки: с. Юрковщина, Ярининского р-на, Волынского окр.

4. Социальное происхождение: сын крестьянина.

5. Сословная принадл. до революции: крестьянин, имуществен. положение до револ. и в наст. момент: неимущий.

6. Гражданство: СССР.

7. Образование: незаконченное высшее.

8. Семейное положение: женат.

9. Отношение к воинской повинности: на учете ОВК.

10. Профессия: учитель.

11. Место службы и занимаемая должность: Директор Педтехникума.

12. Сведения о судимости и нахождении под следствием: в 1921 г. за хранение оружия по суду оправдан.

13. Партийная принадлежность: -

14. Состоит ли в профсоюзе: член союза «Робос».

15. Точный адрес: Прокурор, здание педтехникума.

16. Служба в антис. армиях и учрежд., и организациях (добровольно или по мобилизации): -

Будучи предупрежденным о содержании ст. 89 УК СССР, 61 и 161 УПК СССР по существу дела показал: происхожу из семьи бедного крестьянина. Сам я ходил на заработки к помещику. Лет 8-9 начал ходить в школу грамоты и в 1905-6 поступил в Новоград-Волынский городское училище. По бедности, я был освобожден от платы за правоучение, а еду мне приносили из дому, или я туда сам ходил, ибо до села было 8 верст. В 1908 г. я закончил курс обучения и летом помогал землемеру переносить инструменты. Месяца два-три работал писцом в волостном правлении. В конце 1908 г. крестьяне соседнего села Гурки пригласили меня организовать школу. Здесь я проработал года два и перешел в с. Молодько учителем на оклад в 10 р. месяц. В 1911 г. поступил в Дедеркальскую Учительскую семинарию и в 1914 году, окончив семинарию, осенью был взят в армию. Служил в 48-м Одесском полку писарем. В 1915 г. был послан в школу прапорщиков, но не был принят, т. к. плохо знал военное дело и весной 1916 г., проезжая в Минске, Москве и Казани, вернулся в полк, который в то время стоял возле г. Хотина. Через 1½ – 2 месяца, я был отправлен опять в школу прапорщиков в г. Киев. Закончил я эту школу в конце 1916 г. и получил назначение в

25 запасный полк г. Бахмут. Здесь меня застала революция в должности полуротного командира. В конце лета 1917 года меня, в числе нескольких других прапорщиков отправили на фронт, но туда не поехал, а пошел как рядовой в 228 Запасный полк в г. Екатеринославе. В этом же полку в начале 1918 г. демобилизовался как народный учитель. Сейчас же после демобилизации я поехал опять в Бахмут и получил назначение учителем в с. Александровку. На каникулы поехал в Киев, где жил мой брат Леонид (ныне учительствующий в г. Проскурове) и одновременно начал слушать лекции в техническом институте. В таковой я записался в 1917 г., но лекции не слушал, ввиду пребывания на военной службе, а затем занятости как учитель. В июле 1918 г. через один-два дня после убийства немецкого главнокомандующего Эйхгорна был арестован, но через сутки освобожден. Под осень начались разговоры, что гетманцы будут устраивать мобилизацию; я тогда пошел в отдел просвещения Юго-Западных дорог и получил назначение в Сарненское железно-дорожное училище. Помню, что назначение получил 5 ноября 1918 г. Власти часто менялись, но я до весны 1919 года оставался в школе. К этому времени петлюровцы производили мобилизацию, но я на таковую не явился, за что был арестован, но в это время захватил власть отаман Оскилко, арестовал петлюровское правительство в г. Ровно и здесь обстоятельства сложились так, что мне пришлось по мобилизации пойти в армию Оскилко, но прослужил не более трех недель в м. Степань комендантом, причем это местечко было на границе с Польшей. Вскоре ст. Сарны заняли поляки и я со ст. Сарны бежал к жене в г. Кременец, где она учительствовала. В Кременце была тогда Советская власть и через своего товарища Мосейчука, который заведывал Наробразом, я устроился на временную работу в Наробразе. Спустя непродолжительное время, в июле 1919 г., Кременец был занят петлюровско-польскими повстанцами. Это произошло внезапно, советские власти не успели уйти из города и у меня некоторое время скрывались Мосейчук и Гранатырь – б. в Проскурове зам. зав. Окргзмотдела. Этот период пребывания петлюровцев и поляков, я нигде не работал и жил на средства жены. В середине сентября 1919 г. начались ре-

прессии со стороны поляков и я бежал в гор. Проскуров и с тех пор живу и работаю в гор. Проскурове. До 1924 г. работал в Гречанской железно-дорожной школе, а с 1925 г. в Проскуровском педтехникуме. В 1923 г. вступил кандидатом в члены партии. Во время чистки 1929 г. я был исключен из рядов партии за то, что в своей автобиографии не указал, что был в старой армии прапорщиком. Другие моменты против меня не выдвигались. Это решение комиссии по чистке партии я обжаловал в ЦКК (через Окружную Контрольную Комиссию), но ответа еще нет. Кроме вышеуказанных моментов, я ни в каких политических организациях не состоял. Могу сказать, что до 1920 г. был политически безграмотным человеком и я только стремился к получению высшего образования. За время работы в педтехникуме был произведен ряд обследований, вопрос о нем ставился в партийном комитете, причем констатировалось, что ко времени принятия заведывания педтехникумом, там были различные группировки среди лекторов и студентов и по указаниям партийного комитета я часть преподавателей сменил, т. к. они (преподаватели) воспитывали студенческую массу в шовинистическо-петлюровском духе. К таким преподавателям я отношу в первую очередь Садковского Федора Гавриловича, Архангельского. Весной 1926 г. был случай, когда Садковский Федор на подготовительном курсе, во время лекции украинского языка, выразился: «Винниченко с такой шантрапой не захотел бы говорить», о чем я писал в Наркомпрос и заявил секретарю ячейки. Показание записано правильно, мне прочитано, в чем и расписываюсь.

Гаевой.

Допросил Полугар» [8].

На підставі цього допиту 26 серпня 1929 р. Полугаром було ухвалено дві постанови, які затвердив начальник Окружного відділу ДПУ Камінський. Згідно першої Полугар прийняв до власного провадження справу і розпочав попереднє слідство по ознакам злочинів, передбачених ст. 54 п. 13 КК УСРР. Злочинна діяльність К. Гайового проявилася в тому, що він «в період петлюрівщини був помічений в активній боротьбі проти робітничого класу» [9].

Другою постановою Полугар обрав запобіжний захід К. Гайовому. З огляду на те, що

залишення його на свободі, могло негативно відобразитися на розслідуванні справи, уповноважений І відділу ДПУ вирішив тримати Гайового під охороною [10].

26 серпня 1929 р. був допитаний ще один свідок по справі. Діловод ДН-5 М. Ф. Слободянюк практично повторив ті ж факти, які на попередньому етапі озвучили його колеги по навчанню в Сарнівській вищій початковій школі [11].

А за три дні, 29 серпня 1929 р., К. Гайовий подав заяву на ім'я начальника Окружного відділу ДПУ Камінського. У ній він стверджував, що його звинувачення «в активній участі з Петлюрою проти робітничого класу» потребує довести безглуздість такого, а будучи арештованим, йому зробити це надзвичайно важко. Гайовий припускав, що його праця біля десяти років на користь радянської влади, дає підставу хоч трішки йому довіряти. З огляду на це, заявник просив змінити йому запобіжний захід на підписку про невиїзд, аби він мав можливість зібрати необхідні матеріали і свідків [12].

31 серпня 1929 р. відбувся черговий допит К. Гайового. Основні його тези були наступними: «Будучи предупрежденным о содержании ст. 89 УК УССР, 61 и 161 УПК УССР по существу дела показал: в Сарновскую железно-дорожную школу я попал 5 ноября 1918 г. Это было в период гетманщины. Гетманщину я считал ясно выраженной буржуазной властью. Вскоре был переворот и власть перешла в руки петлюровцев. К таковым я относился совершенно безразлично, хотя и считал их более «левыми», чем гетманцы. В тоже время не разбирался в сущности петлюровщины и их программной установке по целому ряду вопросов. «Левыми» я их считал потому, что они выступили против гетманцев, где были помещики и одно время вместе с петлюровцами, против гетмана, выступал повстанческий отряд некоего Бондарчука (из м. Домбровица) – большевистской окраски.

Петлюровцы пытались меня мобилизовать дважды, но первый раз, в начале 1919 г., мне удалось увильнуть. Второй раз, в конце апреля 1919 г., меня мобилизовали в армию Оскилко (петлюровская армия), о которой я говорил в предыдущем показании и был комендантом

местечка Степань (на границе с Польшей). В мои обязанности входило выполнение пограничной караульной службы, причем в моем распоряжении находилось 5-6 солдат. Начальство мое находилось в г. Ровно. В этот период вместе со мной учительствовал некто Барченко (кажется, его имя Даниил), но в армию его не взяли, как не служившего ранее на военной службе. Года два тому назад, я Барченко встречал в Киеве, где он к тому времени закончил мединститут и хотел остаться для работы в Киеве. Другой учитель, по имени и отчеству Александр Логвинович (фамилию его забыл) ушел в декабре 1918 г. или январе 1919 года добровольно в петлюровскую армию, как артиллерийский офицер. Где он – мне совершенно неизвестно. Когда я был уже комендантом в м. Степань, ко мне явилось несколько учеников Сарновской жел.-дор. школы, для зачисления их добровольцами в петлюровскую армию. Младших я отправил домой, а старших, человека три, остались при мне, почти все время ходили без дела и, может быть, некоторые ходили в караул, хотя в таковой я их не посылал. Категорически заявляю, что в петлюровской армии я служил по мобилизации, а не добровольно. Возможно, что об этом помнит бывший тогда машинист железной дороги ст. Сарны-Семенов, который в 1922-23 г. работал на ст. Гречаны и в 1928 или 1929 году переведен на другую линию или в Шепетовку или Коростень. Службу в армии закончил в мае 1919 г. и в первых числах октября 1919 г. переехал в г. Проскуров (пришел пешком) и получил назначение в Гречанскую железно-дорожную школу на должность временно исполняющего должность заведующего. Власть была петлюровская, но кто руководил таковой в условиях города Проскурова и ст. Гречаны – я не знал и не знаю.

Касаясь лекторов и студенческий состав педтехникума должен сказать, что за время моего заведывания педтехникумом был ряд случаев исключения студентов за идеологическую невыдержанность, а одного исключили за шовинистические проявления (это некто Гупало, исключен в 1927 г.). Подробные списки есть в делах педтехникума. Касаясь же преподавателей, следует отметить зав. научной частью Бай-

ду Павла Ивановича. У него сильно сказывался «селянский» уклон и зимой 1928-29 года он однажды мне сказал, что крестьян обижают, что они не получают за свои продукты того, что следует. Я начал доказывать правильность линии партии и тогда Байда заявил: «А давно ли Вы вышли из крестьян?» Классовой линии в его работе не чувствуется, он подходит к вопросу только академически. Весной 1928 года перед окончанием учебного года любил в коридоре собирать студенчество и распевать с ними песни, правда, из разрешенного репертуара, но все же с сильным националистическим уклоном. Например, это бывали песни исторически-бытовые, времен казачества и т. д. Среди студенчества пользовался и пользуется авторитетом.

Страшевский Александр Николаевич – учитель пения, держит себя замкнуто, но, главным образом, разучивает старые бытовые украинские и русские песни. Нужно сказать, что, вообще, вопрос о репертуаре и в центре недостаточно разрешен.

Лектор украинского языка и литературы Данчевский Николай Прокофьевич не совсем соответствует своему назначению и студенты, поэтому, его недолюбливают. Ныне возбуждено ходатайство перед Наркомпросом о замене Данчевского другим, более соответствующим, преподавателем. В тоже время, за ним и за Страшевским, моментов шовинизма не наблюдались. В начале весны 1929 г. было обследование из партийного комитета состояния работы педтехникума и констатировали, что в основном работа педтехникума ведется удовлетворительно.

Вступая на работу, а также вступая в Компартию, я о своей службе в старой армии и у Петлюры – не упоминал. Показание записано правильно, мне прочитано, в чем и расписываюсь. Добавляю, что Байде я запретил собирать студентов и петь песни. Поступая на работу, от меня никаких анкет не требовали.

Гаевой.

Допросил Полугар» [13].

Наступні допити К. Гайового, проведені Полугаром 6, 16 та 30 вересня 1929 р. нічого особливо нового для з'ясування суті справи не принесли [14]. Так само, як не надали якіс-

но нових фактів допит Ф. Г. Садківського [15] чи заява столяра депо при станції Коростень П. Протопопова [16]. Виняток із представлених документів становила довідка, завізована селянином Романом Гранатиром. У ній стверджувалося: «В 1919 році в місті Кремінці на Волині при Рад. Владі, я був членом Воєнно-Революційного Комітету й займав посаду завідувача Відділу Управителя. В кінці липня того-ж року місто було захоплене Польсько-Петлюрівською бандою. Я ще з одним теж членом Воєн.-Р. К-ту т. Мосійчуком в перших три дні переховувався на квартирі вчителя т. Гаєвого К. Г., який, розвідавши, де розтавлені дозорці, дістав для нас зброю «револьвер Нагана» й вивів нас по йому знайомій стежці через Кремінські гори та Садки з міста, чим і допоміг нам втікати з міста та не потрапити в руки Польсько-Петлюрівських банд.

Вищезазначене свідчу своїм підписом» [17].

За час перебування в слідчому ізоляторі здоров'я К. Гайового дуже погіршилося: рентген легких показав потребу негайного лікування [18]. Не маючи достатніх доказів участі К. Гайового у «боротьбі проти робітничого класу», начальник Окружного відділу ДПУ Камінський 10 жовтня 1929 р. доручив відібрати у нього розширені дані про його життєвий шлях. К. Гайовий добре розумів значення цього документа для його подальшої долі. Тому у ньому він зафіксував наступне: «Согласно Вашему поручению от 10/X подаю о себе следующие сведения. Вышел я из очень бедной, забитой крестьянской семьи; 3 дес. волынской плохой земли не могли прокормить семью в 10-11 душ, поэтому с детства пришлось ходить на заработки к кулакам и помещикам (пасти скот, прорывать свеклу, жать и т. д.). Ржаного хлеба в семье почти не было – ячменный и картофель и то в большинстве заработанные. Живя в такой нужде, все таки книженка из рук не выходила. Братья крестьяне только после Октября получили земли и теперь начали жить лучше и то удовлетворительно живет только наименьший, который пошел в приемы в другое хозяйство. В 13 лет я начал посещать городскую школу в 10 верстах. Можно представить себе, какова была эта наука – почти ежедневно ходить 10 верст ободраным, голодным, холодным. Но

все-таки в 1908 году я закончил эту школу [...] за куском хлеба. Работал несколько месяцев у одного землемера – носил ему цепь и теодолит в поле. Осенью крестьяне с. Гурок предложили идти к ним заниматься с детьми, где я и организовал школу в крестьянской хате с платой мне по 15-20 коп. с ученика в месяц, что давало 3-4 руб. Так я работал в школах грамоты до 3-х лет, пока попы не выжили. Пробыл несколько месяцев переписчиком в Пищевской волости с жалованьем в 3 руб. Все это меня гнало подалее от этих попов и им подобных. В 1911 г. поступаю в Учительскую Семинарию, которую из-за материальных недостатков с трудом заканчиваю, хотя и давалась некоторая помощь со стороны семинарии. С осени 1914 г. призывают на военную службу, отправляют на фронт в Карпаты в 48 пех. Одесский полк. Правда, здесь я был только ротным и полковым писарем, позиции не видел. В конце 1915 г. посылают в школу прапорщиков в г. Скоцань, но за отсутствием военной подготовки не принимают и отправляют назад в часть. Отсюда летом 1916 г. опять посылают уже в Киев во 2-ю школу прапорщиков, которую я и закончил под 1916 г.; потом получил назначение в 25 пех зап. б-н, где был взводным и под конец полуротн. командиром. В сентябре 1917 г. отправляют на фронт, но туда я не поехал, в армии началась разруха и я, «розжаловав» сам себя, через Екатеринославский госпиталь в 228 зап. полк, где тоже вел канцелярскую работу. Под конец сентября приехал в полк адъютант Гайдамацкого куреня Живюрко и предложил мне совмещать ту же работу и у них (приказную часть), на что за плату я согласился. Помню хорошо, что в гайдамаки принимались кавалеристы, курень был кавалерийский. После разгромления куреня я был арестован Губ. ЧК, допрошен т.т. Валявко и Авериним и был оправдан и отпущен, гайдамаки же, особенно офицеры, были наказаны. Там же в 228 полку я пробыл еще до начала февраля 1918 г., откуда был демобилизован через Бахмутского воинск. нач. 13/II, как народный учитель. Сейчас же после демобилизации Бахмутским Гор. Советом был назначен учителем в с. Александровку, где и учительствовал [...], потом поехал учиться в Киев. Факт поступления мо-

его в Киевский Технический Институт, а не в Киевский Университет, говорит о том, что националистического сознания у меня не было. У меня была одна цель – учиться и закончить высшую школу, чего, к сожалению, из-за имеющихся недостатков я все-таки не добился. Во время убийства Эйхгорна в Киеве я был, как студент Интернационального Института, арестован, но на второй же день освобожден немцами. Под осень в Киеве начали ходить слухи о предстоящей мобилизации, отсрочки мне не дали, правда ее не дали никому из нашего Института, не считая его государственным, это заставило меня подумать о дальнейшем. 5 ноября 1918 г. в школьном отделе Ю.-З. Ж. Д. мне дали назначение учителя в Сарненское ж.-д. училище, куда я немедленно и выбыл и приступил к работе. Преподавал в I и II классе математику. О том, занимался ли я политикой тогда, может засвидетельствовать такой факт: на самой станции идет бой большевиков с петлюровцами, а я с учит. Барченко играли у него в карты; зимой один учитель (артиллерист) Александр Логвинович (фамилию забыл) идет добровольцем в петлюровскую армию – мы его за браним. Все это должны подтвердить – Барченко Иван Данил., учился в 1928 г. в Киевском Мединституте, Бахар – зав. Бобринской ж.-д. шк. (партиец) и Михай – учительница одной из школ Винницы (все были в Сарнах).

Там же на ст. Сарны при мобилизации петлюровцами за уклонение от мобилизации был ими арестован и только решительное наступление большевиков спасло меня, но потом, когда производил мобилизацию Оскилко, уже увильнуть невозможно было, и я с хроническим ревматизмом должен был пойти служить, было это во второй половине апреля 1919 г. После мобилизации я болтался в канцелярии воинского начальника целую неделю, не знали, что со мною сделать, наконец дали 5-6 человек и отправили в м. Степань возле самого польского фронта, создав т. называемую коммандатуру; при чем Степань скорее село, чем местечко, не больше десяти лавок и то почти пустующих. Заданий нам, кроме наблюдения за польским фронтом, других не давалось, за всем остальным смотрела милиция, которая, надо сказать, там недурно была организована,

правда бесчинств слишком много. За мою ж бездеятельность начальник милиции жаловался в штаб Оскилко и хвастался, что буду предан живому суду. Все время моей 3-х недельной службы там я систематически через 3-4 дня ездил в г. Ровно лечиться, как я выглядел тогда может Вам доказать фотографическая карточка, которая теперь есть у меня дома. Послали меня в Степань не потому, что мне доверяли, а потому, что не было меня где деть. При чем скажу, что Оскилковщина была чем-то непонятным – арестовало в г. Ровно правительство Петлюры, в армии Оскилко масса большевистского войска, даже были слухи, что Оскилко объединился с большевиками, что творилось – разобрать нельзя было. Повторяю, что в Сарнах я был только младшим учителем – первый год работв в высшем нач. училище и даже учеников 3 и 4 класса хорошо не знал. Приходом этих 3-х учеников я был возмущен и принял их только тогда, когда они привезли назначение, и то матери одного из них (Полищука В.), которую я немного знал, предложил забрать его и учить дальше, но, по-видимому, она на это не обратила внимания. Все ученики были из 4 кл. выпускного, – было это в конце апреля и я не знаю – пришли они по окончании школы или нет. Из Степани сначала я думал бежать на ст. Сарны, но слухи в дороге, что Сарны заняты поляками, погнали меня в другую сторону, в Кременец к жене, которая там тогда учительствовала. После этого я узнал, что ксендз Степанский с польским солдатом приезжал в Сарнинскую школу разыскивать меня; думаю, и это подтверждает Бахир и Барченко. В Кременце была Соввласть. Через т. Мосейчука (зав. наробразом) я был знаком с некоторыми красноармейцами и командирами, даже командир Тарашанцев был у меня в квартире. Хотел я тогда учительствовать в городе, но места свободного не было, а было лето, назначений еще не производилось и потому я временно работал у Мосейчука в наробразе. Так прошло около 2-х мес. В июле месяце Петлюровские банды занимают г. Кременец. Два члена Ревкома, не успев убежать, ночью прибегают ко мне и я их спасаю около недели, карауля у квартиры по дням и ночам. Это подтверждает справка т. Гранатирия, которая сей-

час при моем деле у т. Полугаря. Польско-петлюровские банды начали хозяйничать в городе по своему – аресты, интернирование и т. д. Это заставило и меня пойти по следам Мосейчука и Гранатирия – бежать. Сговорившись с одним учеником Чернецким (теперь он где-то в Виннице [...]). Мы решили бежать по направлению Проскурова, потому что здесь его коллега по учит. семинарии Бельский заведывал наробразом. Так в первой половине октября 1919 г. мы добрались пешком до г. Проскурова. Жили некоторое время у т. Бельского (он учительств. в Шеп. окр.), даже на его хлебах, потому что у нас решительно ничего не было. Вдруг узнал, что на ст. Гречаны в ж.-д. школе есть вакантное место учителя и заведывающего школой, прошусь, и меня Шк. отдел назначает учителем с исполнением временно обяз. заведывающего. Это было 25/X 1919 г. Зимой ст. Гречаны занимают деникинцы и меня увольняют со школы, как обольшевиченный элемент. Сделано это по доносу учительницы Роговой Д., у которой на квартире помещался деникинский штаб и учителя Багинского Александра (стар. офицер). Как я работал в Гречанах до прихода большевиков, занимался-ли политикой – могут сказать учителя – Черный П. (с. Жучковцы), Рушковская Вильгельмина – дочь Рушковского (тогда училась у меня в школе, а отец был эвакуирован), инспектор ОНО в Проскурове т. Гарасюк и многие Гречанцы. Тогда и в Гречанах, и в городе были Просвиты, но ни в одной я не был и не состоял членом. Правда, летом 20 года, когда станцию заняли поляки с недобитками петлюровщины, было поползновение петлюровца Харциева мобилизовать меня для работы в шк. отделе, не существовавшем тогда, даже было прислано распоряжение о явке, но я всякими способами увиливал от этого, зная к чему ведет петлюровская авантюра. Харциев по профессии не был учитель, но при деникинцах в нач. 20 года через родит. Комитет Греч. школы был назначен преподавателем нем. языка. Со второй половины 20 года, увидев своими глазами видов вместе, я начинаю убеждаться, что дальше быть вне политики, вне классовой борьбы – нельзя. А прочитав еще письмо Ленина к рабочим, крестьянам и всем трудящимся Украины, я окончательно

стаю на путь большевизма и начинаю вооружаться политическими знаниями. Гречанское депо 20-21 г., революционно воспитанные рабочие гречанцы становятся первой школой моего идеологического перевоспитания. В этом котле я к 22 году выварился и стал понимать суть классовой борьбы, сделался большевиком. Весь процесс моего перевоспитания могут осветить мои учителя-большевики т. Галицкий – член партии с 1905 г., т. Чекирда – чл. п. с 1918 г., Рушковский и др., которые в конце 1922 г. и предложили мне вступить в Компартию. С этого времени я перешел с преподавания в школе математики на обществоведение, которое и вел до последнего времени при администрат. обязанностях. В Гречанах, кроме школьной работы, я работал и в Учпрофсоюз (культотдел, соцвоспитание), руководил политшколами, кружками Марксизма и Ленинизма, был женорганизатором, много раз ходил с рабочими по шефству в села, много делал докладов на различные политические темы и особенно антирелигиозные. Насколько выдержано все это я проводил, как создавали мы в Гречанах Советскую школу, пролетарскую культуру, могут сказать старые Гречанские большевики и особенно т. Рушковский. Вступая в партию, я писал еще в 21 г., что всему учительству, зараженному петлюровщиною-национализмом, пора осознать свои ошибки, понять суть классовой борьбы и стать к честной работе пролетариата. Там же я написал, как смотрю на Петлюру и петлюровское течение, характеризуя его как контрреволюционное. Ярким доказательством того, что я по идеологии не был петлюровцем является и то, что до 23 г. в Гречанах, Проскурове и их окрестностях существовали подпольные петлюровские организации, где я не только не был, но и не знал о их существовании, узнав только после расстрела участников организаций или их раскрытия. Значит, все они смотрели на меня не как на петлюровца, а отсюда ясно – как на большевика.

Так работать, как я работал Советской власти может только искренно преданный делу коммунизма. Уже в 1923 г. меня по парт и профлинии выделяют для политпроверки железнодорож. учительства и учительства Проскур. района. Эта Комиссия под председательством

Завагитпропом т. Савельева вычистила была и Садковского, который какими-то судьбами потом стал работать на Педкурсах.

Работа в Педтехникуме. Постановлением бюро ОПК от 30/III-25 г. меня было выдвинуто на завед. Педкурсами (теп. Педтехникум). Зная, что работа в трудшколе далеко проще работы в Педтехникуме, с которой я совсем не был знаком, и просил тогда ОПК не посылать меня на такую ответственную работу, но это не помогло и меня Техникум принял, правда после ревизии губернии. Техникум был в ужасном состоянии: как лектура, так и студенчество было разделено на две враждующие группы, отсутствие у б. руководителей классовой линии, склока, шовинизм и т. д. Все это мне под руководством АПО пришлось направлять. Просмотрена была Окомом ЛКСМ комсомольская ячейка, сняты с работы лектора – половина – петлюровцы (Архангельский, Трифонов, Садкивский, Ващенко-Захарченко), впоследствии перенесена партиячейка в Техникум – только таким способом Техникум удалось оздоровить, что констатировали не раз АПО ОПК и Нарком Прос. (см. резолюции АПО с НКП с 1925 до 29 г. по моим докладом и обследованием). Кто не знает работы в Техникуме, тому она кажется простой, но углубившись в нее – сразу увидишь чрезвычайно сложную, ответственную работу. Тут тебе и Правление, и Методбюро, и три цикловых комиссии, и Стипендиальная Комиссия, и хозкомиссия.

3 интерната, огород, 14 дес. земли и т. д. Потом студорганизации, парт и комсомольские ячейки – везде одному человеку нужно было быть, а тут еще и канцелярия. Я работал днями и ночами, ко всему старался присмотреться, и о всяких даже мелочных проявлениях сообщал секретарю партиячейки или комсомольской. Сколько я своих личных денег выдал для обследования студентов – этого никто не знает, ибо бюджет на это и копейки не отпускал. Но это не все, а общественная моя работа: прикрепленный к бюро коллектива ЛКСМ, руководитель безбожника, член президиума о-ва культшефство, член презид. Окр. Методкома 25-27 г., член Методкома АПО, Председатель секции ОНО Горсовета 3-й год, преподаватель совпартшколы, отдельные доклады, хлебозаго-

товка в 28 году и т. д. Может-ли один человек со всем этим справиться!! Очень трудно. А разве один раз я заявлял о перегрузке и т. Шмерлиной и на общем собрании ячейки и даже т. Сильверстову. Может быть я из-за такой перегрузки чего-либо в Техникуме и не досмотрел. Но продукция Техникума – наши выпускники, как будто бы говорит, что Техникум шел по правильному пути. Что мы здесь имеем? Наши выпускники работают несколько человек рай и окринспекторами, заведывают семилетками, т. Булович работает у Вас в ГПУ и т. д. Из 200 с лишним выпускников на работе единицы не оправдали себя. Вообще отзывы из районов и ОНО о наших выпускниках не плохие. Даже в городе и в 1 и в 3 школе ведут общественное образование наши выпускники, тогда как по положению Техникум должен готовить учителей только для младшего центра трудшколы. Вот подробная моя биография и работа. Почти все это я могу подтвердить документ. данными, которые есть у меня дома, особенно 18-29 гг., копии в Окр. КК. Приписываемые мне связи с какими-то Киверчуками и им подобными – отъявленная ложь. Когда в Проскурове был погром, я был в Сарнах.

Я прошу Вас, т. Каминский, возьмите эти документы, просмотрите их, если нужно, проверьте и Вы убедитесь, что я не тот, каким меня оклеветали они, вернее наши классовые враги – Роговы, Братки и т. п.

Свою ошибку – сокрытия прошлого я целиком признаю, но в этом прошлом вреда пролетариату я никакого не сделал.

Отставали Проскуров. Педтехникум в своей работе от др.? Смею утверждать, что нет. Это могут подтвердить и студенты – т. Бочуля – член партии, т. Пирогов – член партии и др., которые бывали на Всеукраинских съездах и окружных в г. Каменце, посещали Педвузы, видели их работу; слышала, кажется в Мариуполе, и т. Шмерлина отзывы о нашем Педтехникуме положительные; словом, плохого мало о нас говорят. Кто первым на Подолии и Проскуровщине Педтехникум вызвал на соцсоревнование Каменецкий Пединститут. А чья была эта инициатива? Я прошу только спросить т. т. [...] и Бойко.

Прошу не смешивать меня с бандитом Гаевым, который был в 1921 г. в Казатине расстрелян большевиками (читал об этом в газете т. Рушковский и я).

Прошу у Вас т. Каминский одного, судите меня за прошлое, которое я по глупости утаил, но не забывайте и того, что около десяти лет я преданно служил рабочему классу.

Гаевой» [19].

Зібрані матеріали по справі та особисте пояснення К. Гайового мали наслідком ухвалення 14 жовтня 1929 р. Полугаром постанови, якою тримання його під вартою було замінено підпискою про невийзд [20]. Цього ж дня Гайового випустили з тим, що він проживатиме за вказаною адресою [21].

За місяць у цій справі була поставлена крапка. 14 листопада 1929 р. була ухвалена наступна постанова: «ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Гор. Проскуров. 1929 года, ноября 14-го дня. Уполномоченный I-го Отд. Проскуровского Окротдела ГПУ – ПОЛУГАР, рассмотрев следственное дело за № 244 по обв. гр-на ГАЕВОГО Климентия Гавриловича, род. В 1891 г. в селе Юрковщина, прож. в гор. Проскурове, сына крестьянина, неимущего, гражданства УССР, украинца, с незаконченным высшим образованием, женатого, по профессии учителя, к моменту ареста директора Педтехникума, исключенного из компартии в период чистки, члена союза Робос, в том, что в период петлюровщины он был замечен в активной борьбе против рабочего класса, т. е. в совершении преступления, предусмотренного ст. 54 п. 13 УК УССР,

НАШЕЛ:

В ходе следствия выяснилось, что обвиняемый ГАЕВОЙ был в старой армии прапорщиком, затем в 1917 году работал в Штабе 3-го Гайдамацкого куреня, а в 1919 году был при Петлюре комендантом м. Степань. Когда он был призван в петлюровскую армию, то вместе с ним туда же пошло несколько учеников школы, где учительствовал тогда ГАЕВОЙ. Все эти моменты ГАЕВОЙ при поступлении на работу, а также, вступая в партию, скрыл.

Принимая во внимание, что хотя в деяниях ГАЕВОГО содержатся признаки преступления, предусмотренного уголовным кодексом,

но учитывая, что дальнейшее производство дела нецелесообразно, так как ввиду изменения условий деяние явно утратило общественную опасность, а потому, руководствуясь ст. 5 УПК УССР,

ПОСТАНОВИЛ:

Настоящее следствие № 244 по обв. ГАЕВОГО Климентия Гавриловича по ст. 54/13 УК УССР направить Прокуроровскому Окпрокурору на прекращение.

ГАЕВОЙ К. Г. освобожден под подписку о невыезде из гор. Проскурова.

Вещдоков по делу нет.

Уполномоченный I-го Отд. /ПОЛУГАР/

«УТВЕРЖДАЮ»: Нач. Окотдела ГПУ /КАМИНСКИЙ/» [22].

За два дні своє рішення по справі виніс Прокурівський окружний прокурор: **«ПОСТАНОВА**

в справі ч. 244 по звинув.

гр. ГАСОВОГО Кліментія Гавриловича

в злочинстві, передбаченому арт.

54-13 КК

1929 року листопада 16-го дня, Прокурор Проскурівської Округи,

Розглянувши зазначену справу, що її надіслано з Оквідділу ДПУ УСРР в порядку п. 10 розділу IV постанови ВУЦВКу з 4/XI-25 р. «Про

надзвичайні Сесії Найвищого Суду та окружних судів», знайшов, що переведеним попереднім слідством не зібрано достатніх даних для підтвердження пред'явленого гр. ГАСОВОМУ Кліментію Гавриловичу звинувачення, внаслідок чого немає підстав до віддання його до суду.

З приводу цього, керуючися п. 11 розділу IV вищезгаданої постанови ВУЦВКу від 4/XI-25 року та 5 арт. КПК

ПОСТАНОВИВ:

Цю справу переведенням припинити.

Окр. Прокурор [підпис]» [23].

Одночасно з цим був спрямований лист до Окружного відділу ДПУ про припинення кримінального переслідування К. Г. Гайового [24].

У контексті нашого дослідження слід наголосити, що в процесі слідства 2 вересня 1929 р. К. Гайовий був звільнений з посади директора Проскурівського педагогічного технікуму. Після цього він переїхав до м. Мурманська, де працював на посаді інструктора міського відділу освіти. А 27 квітня 1947 р. знову був заарештований та звинувачений у агітації проти радянського ладу. В результаті засуджений до 10 років виправних таборів. На заслання К. Гайовий помер [25].

У лютому 1998 р. К. Г. Гайовий був реабілітований [26].

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 304. Арк. 212 зв.
2. Гайовий К. «Проскурівський Педтехнікум» на 10-ті роковини Жовтня. *Освіта Проскурівщини* (Бюлетень-місячник Проскурівської Окружної ІНО, Метод. Комісії та Округового Бюро Комуністичного Дитячого Руху). Проскурів. 1927. № 10. Жовтень. С. 3–7.
3. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). Ф. Р-6193. Оп. 12. Спр. П-15295. Арк. 36.
4. Там само. Арк. 11–11 зв.
5. Там само. Арк. 12–12 зв.
6. Там само. Арк. 1.
7. Там само. Арк. 3–3 зв.
8. Там само. Арк. 6–8 зв.
9. Там само. Арк. 5.
10. Там само. Арк. 10.
11. Там само. Арк. 13–13 зв.
12. Там само. Арк. 14.
13. Там само. Арк. 15–17 зв.
14. Там само. Арк. 22–23 зв., 24–24 зв., 28–28 зв.
15. Там само. Арк. 18.
16. Там само. Арк. 27–27 зв.
17. Там само. Арк. 25–25 зв.

18. Там само. Арк. 38.
 19. Там само. Арк. 31–34 зв.
 20. Там само. Арк. 29.
 21. Там само. Арк. 30.
 22. Там само. Арк. 39.
 23. Там само. Арк. 41.
 24. Там само. Арк. 40.
 25. Берковський В. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921–1926 рр.). *Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. ред.). Хмельницький: ПП Мальник А. А., 2011. С. 261.
 26. ДАХМО. Ф. Р-6193. Оп. 12. Спр. П-15295. Арк. 50.
-

Байдич В. Г.

ОЛЕКСАНДР ЗАВАЛЬНЮК - ЛАУРЕАТ ОБЛАСНИХ ПРЕМІЙ, ПРОВІДНИЙ НАУКОВЕЦЬ ІЗ ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ, МИНУВШИНИ ПОДІЛЛЯ ТА УКРАЇНИ

У статті досліджується вклад відомого вченого-педагога, заслуженого працівника освіти України, багаторічного декана історичного факультету (1993-2001 рр.) і ректора (2001-2012 рр.) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, організатора наукових і краєзнавчих досліджень, активного громадського діяча краю, доктора історичних наук, академіка Академії наук вищої освіти України Олександра Завальнюка, у відродження історичної правди минувшини Поділля та України, як лауреата чотирьох обласних премій.

Ключові слова: О.М. Завальнюк, вчений-педагог, декан, ректор, наукові праці, обласна премія імені Ю. Сіцінського, І. Винокура, М. Дарманського, П. Клименка.

У Вінніпезі (Канада) в 1957 році Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) випустив перший том творів «Філософські містєрії», де в «Житєйському Морі», філософської трилогії запитував у читача: «У чому ж бачиш ти науку, І де вона в нас на Землі? Хіба ж дає вона поруку Не заблудитися в Імлі?» Через більш як 70 років життя дало відповідь на риторичне запитання засновника і першого ректора університету: сучасна історична наука Подільського краю знаходиться у Кам'янець-Подільському національному університеті і до неї причетний весь професорсько-викладацький колектив вузу, лідером серед науковців є Олександр Михайлович Завальнюк.

2009 рік розпорядженням Хмельницької обласної Державної адміністрації за здобутки в галузі історико-краєзнавчої роботи, збереження історико-культурної спадщини Олександра Михайловича номінували на премію імені Юхима Сіцінського, а ще через два роки у квітні 2011 року – за особистий внесок у дослідження та популяризацію історії Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка та інших аспектів історії Поділля-Хмельницького Завальнюка визнали першим лауреатом премії імені Іона Винокура.

Керуючи історичним факультетом, на якому працювали десятки відомих імен вчених, О.М.Завальнюк в середині 1990-х рр. започаткував низку наукових видань, передусім періодичні збірники „Наукові праці історичного факультету” (згодом він змінив назву на

іншу - „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки” і понині виходить у світ, нараховуючи вже 26 томів), „Освіта, наука і культура на Поділлі” (опубліковано 23 томи), а також одноразові наукові збірки, присвячені вченим факультету до їх ювілеїв (згодом започаткував практику посвяти професурі окремих томів наукових праць вчених факультету)¹. У сотнях статей, вміщених у цих виданнях, зокрема використано багатий архівний матеріал, почерпнутий із фондів обласного держархіву (до 2003 р. розміщувався у Кам'янці-Подільському, неподалік будинку історичного факультету), що наповнювало дослідження об'єктивними поглядами на різні питання історичної реконструкції.

Молодий декан, реалізуючи свою програму перетворення факультету на потужний осередок вищої історичної освіти та науки, започаткував архівну практику, під час якої студенти мали отримати певні навички роботи з історичними документами (у тодішньому сховищі Хмельницького обласного Держархіву налічувалося близько 2 млн. одиниць зберігання, значна частина яких становила історичну цінність). Одним із напрямів його організаційно-дослідної й джерелознавчої роботи мала стати власне ініційована підготовка і друк півтора десятка збірників документів і матеріалів з історії Поділля XVIII-XX ст. В разі його реалізації факультет, широка наукова громадськість отримали б доступ до унікальних архівних

джерел із політичної, соціально-економічної, культурно-духовної історії рідного краю, що б у разі збільшило б інтенсивність науково-дослідної роботи як у факультетському осередку, так і серед вчених-поділезнавців, які працювали в різних трудових колективах України, і місцевих краєзнавців. Утім реалізація цього проекту була перенесена більш як на десятиліття, на наш погляд, через суб'єктивні причини, не пов'язані з діяльністю перспективно мислячого керівника факультету (якби задум був здійснений у 1990-х рр., то, незважаючи на нищівну пожежу, яка у квітні 2003 р. знищила десятки тисяч цінних архівних документів, дослідники могли б послуговуватися частиною їх опублікованих аналогів, підготувати багато десятків своїх розвідок, дисертаційних робіт, монографій тощо).

Очолити колектив університету, О.М. Завальнюк посилив працю з колективом Державного архіву Хмельницької області, повернувшись до раніш висловленої ідеї щодо друку документів і матеріалів. На цей раз він був упевнений, що проект, скорегований відповідно до нових умов функціонування історичного факультету (йшла підготовка до відкриття магістерських спеціальностей - „Історія”, „Архівознавство”), буде успішно реалізований. Крім того, враховуючи, що із зміною у 2003 р. статусу університету з педагогічного на класичний перед ним поставили набагато ширші завдання, зокрема і щодо більш активної участі у регіональному житті, ректор ініціював кілька документальних проєктів, пов'язаних із висвітленням історичного шляху очолюваного ним вишу. 2004 року він разом зі своїм учнем О.Б.Комарніцьким, опрацювавши великий статистичний матеріал про розвиток закладу з 1918 р. по 2003 р., коли той відзначав своє 85-річчя, видали перший в його історії статистичний довідник ² (згодом, у 2011 р. він вийде другим, доповненим виданням³). Того ж року (до 85-річчя заснування Кам'янець-Подільського аграрно-технічного університету) у тандемі з О.Б.Комарніцьким з'явився перший комбінований збірник документів, матеріалів і досліджень, присвячених заснуванню і діяльності сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського дер-

жавного українського університету – попередника сучасного вищого навчального закладу аграрного профілю (видання склали понад 300 унікальних джерел, які ще не були у науковому обігу) ⁴.

До 90-річчям заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Олександр Михайлович задумав видати збірник документів про одну із найбільш урочистих подій у культурно-освітньому відродженні України 1918 року – святкування відкриття вишу, який тоді мав статус українського. Проміжним на цьому шляху стала публікація хроніки про життя і діяльність організатора і ректора К-ПДУУ І.І.Огієнка⁵. Це пояснюється тим, що ще з 1990-1991 рр. вчений почав працювати над докторською дисертацією про створення і діяльність державних українських університетів в добу Української революції 1917-1921 рр. і нагромадив величезний фактичний матеріал. У хроніці у хронологічній послідовності представив добротні факти про організаційну, керівну, науково-педагогічну і громадську роботу І.І.Огієнка, пов'язану переважно з самим вишем. Це була перша в Україні підготовлена на солідній архівній базі, інших джерелах хроніка про життя і діяльність видатного українського діяча, яка не мала аналогів у зарубіжжі. Вона заклала основу майбутнього документально-хронікального збірника про І.І.Огієнка, над яким вчений працюватиме разом зі своїм наступником по керівній роботі - С.А.Копиловим - у 2012 р. Відгуки на хроніку були лише позитивні. Вона активно використовувалася дослідниками різних фахів як довідкове видання, для забезпечення дотримання об'єктивності викладу історичного фактажу у працях, присвячених І.І.Огієнку.

Хроніка передавала основний зміст опрацьованих документів і матеріалів, не давала, на жаль, змоги представити першоджерела цілісно, без куп'юр. Упорядник розумів це, і взявся за підготовку повноцінного документального видання, яке б давало читачеві повне уявлення про форму, зміст, автентичність поданої колекції. Оскільки до того він одноосібно вже опрацював великий комплекс архівних джерел, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління

України та Держархіву Хмельницької області, багаточисельні газетні і мемуарні матеріали, то й укладачем цікавого видання, яке вдалося зробити за короткий час (всього за два з половиною місяці), був лише він сам. Так у жовтні 2008 р., напередодні відзначення ювілею вишу, з'явився комбінований збірник документів, матеріалів, а також досліджень автора - „Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали” (Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 278 с.), у якому розмістив 312 різноманітних, переважно архівних джерел, які розповідають про зміст і форму святкування з нагоди відкриття першого на Поділлі вищого навчального закладу, привітання йому, які надійшли з різних куточків Наддніпрянської і Наддністрянської України від видатних державних і громадських діячів, різних наукових, видавничих, просвітніх організацій, керівників міських громад, навчальних закладів, студентів, гімназистів тощо.

До 65-річчя визволення краю від нацистської окупації в роки Другої світової війни, яке мали відзначати у 2009 р., Олександр Михайлович зініціював підготовку збірника документів і матеріалів про життя простого люду області у воєнне лихоліття. Так розпочалася робота із виявлення в столичних і обласному архівах документів, які широка громадськість Хмельниччини ще не бачила (у 1966 р. було видано збірник документів і матеріалів про життя регіону в окупаційний період та визволення його від нацистів⁶, який, попри незаперечне загальне позитивне значення, містив, на жаль, тенденційний підбір джерел, які не давали широкого розуміння усіх основних процесів, які протікали тут за окупаційного режиму. Тут було чимало лакун, які не дали змоги цілісно представити становище жителів краю у той жакликий період). До групи укладачів увійшли: М.П.Вавринчук, О.М.Завальнюк, П.Я.Слободянюк, А.Г.Філінюк, О.Б.Комарницький, Ю.В.Олійник. Робота тривала кілька років. Нарешті, 2009-го світ побачило перше повноцінне регіональне видання „Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині: Документи і матеріали” (Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 576 с.), у якому вміщено 343

джерела. Усі вони згруповані за такими розділами: 1. Хмельниччина в перші дні Великої Вітчизняної війни. Заходи із організації боротьби проти німецько-фашистської агресії (22 червня – середина липня 1941 р); 2. „Новий порядок” на території краю. Формування органів влади та репресивного режиму. Новий територіально-адміністративний поділ; 3.Співпраця населення з окупаційною владою; 4. Населення. Трудові ресурси. Депортації; 5.Господарство. Фінанси. Зв'язок; 6.Освіта. Культура. Охорона здоров'я. Самодопомога; 7. Релігійне життя; 8.Рух Опору на території Хмельниччини; 9.Людські втрати. Збитки, завдані окупантами народному господарству та населенню; 10. Визволення території області (січень – квітень 1944 р). Як видно, упорядники увели до тіла збірника документи, про які за радянського, компартійного режиму не прийнято було говорити. Збірник відкрила змістовна аналітична стаття упорядників „Хмельниччина в період нацистської окупації (червень 1941 р. – квітень 1944 р.)”⁷, яка дала цілісне, ґрунтовне розуміння життя хмельничан під нацистською окупацією (джерела, вміщені у збірнику, доповнювали зроблені науковцями узагальнення об'єктивною конкретикою щодо різних населених пунктів і районів).

Тоді ж Олександр Михайлович разом з М.П.Вавринчуком і П.Я.Слободянюком зробили ще одну дуже корисну для публікації джерел справу – уклали і видали збірник документів і матеріалів „Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни” (Хмельницький, 2009. – 385 с.), який присвятили ювілею звільнення краю від нацистського іґа. До видання увійшли 185 різноманітних архівних джерел, мемуарних і журналістських свідчень процесу ліквідації на території області окупаційного режиму в ході проведення Проскурівсько-Чернівецької операції Червоної армії.

Поява цих обох збірників стала результатом успішної співпраці групи вчених вишів області і Держархіву, у якій одне з чільних місць посів професор О.М.Завальнюк. Його ініціатива, ґрунтовне наукове мислення, вміння виділяти з-поміж тисяч документів найцінніші, нарешті, висока організованість і обов'язковість забез-

печили успіх задуманому. Треба було бачити сльози ветеранів Другої світової війни, яким заступник голови Хмельницької обласної державної адміністрації кандидат політичних наук М.П. Вавринчук урочисто вручав ці книги 28 жовтня 2009 р., коли вся Україна відзначала велику історичну дату. Збірниками, особливо першим, зацікавилися широка краєзнавча спільнота, учителі шкіл, працівники музеїв, бібліотек, вищих навчальних закладів, студентство. На їх основі поглиблювалися і доповнювалися історичні нариси про населені пункти краю у тій частині, де йшлося про події 1941-1944 рр. Закономірно, що в травні 2012 року в номінації «ректор вищого навчального закладу Хмельницької області» Завальнюк О.М. був визнаний найуспішнішим ректором-лауреатом премії імені Миколи Миколайовича Дарманського. Здобутки Олександра Михайловича на посаді керівника вишу заслуговують окремого наукового дослідження, але декілька принципово-основних фактів наведу. За 10,5 років Олександр Михайлович зумів якісно та кількісно збільшити науково-педагогічні кадри ВНЗу: 207 працівників стали кандидатами і 20 докторами наук – один з найкращих показників в Україні всього ж працювало викладачів – 736, з них 67 докторів та 302 кандидатів наук та доцентів. За цей час було опубліковано близько 22000 наукових праць, з них 274 монографії – видано понад 900 посібників та підручників. Вчені взяли участь у 277 Всеукраїнських і 109 міжнародних наукових конференціях.⁸ Працюючи депутатом міської та обласних рад Олександр Михайлович вирішив найболючіше питання керівника установи, збільшивши площу навчальних корпусів на 73.3 тис. квадратних метрів, довівши її до 200,07 тис. квадратних метрів, а кошторис зріс у 2.3 рази і досяг 76.2 мільйони гривень.⁹ Опираючись на підтримку колективу, докладаючи неймовірні зусилля Завальнюк О.М. зумів зробити неможливе. В 2003 р. ухвалено рішення про створення державного університету з наданням ВНЗу статусу національного, а ще через 5 років Кабінет Міністрів розпорядився «Прийняти пропозицію МОН про присвоєння імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільському національному університету та надалі іменувати його – Кам'янець-

Подільський національний університет імені Івана Огієнка.»¹⁰ Завершивши адміністративну кар'єру в липні 2012 р., Олександр Михайлович перейшов на посаду професора кафедри історії України рідного вишу. І хоча відразу довелося глибоко зануритися у навчальні справи, він знаходив час і для наукової роботи, часто приїжджав попрацювати з документами в Державний архів Хмельницької області. Він відразу знайшов контакт з новим керівництвом цієї установи, поділився своїми задумами, які багато в чому співпадали з найближчими планами архівістів. Так сформувався міцний зв'язок професора з дослідниками Держархіву Хмельниччини, який не переривається і досі. На нашу пропозицію він охоче погодився взяти участь у підготовці і проведенні всеукраїнської науково-практичної конференції „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України”, увійшов до оргкомітету форуму, редколегії досить об'ємного збірника доповідей і повідомлень. Сам же запропонував дві доповіді - „Документи державного архіву Хмельницької області про навчальний процес у Кам'янець-Подільському університеті (1918-1921 рр.)”¹¹, яку виклав 20 вересня 2012 р. на секції, де і головував; інша, основна - „3 історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XIV – XXI ст.” була виголошена на першому пленарному засіданні (її було уміщено в збірнику документів і матеріалів, який вийшов до конференції¹²). Одним із упорядників та науковим редактором цього першого на Поділлі документального видання, присвяченого архівній справі, став О.М.Завальнюк. Конференція, у якій взяли участь авторитетні історики і архівісти з багатьох регіонів України, засвідчила про великий інтерес вчених і фахівців до архівної справи, її дослідження в історичному аспекті. Усім причетним до цієї події, а також до видання праць і джерел про розвиток архівознавства в подільських областях гості висловили свою щиру вдячність, відзначивши високий рівень роботи науковців і архівістів.

Наступним кроком Олександра Михайловича у співпраці з колективом ДАХМО стала спільна підготовка і друк двох цінних джерел

з історії руху Опору на Хмельниччині – досить несподівано виявлених щоденних записів, які упродовж окупації вели представники підпілля у Проскуріві і Чемерівцях¹³. Також він увійшов до складу упорядників досить вагомого збірника документів і матеріалів „Подолляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)”, який на 492 сторінках вміщено 299 різноманітних архівних і періодичних джерел, подано інформацію про розташування на території Кам’янець-Подільської області таборів військовополонених, тюрем і гетто, а також рідкісні світлинами про окупаційний період. Крім того, професор прорецензував підготовлений працівниками Державного архіву Хмельницької області текст дослідницько-документальної, ілюстрованої праці про події Другої світової війни в регіоні, яку було видано за підтримки Міжнародної громадської організації „Міжнародний фонд „Взаєморозуміння і толерантність” того ж 2013 р.¹⁴.

Співпрацю з цією організацією налагодив і професор О.М.Завальнюк. Разом зі своїм учнем, архівістом Ю.В.Олійником він підготував і за її фінансово-матеріального сприяння видав у межах проекту „Невідомі сторінки історії. Хмельниччина в період окупації” монографію про нацистський окупаційний режим у генеральній окрузі „Волинь-Поділля”¹⁵.

Не менш плідними у збагаченні опублікованої джерельної бази з поділлєзнавчої тематики стали для Олександра Михайловича наступні роки. 2014-го він разом з професором С.А.Копиловим видав унікальний збірник документів, матеріалів, світлин і хроніки діяльності, присвяченої фундатору і першому ректорові Кам’янець-Подільського державного українського університету професору І.І.Огієнку¹⁶, який отримав високу оцінку київських істориків. За ним з’явилися підготовлені спільно з архівістами області три цінних документальних видання – одне про життя краю в роки Української революції і повстанського руху Якова Гальчевського¹⁷, інші присвячені подіям Другої світової війни на території Дунаєвеччини¹⁸ і роботі Кам’янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні¹⁹, які вже прислужилися зацікав-

леним хмельничанам у науково-краєзнавчому вивченні тих важких часів. Першим лауреатом запровадженої у 2014 р. на Хмельниччині премії імені Пилипа Васильовича Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства Поділля став Завальнюк О. М. Рішення про це напередодні Дня працівників архівних установ України прийняла спеціально створена рада за участю Хмельницької обласної громадської організації архівістів та дослідників „Поклик віків”, знані історики та краєзнавці з різних вишів і установ обласного центру. Вона взяла до уваги те, що Олександр Михайлович є відомим українським вченим, краєзнавцем, доктором історичних наук, професором, академіком Академії наук вищої освіти України, опублікував на той час 560 наукових і навчально-методичних праць, 72 з яких – монографії, посібники, брошури, більшість яких базується на документах і матеріалах Національного архівного фонду України. Крім того, було наголошено, що вчений упродовж тривалого часу активно співпрацює з Держархівом Хмельницької області, бере безпосередню участь у підготовці всіх наукових видань установи²⁰. Вчена рада національного університету у Кам’янці-Подільському, де відбулося вручення нагороди, тепло вітала лауреата, побажала йому дальших творчих успіхів, нових праць, зокрема і тих, які видаються спільно з вченими обласного державного архіву. З того часу з’явилися сім наукових видань, серед яких можна виділити: «Красилівщина в роки другої світової війни: збірник документів та матеріалів» - Хмельницький : 2016. – 540 с., «Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність» - Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 392 с., «Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність» - Хмельницький : ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 290 с. (тираж останнього видання був продубльований в 2020 р.)

Не за горами і нові публікації, підготовку яких готує спільно з Галатиром В. В., Олійником Ю. В., Байдичем В. Г. працьовитий професор, підтверджуючи справедливості колегіального рішення про присвоєння йому, як одному із найбільш активних у продовженні невмирущої справи професора Пилипа Васильовича Кли-

менка, Хмельницької обласної почесної премії імені цього відомого історика і джерелознавця.

Таким чином, О.М. Завальнюк, як лауреат чотирьох обласних престижних премій, заслужений краєзнавець Хмельниччини та України вніс потужний вклад у реалізацію довгострокового проекту із підготовки і друку джерельної бази для вивчення історії По-

дільського краю. Завдяки його наполегливій праці, переважно об'єднаній з діяльністю інших вчених і архівістів, наукова і краєзнавча спільнота отримали два десятки цінних опублікованих збірників документів і матеріалів, які зробили їх доступними джерелами з низки важливих питань історії регіону і України загалом.

Примітки

- 1 ACADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленка (до 90-річчя від дня народження) / [редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур, О.М.Завальнюк (відп. ред.), А.О.Копилов, В.С.Степанков, А.Ф.Суровий, С.В.Трубчанінов, А.Г.Філінюк]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1997. – Ч.1: іст. дослідження. – 208 с.; Ч.ІІ: гум.-сусп. дослідження – 216 с.; Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г.Кукурудзяка / [редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур, О.М.Завальнюк, А.О.Копилов, В.С.Степанков (відп. ред.), А.Ф.Суровий, С.В.Трубчанінов, А.Г.Філінюк]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – 352 с.; 90 років професорові П.Щербині: зб. наук. пр. / [редкол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур (відп. ред.), О.П.Григоренко, А.О.Копилов, О.М.Завальнюк, В.С.Степанков, А.Ф.Суровий, С.В.Трубчанінов, А.Г.Філінюк]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – 128 с.; Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / [редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), Л.В.Баженов, І.С.Винокур, О.П.Григоренко, В.С.Степанков, А.Ф.Суровий, О.М.Завальнюк (заст. відп. ред.), М.Б.Петров, С.В.Трубчанінов, А.Г.Філінюк]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.6(8). – 576 с. та ін.
- 2 До історії Кам'янець-Подільського державного університету (1918-2003 рр.): довід.-стат. матеріали / упоряд. О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 88 с.
- 3 До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.): довід.-стат. матеріали / упоряд.: О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – 112 с.
- 4 Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали / упоряд.: О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 512 с.
- 5 Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1918 р.) / О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: 2005. – Т.5. – С.109-145; Він же. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) / О.М.Завальнюк // Освіта. Наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6. – С.80-121; Він же. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1920 р.) / О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7. – С.98-133.
- 6 Див.: Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.): зб. док. і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.
- 7 Вавринчук М.П. Хмельниччина в період нацистської окупації (червень 1941 р. – квітень 1944 р.) / М.В.Вавринчук, О.М.Завальнюк, П.Я.Слободянюк, А.Г.Філінюк, О.Б.Комарницький, Ю.В.Олійник // Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині: док. і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.3-27.
- 8 У пошуках історичної правди. До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка О. М. Завальнюка / [уклад.: В. С. Степанков, А. Г. Філінюк, О. Б. Комарницький; передне слово – О. П. Реєнт, автори статей – В. С. Степанков, А. Г. Філінюк, Ю. В. Телячий, І. М. Комнет, В. С. Прокопчук, В. Г. Байдич, О. Б. Комарницький]. – Кам'янець-Подільський : Аксілма, 2016. – С. 22
- 9 Там само. С. – 21
- 10 Там само. С.- 25
- 11 Завальнюк О.М. Документи державного архіву Хмельницької області про навчальний процес у Кам'янець-Подільському університеті (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками всеукр. науко.-практ. конф., м.Кам'янець-Подільський, 20-21 вер. 2012 р. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – С.300-305.
- 12 Завальнюк О.М. З історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XVI – XXI ст. / О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький // Архівна справа на Хмельниччині: зб. док., матеріалів і світлин / упоряд.: Л.В.Бернадська, О.М.Завальнюк, В.Г.Байдич, Ю.В.Олійник, О.Б.Комарницький, Н.А.Кузьміна. – Хмельницький: ТОВ „Полграфіст-2“, 2012. – С.8-42.

- 13 Війна очима прокурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського / упоряд.: О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир, О.М.Кримська. – Хмельницький: Держархів Хмельн. обл., 2013. – 80 с.; Війна очима чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького / упоряд.: О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир, О.М.Кримська. – Хмельницький: Держархів Хмельн. обл., 2013. – 88 с.
 - 14 Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдат Вермахту / упоряд.: Ю.В.Олійник, В.В.Галатир, Т.Д.Павлунішена, О.М.Кримська, О.П.Мельник. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – 116 с.
 - 15 Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі „Волинь-Поділля” (1941-1944 рр.) / Ю.В.Олійник, О.М.Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2013. – 320 с.
 - 16 Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи, Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / Укл. і авт. ст. доктори історичних наук, професори С.А.Копилов і О.М.Завальнюк. – Кам’янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2014. – 384 с.
 - 17 Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (12919-1921) і повстанського руху під проводом Я.Гальчевського (1921-1924): зб. док. і матеріалів / упоряд.: В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир, Т.Д.Павлунішена. – Кам’янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2015. – 536 с.
 - 18 Дунаєвеччина в роки Другої світової війни / вст. ст. О.М.Завальнюка, Ю.В.Олійника, упоряд.: В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир, Т.Д.Павлунішена. – Кам’янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2015. – 320 с.
 - 19 Матеріали Кам’янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): зб. док. / вст. ст. О.М.Завальнюка, В.Г.Байдича, Ю.В.Олійника, упоряд.: В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир, Т.Д.Павлунішена. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 454 с.
 - 20 Байдич В. Олександр Завальнюк – перший лауреат премії П.В.Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства / Володимир Байдич, Юрій Олійник, Віталій Галатир // Енергія: Газета ПАТ „Хмельницькобленерго”. Спецвипуск „Архівіст”. - Хмельницький, 2014, №13 (груд.), с.3.
-

ОПИС МАЄТКУ С. ВОРОНКОВЕЦЬ (1843 р.)

В даному повідомленні оприлюднюються відомості про маєтність покійної графині К. Ржевуської с. Воронківці Старокостянтинівського повіту, що станом на 1843 р. перебувала у заставному володінні поміщиків Дембовських.

Ключові слова: 1843 р., графиня К. Ржевуська, борги, с. Воронківці, маєток, опис, заставне володіння, поміщики Дембовські.

Про борги графині К. Ржевуської та крах її землеволодіння написано чимало. Це питання досліджували М.І. Теодорович [1, с.26,28,30,32], М.І. Зуц [2, с.13], В. Переговський [3, с.306], О.В. Байдич [4, с.269-274], А.О. Байдич [5, с. 157-159; 6, с. 246-254] та ряд інших авторів.

Борги її виявилися настільки великими, що російському та австрійському імператорам довелося у 1821 р. створювати спеціальні комісії у справах та боргах Ржевуської [7, арк. 779-781]. І якщо австрійська комісія досить швидко вирішила проблему, то в Російській імперії цей процес затягнувся на десятки років. Тільки укладання табелів боргів графині Ржевуської зайняло близько 20 років [8, арк. 121-236; 9, арк. 64]. На той час більшість її маєтків вже давно перебувала в заставі у кредиторів, які захопили їх переважно силою.

Характерно, що більшість авторів публікацій щодо краху латифундії Ржевуської акцентували увагу на відомостях узагальнюючого характеру про її борги та негативних матеріалах щодо розкрадання коштів з маєтків як заставними власниками, так і посадовими особами вищезгаданої комісії.

Але яким же насправді був економічний стан цих володінь? Чи дійсно вони настільки занепали? Чи всі поселення були в катастрофічному стані? І як цей стан залежав від заставних власників?

Графиня К. Ржевуська померла на початку 1841 року в м. Кам'янці-Подільському. На той час у неї вже майже не залишилося майна [10, арк. 1-54]. А через два роки було опубліковано описи ряду її маєтків, що були в заставі у кредиторів. Це були дуже важливі документи, адже саме з них можна було дізнатися про справжній стан маєтностей у ті часи.

У цілому, через неефективність господарювання, так і не вдалося повністю сплатити борги Ржевуської. В результаті, наприкінці 40-х – 50-х рр. XIX ст. більша частина її власності була продана з публічних торгів [11, арк. 1-222; 12, арк. 113].

Та все ж заставні власники були різними. Одні ефективно господарювали, інші – ні. Тому й цікаві описи маєтків 1843 р., які дають нам матеріали для створення певних висновків. Адже з них ми дізнаємося про склад селянства різних категорій, однодворців, міщан та дворян, наявність у них землі, майна, худоби, врожаї, повинності тощо. Також у описах відображена характеристика селянських та власницьких, а також церковних земель; економічних будівель. Подаються й відомості щодо загального річного прибутку з поселення і складові його формування. Визначено й казенні податки, які сплачували заставні власники. Наприкінці кожного опису вказана й вартість того чи іншого поселення. Таким чином зазначені описи дають вичерпні відомості про маєтки.

Цікаво, що наявні матеріали щодо володінь Ржевуської знаходяться у двох фондах двох архівів України: 1) Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Ф. 1685 – Комісія в справах і боргах графині Ржевуської); 2) Державному архіві Хмельницької області (Ф. 692 – Старокостянтинівський повітовий суд). При цьому виявилось, що раніше це була одна справа, яка зберігалася в архіві Ржевуських у Старокостянтинові. Пізніше, з якихось причин, її розділили. В результаті, описи містечка Кузьмина, сіл Голюнок (тепер Радісне) та Баглайок опинилися в Хмельницькому, а міста Старокостянтинова та інших сіл – у Києві. Нумерація аркушів у них послідовна: спочатку київські справи, потім – хмельницькі.

На теперішній час опубліковано опис м. Кузьмина [13, арк. 1307зв-1361зв] в книзі О.В. Байдича та Я.К. Гринюка «Кузьмин. Літопис історії», підготовлено до друку опис сіл Голунок та Баглайок [13, арк. 1233зв-1262зв], нижче оприлюднюється опис маєтку с. Воронковець [14, арк. 976зв.-1004], опрацьовується опис міста Старокостянтинова [14, арк. 1-976зв].

Варто зазначити, що досліджені документи вказаних володінь. Зокрема, с. Воронківці у заставі в поміщиків Дембовських виглядає значно краще, ніж сусіднє містечко Кузьмин у заставі в Яна Млодецького. Гадано, подальша робота над описами дозволить скласти більш достовірну картину життя цих поселень напередодні інвентарної реформи 1847-1848 рр.

Джерела:

1. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т.IV Староконстантиновский уезд. Почаев, 1899
2. Зуц Н.И. Описание города Староконстантинова от начала основания до 1888 г. Староконстантинов, 1885
3. Переговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова // ВЕВ, 1882, № 9
4. Байдич О.В., Гринюк Я.К. Кузьмин. Літопис історії. Хмельницький: ХМД, 2001
5. Байдич А.О. Занепад великого землеволодіння в надслучанському краї в першій половині XIX ст. / А.О. Байдич // Старокостянтинів і край в просторі часу. Старокостянтинів-Самчики: ХМД, 1997
6. Байдич А.О. Табелі боргів графині Констанції Ржевуської / А. Байдич, В. Лавринчук // Рід Острозьких: витоки та надбання: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17 вересня 2021 року. Старокостянтинів: ФОП Мельник А.А., 2021
7. Свод законов Российской империи. СПб, 1830 т.XXXVII.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві ф. 1685, оп.1, спр.102
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві ф. 1685, оп.1, спр.116
10. Держархів Хмельницької області ф.1, оп.1, спр.2027
11. Держархів Хмельницької області ф.1, оп.1, спр.2115
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві ф. 1685, оп.1, спр.193
13. Держархів Хмельницької області ф.692, оп.1, спр.232
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві ф. 1685, оп.1, спр.104a

Додатки:

1843 г. Селение Воронковцы

Паровые крестьяне

Барщины в неделю: летом 3 дня тяглых, зимой 2 дня тяглых: ежегодно: летних дней 12 тяглых, шарварки 12 дней тяглых; всего в год 157 тяглых дней; мотков пряжи 4; обделка : проса 2 корца, конопли 2 корца; дани: каплуны 1, куриц 2, яиц 20 штук; денежный сбор – серебром подарочное – 1 руб. 20 коп., очковое от колоды пчёл – 0,45 руб. (если есть пчёлы), всего 1 руб. 65 коп., десятина от пчёл (не денежная) – 5.

1. Колесники 10 душ. У них изба, комора, клуня, сараев 3, ржи 40 коп, ячменя 4 копы, гречихи 15 коп, овса 25 коп, гороху 3 копы, сена ½ сажня, лошадей 10, коров 2, телиц 2, бык 1, овец 12, свиней 7.

2. Тихие 12 душ. У них две избы под одною крышею, комора, клуни 2, сараев 2, погребов 1, ржи 20 коп, пшеницы 4 копы, ячменя 1 ½ копы, гречихи 15 коп, гороху 3 копы, сена ½ сажня, лошадей 9, коров 3, яловнику 4, овец 20, свиней 4 штуки.

3. Полещуки 7 душ. У них изба 1, комор 2, клуня 1, сараев 2, погреб 1, ржи 20 коп, пшеницы 6 коп, ячменя 3 копы, гречихи 15 коп, овса 20 коп, проса 1 ½ копы, гороху 3 копы, сена ½ сажня, лошадей 6, волов 2, коров 2, яловнику 2, овец 10, свиней 5, пчёл 6 колод.

4. Гаврилюки 14 душ. У них изба 1, комора 1, клунь 2, сараев 5, амбар 1, погребов 2, ржи 50 коп, пшеницы 40 коп, гречихи 20 коп, овса 100 коп, гороху 3 копы, проса 2 копы, сена 1 ½ сажня, лошадей 18, коров 4, волов 2, яловнику 2, овец 30 штук, свиней 5, пчёл 50 колод

5. Снигури 10 душ. У них: изба 1, комора, клуня, амбар, погреб, сараев 3, ржи 30 коп, пшеницы 17, ячменя 1,5 копы, гречихи 10 коп, овса 50 коп, гороху 5, проса 2 копы, сена 0,5 сажня, лошадей 8, коров 4, овец 20, свиней 5 штук.
6. Пахарчуки 8 душ. У них: изба, комора, клуня, погреб, сараев 3, ржи 15 коп, гречихи 3 копы, овса 2 копы, проса 1 копа, сена 1 фура, лошадей 2, корова, яловка, овец 5, свинья.
7. Фурманы 12 душ. У них: 2 избы под одной крышею, комора, амбар, клуня, сараев 3, погреб, ржи 30 коп, пшеницы 6 коп, гречихи 3 копы, ячменя 6 коп, овса 12 коп, сена 1 фура, лошадей 10, волов 2, корова, быков 2, овец 12, свиней 5.
8. Олейники 7 душ. У них: изба, конюшня, клуня, погреб, сараев 4, ржи 40 коп, гречихи 10 коп, овса 15, гороху 1 копа, сена 2 фуры, лошадей 5, коров 2, яловнику 2, овец 8, свиней 2.
9. Олейники 0 душ. У них 2 избы под одной крышею, комора, амбар, клуня, погреб, сараев 2, ржи 30 коп, пшеницы 10 коп, ячменя 1 копа, гречихи 5, овса 25, гороху 4 копы, проса 1,5 копы, сена 1 ½ сажня, лошадей 6, волов 2, коров 2, яловнику 2 штуки, овец 10 штук, свиней 5.
10. Олейники 16 душ. У них: изб под одною крышею 2, комора, клуня, сараев 3, погреб, ржи 30 коп, пшеницы 8 коп, ячменя 2 копы, гречихи 12 коп, овса 20 коп, гороху 3 копы, сена 2 фуры, лошадей 10, коров 4, яловнику 3 штуки, овец 10 штук, свиней 6 штук.
11. Погорелые 8 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сараев 2, ржи 20 коп, пшеницы 3, ячменя 1,5, гречихи 8, овса 15, гороху ½ копы, проса ½ копы, сена 2 фуры, лошадей 5, корова, яловка, овец 9, свиней 5, пчёл 15 колод.
12. Кошейки 15 душ. У них изб под одною крышею 2, комора, амбар, клуня, погреб, сараев 2, ржи 20 коп, гречихи 18, овса 20, гороху 2, проса 1 копа, сена 2 фуры, лошадей 7, волов 2, коров 2, яловнику 2, овец 5, свиней 5.
13. Дубовые 11 душ. У них изб под одною крышею 2, комора, клуня 2, сараев 4, погребов 2, ржи 50 коп, пшеницы 5, ячменя 9, гречихи 25, проса 2,5 копы, сена 1 сажень, лошадей 5, волов 2, коров 3, яловнику 2.
14. Колесники 17 душ. У них изб под одною крышею 2, комор 2, клуня 1, погреб, сараев 2, ржи 20 коп, пшеницы 3 копы, гречихи 5 коп, овса 7 коп, сена 4 фуры, лошадь 1, коров 1, яловник 1 штука, овец 6 штук, свиней 2 штуки, пчёл 10 колод.
- Поединковые
15. Мартынюки 8 душ. У них изба, комора, клуня, сарай, погреб, ржи 12 коп, лошадь одна.
16. Мартынюки 7 душ. У них изба с коморою, клуня, погреб, сараев 2, ржи 12 коп, гречихи 6, пшеницы 4, ячменя 3, овса 3, гороху 1, проса 2 копы, лошадей 2, овец 6 штук.
17. Мартынюки 6 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сараев 3, ржи 13 коп, пшеницы 3, гречихи 4, овса 3 копы, волов 2, овец 6, свиней 2.
18. Полешуки 11 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сараев 3, ржи 30 коп, пшеницы 10, ячменя 4, гречихи 16 коп, овса 18, проса 4, гороху 3 копы, сена 1 ½ сажня, лошадей 6, коров 2, яловнику 2, овец 8, свиней 4.
19. Титарчуки 15 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сарай, ржи 4 копы, сена 1 фура, овец 8, свинья.
20. Чернобрывые 9 душ. У них изб под одною крышею 2, комора, клуня, погреб, сараев 2, ржи 6 коп, овса 1 копа, сена 1 фура, корова 1, яловнику 2 штуки, овец 4, свиней 2.
21. Чернобрывые 4 души. У них изба, комора, погреб, ржи 3 копы, свинья.
22. Чернобрывые 9 душ. У них изба, комора, сараев 2, ржи 1,5 копы, пшеницы 15 снопов, сена фура, яловнику 2, овец 2.
23. Кошейки 7 душ. У них две избы под одною крышею, комора, погреб, клуня, сараев 3, ржи 8 коп, овса 1,5 копы, лошадь, корова, яловка, свинья, овец 5.

24. Мартинюки 11 душ. У них две избы под одною крышою, комора, клуня, сараев 3, ржи 3 копы, ячменя $\frac{1}{2}$ копы, корова, яловка, овец 5, свиней 2.
25. Мартинюки 6 душ. У них изба, комора, клуня, сарай, погреб, ржи 5 коп, пшеницы $\frac{1}{2}$ копы, гречихи 1 копа, гороху 20 снопов, овец 2.
26. Москалюки 8 душ. У них изба, комор 2, ржи 4 копы, свинья.
27. Момоты 11 душ. У них две избы под одною крышою, комора, сарай, ржи 2,5 копы, овец 2, свиней 2.
28. Момоты 6 душ. У них изба, комора, клуня, сарай, погреб, корова, овец 4, ржи 2 копы.
29. Романюки 8 душ. У них изб 2 под одною крышою, комора, сарай, ржи 15 коп, овса 1,5 копы, корова, яловка.
30. Сологубы 6 душ. У них изб под одною крышою 2, комора, клуня, сарай, ржи 2 копы.
31. Хитруки 6 душ. У них изба, комора, клуня, сараев 2, погреб, ржи 15 коп, пшеницы 3, ячменя 3, гречихи 8, овса 10, гороху 30 снопов, сена 3 фуры, лошадей 5, корова, яловнику 3, овец 5, свиней 3, пчёл 6 колод.
32. Сологубы 10 душ. У них изб под одною крышою 2, сарай, ржи 3 копы, корова, яловка, овец 2, свинья.
33. Обозы 6 душ. У них изба, комора, клуня, сараев 2, ржи 6 коп, пшеницы $\frac{1}{2}$ копы, ячменя 4, гречихи 4 копы, волов 2, корова, яловка, свинья.
34. Обозы 4 души. У них изба, комора, ржи 2 копы.
35. Завалы 15 душ. У них изб под одною крышею две, комора, клуня, сарай, ржи 2 копы, овец 3, свинья.
36. Попыки 8 душ. У них: изба, комора, сарай, ржи 2 копы, гречихи 1, овса 1,5 копы, сена 1 фура, корова 1, яловнику 1 штука, овец 4.
37. Попыки 8 душ. У них изба, комора, сарай, ржи 8 коп, сена 1 фура, корова 1, яловнику 2 штуки, овец 3.
38. Янковские 9 душ. У них изб под одною крышею 2, клуня 1, сарай, ржи 5 коп, ячменя $\frac{1}{2}$ копы, гречихи 1,5 копы, овса 3 копы, волов 2, корова, яловка, овец 4.
39. Вишневские 9 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сараев 2, ржи 10 коп, лошадей 2, овец 6, свинья.
40. Янковские 9 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сарай, ржи 8 коп, гречихи копа, овса копа, сена фура, корова, яловка, овец 5, свинья.
41. Хитруки 8 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сарай, ржи 5 коп, гречихи 3 копы, овса 4 копы, сена фура, лошадей 3, корова, яловка, овец 8, свиней 3.
42. Цымбалюки 6 душ. У них изба, сарай, комора, клуня, погреб, ржи 4 копы, гречихи $\frac{1}{2}$ копы, овса $\frac{1}{2}$ копы, корова, 3 овцы.
43. Вишневские 7 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сараев 2, ржи 10 коп, пшеницы 1 $\frac{1}{2}$ копы, ячменя 2 копы, проса копа, сена фура, волов 4, корова, яловка, овец 4, свиней 4.
44. Вишневские 12 душ. У них изба, комора, погреб, сарай, ржи 7 коп, сена фура, волов 3, овец 3.
45. Шпаченки 10 душ. У них изба, комора, погреб, сарай, ржи 3 копы, овса 2 копы, сена фура, лошадей 1, корова, яловка, свинья, овец 3.
46. Пахарчуки 5 душ. У них изба, комора, погреб, сарай, клуня, ржи 2 копы, корова.
47. Романюки 5 душ. У них изба, комора, клуня, погреб, сараев 2, ржи 5 коп, овса 1 $\frac{1}{2}$ копы, сена фура, лошадей 3, корова 1, яловка, овец 4.
48. Лысые 9 душ. У них изба, сарай, комора, ржи 6 коп, пшеницы полкопы, овса 2 копы, гороху копа, лошадей 3, корова, овец 4, свинья.

49. Мартинюки 4 души. У них изба, комора, свинья.
 50. Олейники 9 душ. У них изба, комора, клуня, сарай, ржи 6 коп, пшеницы копа, гречихи 2 копы, овса 1,5 копы, сена 2 фуры, яловка, овец 4.
 51. Янковские 10 душ. У них изба, комора, клуня, сарай, ржи 10 коп, пшеницы 2 копы, гречихи 1 ½ копы, овса 5 коп, гороху копа, сена фура, волов 2, коров 3, яловнику 3, овец 8.
 52. Слободянюки 5 душ. У них изба, комора, погреб, клуня, сарай, ржи копа, сена фура, волов 2, овец 2, свинья.
 53. Шпаченки 12 душ. У них две избы под одною крышою, погреб, клуня, сараев 2, ржи 8 коп, ячменя 2, овса 3 копы, сена фура, лошадей 3, корова, яловка, овец 4, свинья.
 54. Демянчуки 8 душ. У них изба, комора, клуня, ржи 2 копы.
 55. Романюки 8 душ. У них изб под одною крышою 2, комора, клуня, погреб, сараев 2, ржи 5 коп, гречихи 3 копы, овса 3, сена фура, лошадей 3, корова, яловка, свинья.

Пешие

Повинности: барщина в неделю летом 3, зимою 2 дня; ежегодно летом 12 дней, шарварок 12 дней; всего в год 157 дней, пряжи моток, проса 16 гарнцев, конопли ½ шнура, курица, 6 яиц, денежный сбор: подорожное 30 коп.

56. Федонюки 8 душ. У них изба.
 57. Федонюки 7 душ. У них изб под одною крышою 2, сарай, ржи 1,5 копы, корова.
 58. Федонюки 3 души. У них изба, комора.
 59. Обозы 6 душ. У них изба, комора, ржи 3 копы, гречихи 2 копы.
 60. Цымбалюки 9 душ. У них изба, комора, ржи 2 копы, корова, яловка.
 61. Фелалы 7 душ. У них изба, сарай, клуня, погреб, комора, ржи 3 копы, сена фура, корова, яловка, овец 3.
 62. Полещуки 10 душ. У них изба, комора, сарай, овец 4.
 63. Полещуки 11 душ. У них изба, комора, погреб, сарай, сена фура, яловка, овец 2.
 64. Думки 3 души. У них изба, комора, погреб, клуня, сараев 2, ржи 2 копы, сена фура, корова, яловнику 3 штуки.
 65. Янковские 4 души. У них изба, ржи 2 копы.

Халупные

Повинности: барщина в неделю день летом и день зимой, ежегодно летом 6 дней, шарварок 6 дней, всего в год 64 дня, пряжи моток, курица и три яйца.

66. Кошейки 5 душ. У них изба, комора, сарай, ржи 5 коп, лошадей 3, корова, яловнику 2, овец 3.
 67. Цыгане 6 душ. У них изба.
 68. Москалюки 2 души. У них изба, комора, сарай, ржи 5 коп, корова.
 69. Фурманы 2 души. У них изб под одною крышою две, комора, клуня, сарай, ржи 10 коп, гречихи 3, овса 3 копы, лошадей 2, корова, яловка, овец 3.

Коморные

Повинности те же, кроме еженедельной барщины.

70. Смешные 2 души.
 71. Кошейчики 7 душ.
 72. Казимировы 7 душ.
 73. Бондарчуки 10 душ.
 74. Додяковы 2 души.

Список

дворян и однодворцев жительствовавших на чинше в селе Воронковцах

Паровые (чинш 18 рублей)

1. Иосиф Цешковский у него изб под одгою крышою две, комора, клуня, сараев 3, погреб на пчёлы, пчёл 48 колод.

2. Петр Зайончковский у него изб под одною крышою две, комора, амбар, клуня, сараев 3, погребов 2, пчёл 80 колод.

Поединковые (чинш 9 рублей)

3. Викентий Коноплицкий у него изба, комора, амбар, клуня, погреб, сараев 3.

4. Яков Курмин у него изб под одною крышою 2, комора, клуня, сараев 3.

5. Тимофей Стаховский у него изба, комора, клуня, погреб, сараев 2.

6. Франц Прочковский у него изба, комора, клуня, погреб, сараев 2.

7. Иван Вержбицкий у него изб под одною крышою 2, клуня, сарай, погреб.

8. Венедикт Сушковский у него изб под одною крышою 2, комора, клуня, погреб, сараев 2.

9. Николай Карнлуцкий у него изба, комора, клуня, сарай.

Пешие (чинш 4 руб. 50 коп.)

10. Николай Бурчинский у него изба, комора, клуня, сарай.

11. Игнатий Гловацкий у него изба, комора, сарай.

Халупные (чинш 2 руб. 25 коп.)

12. Михаил Нешиновский у него изба, комора, сарай.

13. Матвей Троицкий у него изб под одною крышою 2.

14. Франц Билецкий у него изба, комора, сарай.

15. Анна Юрчинська у нее изб под одною крышою две, комора, клуня, сарай.

16. Шимон Граданский у него изб под одною крышою 2.

17. Иван Вроблевский у него изба, комора, сарай.

Всего по исчислению итогов: барщина в неделю летом тяглые 165, пешие 34, зимою тяглые 110, пешие 24, ежегодно летом тяглые 660, пешие 174, шарварок пешие 174, тяглые 660, в год тяглые 8635, пешие 1886; пряжи 157 мотков, проса 74 корца, конопли 74 шнура, 14 каплунов, 129 куриц, 777 яиц, 7 десятин от пчёл; чинш 120 руб. 50 коп., подорощина 44 руб. 40 коп., верстатное от ткачей 5 руб. 40 коп., очковое от колодки пчёл 1 руб. 27 ½ коп., коловое от мельников 24 руб.

Разчисление земли

Всякий паровой крестьянин содержит пахотной земли в каждую змену по 8 моргов, а в три змены 24 морга. Поединок всякий в каждую змену по 4 морга, а в три змены 12 моргов, пеший по два морга, а в три змены 6 моргов. Затем 14 паровых содержат 336 моргов, 41 поединок 492 морга, 10 пеших 60 моргов и по подобающему количеству содержат дворяне и однодворцы. Затем 2 паровых 48 моргов, 8 поединков 96 моргов, 2 пеших 12 моргов, все же крестьяне, Дворяне и однодворцы занимают пахотной земли 1044 моргов.

Сенокосной земли паровый крестьянин содержит 8 моргов, поединок 4 морга, пеший 2. Затем 14 паровых содержат 112 моргов, 41 поединок 164 морга, 10 пеших 20 моргов, и по подобающему количеству Дворяне и Однодворцы то есть: 2 паровых 16 моргов 8 поединков 32 морга 2 пеших 4 морга. Все же Крестьяне и шляхта занимают сенокосной земли 348 моргов.

Господские ланы

1-е) Змена состоящая на Могилах от Григоровецкой границы на которой высеяно рожь озимой 105 корцов 10 гарнцов, Пшеницы 61 корец.

2-е) Змена на ярину состоит от границы Местечка Кузьмина.

3-е) Змена на паринину состоит от границы селения Пашковец.

Количество же моргов упомянутых ланов показано ниже при разчислении всей пахотной земли

Именная ведомость

извлеченная от Геометрического Магистральнаго плана от пространства земли к селению Воронковцам принадлежащей

	Уволок	Морги	Пренты
1. Земли под усадьбой селения	3	13	170
2. Земли пахотной	65	25	145
3. Сенокосу	12	4	202
4. Пастбищных земель	1	26	100
5. Земли под прудами	3	18	44
6. В дорогах и неужитках	-	20	40
7. Земли к церкви принадлежащей	2	12	55
Итого	90	--	206/216

Следовательно как пахотной земли содержат крестьяне вместе с дворянами и однодворцами по выше изъясненному изчислению Моргов 1044.

Господские же ланы должны заключать в себе половину того количества какое содержат сами крестьяне то есть Моргов 444.

Как равно сенокоса крестьяне занимают 296 а вместе с дворянами и однодворцами моргов 348.

Для двора же половину следует что крестьяне занимают то есть моргов 148.

А всего следует для крестьян Дворян и однодворцев и на господские ланы 1488 Моргов, Сенокосов 496 моргов.

Затем исключая таковое количество земли из общей пахотной 65 уволок 25 моргов и 145 прентов сенокосной 12 уволок 4 морга 202 прента к которому сенокосу еще присовокупленной с пастбищных мест 40 моргов остается только излишней пахотной земли 487 моргов 145 прентов или 16 уволок 7 моргов 145 прентов и как недостает сенокоса 91 морг 98 прентов или 3 уволоки 1 морг 98 прентов. Затем недостающее количество сенокосов пополняя из пахотной земли остается затем пахотной подлежащей к оценке 13 уволок 6 моргов 47 прентов.

Относительно же леса, то такового при сем селении не находится следует же выделить соразмерно оседлости оного селения составляющей 93 номера на грунтовые надобности, затем такое количество определяется из леса Местечка Кузьмина а именно 93 морга или 3 уволок и 3 морга.

Опись и оценка

экономическим строениям в селении Воронковцах находящихся учинена

1. Дом каменный жилой фронтом к северу построенный длиною 21 сажень 1 аршин вышиною 2 сажни в нем комнат 12 из коих в 6 пол из досок сосновых, а в прочих паркет во всех потолки щекоту лепные печек обогревательных 8 труб 3 дверей с французскими замками 27, дверей фронту 2 окошек с фронту во всех окнах 8 кометков 4 крыша гонтами подбита с наружи выкрашенная под сим домом находится погреб каменный весьма обширный порядочный с пятью отделениями при коем есть дверей с целою железною оковкою 3, комнат 4 и дом снаружи крашенный.

Серебром 2500 руб.

2. Флигель каменный фронтом с востоку построенный длиною 9 сажень 1 аршин шириною в сажень вышиною в 1 сажень 2 аршина при входе двери столярной работы кованные ведут в сени из коих вход дверьми с французским замком в комнаты в которых из досок окошек 6-ти стекольных 2 печка обогревательная потолок как равно стены щекатурено, с другой стороны вход в сени дверьми столярной работы кованными, пол в сенях и потолок из досок, из сеней вход в прихожую в ней двери столярной работы кованные окно шести стекольное, пол и потолок из досок, печка обогревательная, возвращаясь в сени из ней поступаая, в другую сторону находится кухня, в

коей двери столярной работы кованые, окошко двенадцати-стекольное, пол кирпичный, очаг на манер Англицкий, дальше находится за другими дверцами другое отделение кухни в коем есть окошко шести стекольное и две печки, пекарня и также печка обогревательная, около которой проход посредством третьих дверей в комору, в коей есть окошко шестистекольное, под сим флигелем есть два погреба каменные, в коих в одном находится три, а в другом 1 отделение, а при них трое дверей, и с решетками, и со всеми железными оковками, крыша же на флигеле гонтами подбита, на ней находится труба каменная широкая, стены флигеля снаружи крашеные.

Серебром 1000 руб.

3. Пральня деревянная, на каменном фундаменте с стенами штукатуренными длиною 9 сажней шириною 6 сажней вышиною сажень два аршина, в ней 7 отделений и одни сени из коих в двух комнатах пол из досок, в двух пол кирпичный и в последних, как равно и в сенях, пола не имеется, в целом же строении потолки из досок, печек обогревательных 4 дверей с замками французскими 2, дверей с простою оковкою 6, окошек шестистекольных 10, четырехстекольных 2, крыша снопками покрыта, под сим домом погребов каменных 2, с 4 кованными дверьми а на нем труба каменная широкая.

Серебром 300 руб.

Оценка
изчисления общего Годового дохода из селения Воронковец выручаемая

		Серебром	
		Руб.	Коп.
1	С крестьян 14 паровых и 41 поединковых кроме Соцкого тяглой барщины 7830 дней, считая за один день по двадцать копеек серебром как в том имении фольварок Закузминский арендует	1566	
2	С крестьян пеших 10 и халупных 4 барщины пешей 1772 дня, считая один день по 15 коп. по тому же удостоверению, как выше значится	265	80
3	С тех шарварочных 648 дней тяглых исключая половину его количества на грунтовую починку за 324 дня считая по 20 коп.	64	80
4	С пеших шарварочных 164 дней половину на грунтовую починку за 82 дня считая за дент 15 коп. серебром	12	30
5	С крестьян коморных 5 барщины пешей 20 дней считать по 15 коп.	9	
6	С крестьян паровых каплунов штук 14 считая штуку по 15 коп.	2	10
7	Со всех крестьян кроме Соцкого за куриц штук 127 считая штуку по 10 коп	12	70
8	С тех же за 155 штук Мотков пряжи, считая по 20 коп.	3	83 ½
9	С тех же крестьян всех за яйца 1767 штук считая штуку по пол-копейки	15	50
10	За обделку проса с Паровых Поединков и пеших кроме Соцкого 73 корцов считая по 30 коп. корец	21	90
11	За обделку прядева 73 шнуров с тех же Грунтовых крестьян считая шнур по 30 коп.	21	90
12	Верстатого от 9 ткачей	5	40
13	Подорощина от крестьян Грунтовых кроме Соцкого	43	80
14	За пчелиную десятину 10 пней считая на каждый по одному рублю пятьдесят копеек	23	50
15	Очкового от пчел не составляющих десятков 25 колод считая за каждую по 7 с половиной копеек	1	87 ½
16	Колового от 3 Мельников	24	
17	За обделку огородов экономических под названиями копанья оных, полотья выкапывания (вырывания), сажения капусты и поливания оной, которая повинность по Местному обыкновению без барщины проводится полагаем со всякого хозяина по 30 копеек с 69 хозяев кроме Соцкого	20	70
18	Чинша от шляхты	130	50
19	За откуп винной продажи	480	
20	Доходы с водяных мельниц с ловли рыбы на полном Воронковецком пруде	1245	
Всего годового дохода		4005	61

Из сего числа исключив Казенные подати, какие Владельцами кроме вносимых крестьянами уплачиваются как удостоверяет уведомление из Староконстантиновского Уездного Казначейства от 25 февраля 1843 года с № 206, а именно:

Кабакового 129 руб. 34 коп.

Частных повинностей 5 руб. 9 ⁵/₇ коп.

За однодворцев кабакового 25 руб. 52 коп.

Ординацкой подати 142 руб. 97 коп.

Акцыз с продажи вина откупщики уплачивают.

Остается чистого дохода 3702 руб. 68 ²/₇ коп.

Который доход на основании статьи 2983 10 Тома Свода Законов Гражданских умножив в 10 раз составит 37.042 руб.

К тому присовокупить

а) За пахотную землю 13 уволок 6 моргов 47 прентов, считая по цене обыкновенной по 450 рублей, выходит 5942 руб.35 коп.

б) За экономические строения 7597 руб.

По сему общая стоимость Селения Воронковец составит 50.565 руб. 35 коп.

ЦДІАК України Ф.1685, оп.1, спр.104а, арк.976зв.-1004.

Оригінал. Рукопис

Байдич О.В.

АНТОНІНСЬКИЙ КІННИЙ ЗАВОД: КОРОТКИЙ ЕКСКУРС В МИНУЛЕ

В цій статті здійснюється короткий огляд історії функціонування Антонінського кінного заводу в середині XIX – перших десятиліттях XX ст. та публікується останній його опис 1919 р.

Ключові слова: Антоніни, Сангушки, Потоцькі, кінний завод, породи коней, середина XIX – перші десятиліття XX ст., опис кінного заводу, 1919 р.

Антоніни князів Сангушків та графів Потоцьких XVIII – перших десятиліть XX століття описані в чималому літературному фонді, насамперед історичному. Переважна кількість праць належить польським науковим дослідникам та повідомленням в різних часописах Царства Польського. Також ними видруковано багато збірок археографічних матеріалів.

Що ж стосується конезаводів, то, як влучно висловився В.Й. Вихованець, «про табуни коней Сангушків не згадав той із дослідників, хто просто лінувався» [1, с. 71]. В цілому ж, прямих публікацій узагальнюючого характеру щодо розведення ними коней фактично немає. Виключення, напевно, становить лише дослідження В.Г. Берковського, який дав досить інформативну статтю про конезавод Сангушків, але у Славути, майже не торкнувшись розвитку конярства у маєтку Антоніни [2, с. 70-83].

Інші ж дослідники згадували про конезавод в Антонінах лише в контексті запальної розповіді про антонінську маєтність Сангушків-Потоцьких (переважно на час їх відвідин цієї магнатської резиденції). Серед праць варто відмітити лише нещодавню роботу Т. Багінської-Журавської, яка навела в хронологічному порядку ряд відомостей про антонінських коней [3].

Необхідно відмітити, що первинно у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. конярство у латифундії Сангушків розвивалося на базі конезаводу у с. Христівці. А, після смерті князя Євстафія Сангушка, в 1845 р. цей завод був розділений між його синами Романом («Сибіряком») та Владиславом. Частина першого з них і стала основою антонінського заводу, який первинно знаходився у Волиці Татарській (тепер Волиця Польова) та Сатанові [4, с. 14].

За свідченням Стефана Бояновського христівецький табун був розділений таким чином: у

Христівці залишалось 295 коней (137 кобил, 87 кобилиць і 71 лоша), а в Антоніні відправили 104 коня (46 кобил, по 29 кобилиць і лошат) [5]. Саме з цього часу й починається історія антонінського заводу.

Юзеф Дунін-Кавіцкі писав, що внучка князя Євстафія й дочка Романа «Сибіряка» Марія Клементина, якій власне й дісталися коні з Христівки, а пізніше й її чоловік граф Альфред II Потоцький та діти, дуже любили коней й милувалися ними перед поверненням у стайні, що знаходилися навпроти палаців [6, с. 755]. Т. Багінська-Журавська підтверджує це свідченнями Роско-Богдановича: «Була перед великими стайнями в Антонінах лавка, на якій часто вже о сьомій ранку сиділа «Пані Альфредова» (Марія Клементина – ред.). Оскільки я вставав рано, то був завжди радий, коли мене запрошували сісти поруч і дивитися на коней, яких до неї приводили... Незважаючи на величезну кількість коней, які переповнювали антонінські стайні, вона знала їх майже всіх по іменах і походженню» [3, с. 37, 41].

Створював же антонінський кінний завод Роман «Сибіряк» Сангушко, який у 1847 р. повернувся у конфісковані в нього маєтності і став їх управителем, оскільки не мав права ними володіти (в 1838 р., коли він перебував у засланні, щоб володіння не вийшли з рук Сангушків, його батько, князь Євстафій, здійснив на дочку Романа Марію Клементину заповіт).

Вже а 1848 р. Роман влаштував біля с. Бачманівки (неподалік Славути) перший на Волині кінний тор. Але в 1851 р., коли Слаута була передана його племіннику Роману Владиславовичу, а княжна Марія Клементина вийшла заміж за графа Альфреда II Потоцького, «Сибіряк» переніс цей тор в околиці Антонін, збудувавши тут іподром з трибунами і започаткувавши перші на Волині кінські змагання [7,

s. 59]. Пізніше коні з Антонін не раз вигравали міжнародні перегони.

Після смерті Романа, якому повернули й мастки, й князівський титул, згідно заповіту, антонінські табуни перейшли у власність сина Марії Клементини Потоцької Юзефа Міколая [8, s. 13]. Останній виявився добрим господарником, значно збільшивши кількість коней у стайнях Антонін та Волиці Татарської. Так, у 1907 р. в Антонінах налічувалося 6 жеребців та 60 кобил англійської, арабської та англо-арабської порід, а у Волиці – 1 жеребець та 14 кобил напівкрової арабської породи [9, с. 20-21]. У 1910 р. в Антонінах рахувалося 6 жеребців та 64 кобили арабської й англійської напівкрової порід [10, с. 29-30]. Більш повні відомості за цей рік подав Ян

Остромецький. Він пише, що тут розводилися коні як запряжні, так і чистокровні, для полювання *rag toge* та на продаж. У 1910 р. в Антонінах він нарахував 40 верхових мисливських коней, 43 запряжних та в стайнях ще 202 голови. Розведення коней у мастку Остромецький розподілив на кілька видів: розведення арабських коней чистої крові, вирощування коней мисливської повної крові, англо-арабських від ірландських маток та власних, а також вирощування коней високої напівкрової, цікавих для потреб війська. Попит на антонінські коні вдвічі перевищував пропозицію [11, с. 67]. Станом на 1911 р. в Антонінах налічувалося 7 жеребців та 48 кобил англійської породи [12, с. 31-32].

Зазначу, що цифри, наведені в оглядах Волинської губернії, викликають певну недовіру, оскільки надто розбігаються дані по суміжних роках (як по кількості, так і по видах). Більша довіра до свідчень очевидців. Для прикладу, ще у 1901 р. С. Бояновський нарахував лише у табуні породистих арабів 109 голів, у тому числі 2 жеребці «Султан» і «Тибет», а також 69 штук молодняку на фільварку у с. Зелений.

Знаходилася ферма арабських коней в Антонінах за греблею річки Ікопоть на горбочку. Її Бояновський описував так: «...Білесенькі, величезні будинки, в яких стоять старші коні, внутрішній вигляд стаєнь і прилягаючих вигонів, на дідинцях численні загороджені відкриті арени, все задумано і виконано практично, з

думкою про вигоду коней та людей...» [13]. У західній рівнинній частині Антонін знаходився майдан для виїздки коней [4, s. 8].

Молоді жеребці знаходилися у стайнях навпроти палацу. Ці приміщення були сполучені коридором з манежем. У вежі над конюшнями знаходився резервуар, в який накачували воду з артезіанського колодязя. В 1906 р. у середньому ризаліті облаштували сідлярню, а після 1911 р. за стайнями з'явилася реміза повозова – возовня.

В роки I світової війни Ю. Потоцький чимало коней віддав до армії. А восени 1917 р. в Антоніні легіонери пригнали з Новоселиці ще один табун коней. З січня 1918 р. у Антонінах, крім легіонерів, дислокувався 2-й полк уланів, якому граф Юзеф передав кілька сот своїх коней. В березні улани пішли на Бобруйськ [3, с. 65]. Легіонери Яворського, що охороняли цукровий завод, змушені були добувати собі коней (вже не породистих), реквізуючи їх у містечку Кульчинах на ярмарку, де в окремі роки на ярмарку продавалося до 10 тисяч коней. Часто реквізованих коней вдавалося повернути власникам чернелівській державній варті під керівництвом І. Герасимчука, колишнього члена Центральної Ради [14, арк. 45]. «Яворчики» пішли з Антонін у березні 1918 р.

Наприкінці 1918 р., після зречення від влади гетьмана Скоропадського, Ю. Потоцькому стало зрозуміло, що селянство готове до грабунків, загроза більшовизму стає все сильнішою. На той час граф вже перебував за межами України. Там він звернувся до українського посла Вячеслава Липинського з проханням, щоб уряд УНР надав охорону його Антонінській власності, для збереження цінностей, що там зберігалися, в т. ч. й конезаводу. Але влада УНР була слабка і сил для виконання цього прохання не мала [15, арк. 142]. Масток охороняв лише беззбройний Комітет, створений колишніми працівниками Ю. Потоцького. Очолював його сторож палацу.

На цей час й припадає створення опису Антонінського кінного заводу, який опублікований в додатку до цієї статті [16, арк. 1-263в].

А далі події, що відбувалися на фронтах того року, привели до приходу в Антоніні більшовицьких богунських полків М. Щорса (в квітні

1919 р.). спочатку вони не зачіпали кінного заводу, але далі не втрималися й розпочали реквізиції коней. А в серпні 1919 р., перед відступом з Антонін під тиском об'єднаних українських армій, більшовики розгромили завод, точніше знищили. Породистих коней забрали, зарубали близько 50 кобил і жеребців, а також постріля-

ли лошат. Ці події дуже емоційно, з гіркотою, описала Софія Косак-Щуцька [17, s. 287-290].

Надалі ніяких відомостей про Антонінський кінний завод поки що не знайдено. Але пошуки продовжуються. Спогади ж про нього в місцевого люду, часто вже легендарні, передаються з покоління в покоління.

Джерела:

1. Вихованець В. Антоніни: погляд крізь віки / В.Й. Вихованець // Антонінський край у просторі і часі. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 1. – Вип. 39. Житомир: В.Котвицький, 2008
2. Берковський В. Студії з історії Славутчини. – Київ: Пульсарня, 2008
3. Багінська-Журавська Т. Антоніни. Ланцут: Arteks, 2017
4. Kazimierz Laskowski. Antoniny | Laskowski K. // Wies Slustrowana. R II, 1911 № 11
5. Stefan Bojanowski. Wycieczka po koine III. Antoniny / Bojanowski S. // Jezdzieci myśliwy, 1902, № 12
6. Jozef Dunin-Kawicki. Antoniny dzis i przedpiecdziesieciu laty / Dunin-Kawicki J. // Tygodnik ilustrowany, 1903, №38
7. Cholewianka-Kruszynska A. Pani Alfredowa. Maria z Sanguszkow Potocka z Lancuta. Warszawa, 1998
8. J.Wlast [Jozef Dunin-Kawicki]. Opowiadanie historyczne z dziejow okolicy Sluczy jej doplywow. Krakow, 1897/
9. Обзор Волынской губернии. За 1907 г. Житомир, 1908.
10. Обзор Волынской губернии. За 1910 г. Житомир, 1911.
11. Ostromecki Jan. Antoniny // Gazeta Roinicza Zeszyt jubileuszowy. 1861: 1910. – Warszawa, 1911
12. Обзор Волынской губернии. За 1911 г. Житомир, 1912.
13. Bojanowski S. Op. cit – 10
14. Держархів Хмельницької області. Ф. Р-6193, оп. 12, спр. 19104
15. ЦДАВО України. Ф. 1092, оп. 2, спр.11
16. Держархів Хмельницької області. Ф. Р-3026
17. Zofia Kossak-Szczucka. Pozoga. Wroclaw, 1998

Додатки:

Документ 1

1919 р. 22 лютого

Повідомлення Антонінської волосної земельної управи про кількість племінної худоби в Антонінському маєтку

До Ізяславської Повітової Народної Управи

Згідно відношення Управи від 6 січня ц. р. ч. 34 про кількість племенної худоби в приватних господарствах, Антонінська Волостна Земельна Управа відповідає, що в маєтках бувшого власника Потоцького мається:

Коней англо-арабів:	жеребців	16
	кобил	54
Молодих:	жеребчиків	45
	кобилок	45

Голова управи

Архипович

ДАХмО Ф.Р-3026

оп.1 спр.19 арк.7

Оригінал. Рукопис

Документ 2

1919 р. березень.

Відомості про чисельність породистої худоби по волостях Ізяславського повіту

Відомість
про племенну худобу в Ізяславському повіті

	Волості					
	Білогородська	Антонінська	Терновська	Новосельська	Шепетівська	Ізяславська
Жеребців-производит.	17	16	4	1	1	-
Кобил-маток		54	43			
Молодих коней:						
Жеребців		45	6			
Кобил		45	29			
Робочих конів			2			

ДАХмО ф.Р-3026 оп.1 спр.19 арк.21
Оригінал. Рукопис

Документ 3

1919 р. 8 березня

Опис Антонінського кінного заводу

№	Название	Порода	Пол	Масть	Год рождения	Штук	Примечание
Жеребцы производители							
1	Санто-Страто	Английской	жереб.	гнедой	1914		
2	Оранж-Буд	--/--	--/--	--/--	1906		
3	Салек-Олек	--/--	--/--	--/--	1912		Арендован для случки
4	Фосфор	--/--	--/--	--/--	1910		Арендован для случки
5	Теоко	--/--	--/--	--/--	1901		Производитель в Антонинском фольварке
						5	
Жеребцы производители чистокровные арабские							
6	Ибрагим	Арабской	жереб.	серый	1899		
7	Сурур	--/--	--/--	--/--	1898		
8	Эпос	--/--	--/--	--/--	1900		Производитель на фольварке Юзин
Жеребцы Англо-арабские							
1	Авиатор	Англо-араб.	--/--	рыжий	1911		
2	Біскайн	--/--	--/--	--/--	1912		
3	Гитанос	--/--	--/--	--/--	1912		
4	Гиль	--/--	--/--	--/--	1912		
						4	
Жеребцы молодые							
1	Путник	Араб.	--/--	гнедой	1915		
2	Оссовец	--/--	--/--	--/--	1915		
3	Шонзо	--/--	--/--	--/--	1915		
4	Фра-діявол	Англо-араб.	--/--	рыжий	1915		
5	Мрометир	--/--	--/--	гнедой	1915		
6	Мерот	--/--	--/--	--/--	1915		
7	Армянин	--/--	--/--	--/--	1915		
8	Вардар	--/--	--/--	т.гнедой	1915		
9	Карсо	--/--	--/--	гнедой	1915		
						9	
10	Карменшах	Арабск.	--/--	серый	1916		
11	Реент	--/--	--/--	--/--	1916		
12	Трентино	--/--	--/--	--/--	1916		
13	Стоход	Англо-араб.	--/--	--/--	1916		
14	Марс	--/--	--/--	т.гнедой	1916		

15	Стырь	--/--	--/--	рыжий	1916		
16	Вердун	--/--	--/--	гнедой	1916		
Волицкого отделения							
17	Без названія	Полукровка	жереб.	рыжий	1916		
18	--/--	--/--	--/--	вороной	1916		
19	--/--	--/--	--/--	серый	1916		
20	--/--	--/--	--/--	рыжий	1916		
21	--/--	--/--	--/--	гнедой	1916		
22	--/--	--/--	--/--	т.гнедой	1916		
23	--/--	--/--	--/--	рыжий	1916		
24	--/--	--/--	--/--	т.гнедой	1916		
						15	
25	--/--	--/--	--/--	серый	1917		
26	--/--	--/--	--/--	--/--	1917		
27	--/--	--/--	--/--	рыжий	1917		
28	--/--	--/--	--/--	--/--	1917		
29	--/--	--/--	--/--	--/--	1917		
30	--/--	--/--	--/--	--/--	1917		
31	--/--	--/--	--/--	гнедой	1917		
Антонинское отделение							
32	Посейдон	Арабск.	жереб.	серый	1917		
33	Гусейн	--/--	--/--	--/--	1917		
34	Кармелек	--/--	--/--	--/--	1917		
35	Свит	--/--	--/--	--/--	1917		
36	Свиет	--/--	--/--	--/--	1917		
37	Албанчик	--/--	--/--	--/--	1917		
38	Милян	--/--	--/--	--/--	1917		
39	Скорпион	--/--	--/--	--/--	1917		
40	Слимак	--/--	--/--	--/--	1917		
41	Сулейман	--/--	--/--	--/--	1917		
42	Буздыган	--/--	--/--	гнедой	1917		
43	Муштафа	--/--	--/--	серый	1917		
44	Контуш	--/--	--/--	рыжий	1917		
45	Комиссар	Англо-араб	--/--	гнедой	1917		
46	Оран	--/--	--/--	--/--	1917		
47	Тобольск	--/--	--/--	т.гнедой	1917		
48	Воевода	--/--	--/--	--/--	1917		
49	Ревель	--/--	--/--	--/--	1917		
50	Шаржа	--/--	--/--	рыжий	1917		
51	Балтик	--/--	--/--	гнедой	1917		
52	Летник	--/--	--/--	--/--	1917		
53	Родзиги	--/--	--/--	рыжий	1917		
54	Пиккадили	--/--	--/--	гнедой	1917		
55	Без названія	Полукр. булюн	--/--	рыжий	1917		
						31	
56	Пашкот	Арабск.	--/--	серый	1918		
57	Мадзаж	--/--	--/--	--/--	1918		
58	Баззи	--/--	--/--	--/--	1918		
59	Бухар	--/--	--/--	--/--	1918		
60	Орлентко	--/--	--/--	--/--	1918		
61	Староста	Англо-араб	--/--	т.серый	1918		
62	Майор	--/--	--/--	гнедой	1918		
63	Торнео	--/--	--/--	рыжий	1918		
64	Стокгольм	--/--	--/--	гнедой	1918		
65	Партизан	--/--	--/--	серый	1918		
66	Бескидь	--/--	--/--	гнедой	1918		
						11	
МАТКИ ЗАВОДСКІЕ							
Чистокровные арабские							
1	Краена	Арабская	кобыла	гнедая	1897		

2	Пшияцюлка	--/--	--/--	серая	1897		
3	Гитара	--/--	--/--	гнедая	1901		
4	Кордова	--/--	--/--	рыжая	1902		
5	Постава	--/--	--/--	рыжая	1902		
6	Новара	--/--	--/--	серая	1903		
7	Посмітюха	--/--	--/--	гнедая	1903		
8	Калькута	--/--	--/--	рыжая	1903		
9	Танцерка	--/--	--/--	серая	1905		
10	Наяда	--/--	--/--	гнедая	1906		
11	Італія	--/--	--/--	--/--	1906		Приплод кобылка род. 6 дек. 1918 г.
12	Битва	--/--	--/--	серая	1906		
13	Аврора	--/--	--/--	гнедая	1906		
14	Венеція	--/--	--/--	серая	1907		
15	Астра	--/--	--/--	--/--	1907		
16	Кормеля	--/--	--/--	--/--	1907		
17	Арсянка	--/--	--/--	--/--	1907		
18	Гильда	--/--	--/--	рыжая	1908		
19	Булгарія	--/--	--/--	гнедая	1908		
20	Боснія	--/--	--/--	серая	1908		
21	Герцоговина	--/--	--/--	--/--	1908		
22	Мира	--/--	--/--	рыжая	1909		
23	Ювта	--/--	--/--	серая	1909		
24	Поззія	--/--	--/--	--/--	1909		
25	Мушля	--/--	--/--	--/--	1910		
26	Телимена	--/--	--/--	--/--	1910		
27	Эстрамадура	--/--	--/--	--/--	1910		
28	Сирена	--/--	--/--	--/--	1911		
29	Превеза	--/--	--/--	--/--	1911		
30	Коломбина	--/--	--/--	--/--	1911		
31	Газза	--/--	--/--	--/--	1911		
32	Румелія	--/--	--/--	--/--	1912		
33	Сербія	--/--	--/--	--/--	1912		
34	Киркеліса	--/--	--/--	--/--	1912		
35	Соколиця	--/--	--/--	гнедая	1912		
36	Клепека	--/--	--/--	гнедая	1912		
37	Мекка	--/--	--/--	серая	1912		
38	Меморія	--/--	--/--	--/--	1912		
39	Сломка	--/--	--/--	--/--	1912		
40	Симфонія	--/--	--/--	гнедая	1912		
						40	
МАТКИ ЗАВОДСКІЯ чистокровныя англійскія							
41	Метеморфоза	Англійская	--/--	вороная	1904		
42	Близарда	--/--	--/--	рыжая	1904		
43	Ляду Ліон	--/--	--/--	гнедая	1911		
44	Килькени Ляд	--/--	--/--	гнедая	1911		
45	Фліорд Оранж	--/--	--/--	--/--	1914		
						5	
МАТКИ ЗАВОДСКІЯ полукровныя англійскія							
46	Блю Драм	Полукровная	кобыла	рыжая	1899		
47	Бегонія	--/--	--/--	гнедая	1902		
48	Маркіза	--/--	--/--	--/--	1904		
49	Килькени 2-я	--/--	--/--	--/--	1904		
50	Гитана	--/--	--/--	рыжая	1905		
51	Комота	--/--	--/--	т.гнедая	1906		
52	Сельта	--/--	--/--	рыжая	1907		Приплод кобылка род. 20 февр. 1919 г.
53	Ляду Анельм	--/--	--/--	гнедая	1907		
54	Мыгирль	--/--	--/--	--/--	1908		

55	Свитезанка	--/--	--/--	--/--	1911		
56	Мауританка	--/--	--/--	рыжая	1911		
57	Лялька	--/--	--/--	гнедая	1911		
58	Глядія	--/--	--/--	рыжая	1911		
59	Фарнесина	--/--	--/--	--/--	1912		
60	Мандолина	--/--	--/--	гнедая	1912		
61	Руденька	--/--	--/--	рыжая	1913		
62	Бельгія	--/--	--/--	гнедая	1914		
63	Буковина	--/--	--/--	рыжая	1914		
64	Незабудка	--/--	--/--	гнедая	1915		
65	Люситанія	--/--	--/--	--/--	1915		
66	Калина	--/--	--/--	--/--	неопред.		Приплод жеребчик род. 23 февр. 1919
67	Демивира	--/--	--/--	--/--	неопред.		
68	Зозуля	--/--	--/--	рыжая	неопред.		
						23	
КОБЫЛЫ МОЛОДЫЯ							
1	Беллона	Арабка	--/--	серая	1916		
2	Флорина	--/--	--/--	--/--	1916		
3	Деля	--/--	--/--	гнедая	1916		
4	Цецилія	Англо-араб.	--/--	--/--	1916		
5	Леля	--/--	--/--	--/--	1916		
6	Быстрица	--/--	--/--	рыжая	1916		
			--/--			6	
7	Ария	Арабка	--/--	серая	1917		
8	Пишкара	--/--	--/--	--/--	1917		
9	Эскадрилья	--/--	--/--	--/--	1917		
10	Потычка	--/--	--/--	--/--	1917		
11	Ліотка	--/--	--/--	рыжая	1917		
12	Лютегія	--/--	--/--	серая	1917		
13	Фліора	--/--	--/--	рыжая	1917		
14	Ліовша	--/--	--/--	--/--	1917		
15	Церера	Англо-араб.	--/--	серая	1917		
16	Фландрія	--/--	--/--	гнедая	1917		
17	Фарамушка	--/--	--/--	рыжая	1917		
18	Лянца	--/--	--/--	--/--	1917		
19	Манигея	--/--	--/--	т.гнедая	1917		
20	Тенга	--/--	--/--	гнедая	1917		
21	Без названія	Английская	--/--	т.гнедая	1917		
22	Без названія	Полукровная	--/--	--/--	1917		
23	Без названія	Бульонік	--/--	--/--	1917		
						17	
24	Конха	Арабка	--/--	серая	1918		
25	Тарыба	Англо-араб.	--/--	гнедая	1918		
26	Политика	--/--	--/--	--/--	1918		
27	Швеція	--/--	--/--	--/--	1918		
28	Добруджа	--/--	--/--	серая	1918		
29	Запалка	--/--	--/--	гнедая	1918		
30	Гапаранда	--/--	--/--	--/--	1918		
31	Упиля	--/--	--/--	--/--	1918		
32	Баварія	--/--	--/--	--/--	1918		
33	Люзанна	--/--	--/--	рыжая	1918		
34	Без названія	полукровная	--/--	--/--	1918		
						11	
1	Бетман	гунтер	мерин	т.гнедой	1915		
2	Білліо	--/--	--/--	--/--	1915		
						2	
1	Фрну	Пробних	жереб	вороной	Неопред.		
2	Соловей	Англо-араб.	--/--	гнедой	1911		Подъезной в Волице
						2	

РАБОЧИЕ ЛОШАДИ ПРИ ЗАВОДЕ							
1	Без названія	Пол. бульон	кобыла	серая	1913		
2	--/--	--/--	--/--	--/--	1912		
3	--/--	--/--	мерин	т.серый	1910		
4	--/--	--/--	кобыла	серая	1910		
5	--/--	--/--	--/--	рыжая	1908		
6	--/--	--/--	--/--	серая	1908		
7	--/--	--/--	мерин	серый	1908		
8	--/--	--/--	--/--	--/--	1908		
9	--/--	Першерон	жереб.	т.серый	1908		
10	--/--	--/--	--/--	серый	1908		
11	--/--	Пол. рысак	мерин	т.серый	1909		
12	--/--	--/--	--/--	--/--	1909		
13	--/--	Сибирской	--/--	рыжий	1903		
14	--/--	--/--	кобыла	гнедой	1903		
15	--/--	--/--	мерин	--/--	1914		
16	--/--	--/--	--/--	рыжий	1903		
						16	
КОНЮШНЯ ВЫЕЗДНАЯ							
1	Шефкат	Полукров.	мерин	вороной	1902		
2	Киро	--/--	--/--	--/--	1902		
3	Гомидер	--/--	--/--	--/--	1901		
4	Сіам	--/--	--/--	--/--	1910		
5	Филляж	--/--	--/--	серый	1907		
6	Макар	--/--	--/--	--/--	1907		
7	Грицько	Полукров. рысак	--/--	--/--	1907		
8	Кацап	--/--	--/--	вороной	1911		
9	--/--	Полукров.	--/--	--/--	1910		
10	--/--	--/--	кобыла	рыжая	1910		
11	--/--	--/--	--/--	--/--	1910		
12	--/--	--/--	мерин	--/--	1911		
13	--/--	--/--	--/--	--/--	1911		
14	--/--	--/--	кобыла	вороная	1912		
15	--/--	--/--	--/--	--/--	1910		
16	--/--	--/--	мерин	рыжий	1910		
17	--/--	--/--	--/--	--/--	1910		
18	Ятаган	--/--	--/--	серый	1914		
						18	
	Всего лошадей					218	

Заведуючий конным заводом

И. Крепскій

Дня 8/ІІІ 1919 года

ДАХМО ф. Р-3026 оп.1 спр.19 арк.22-25

Оригінал. Рукопис

Документ 4

Марта 18 дня 1919 г.

Фольварок Юначки

СВЕДЕНИЯ

о племенных лошадях скоте и овцах

№ п/п	Пол	Порода	Название	Масть	Лет	Штук
1	Жеребец	чистокров. англ.	Сатана	Светло-рыжий	10	
2	Кобылица	рабочей	Кама	Гнедая	11	
3	Кобылица	--/--	Жыдовка	--/--	10	
4	Кобылица	--/--	Хинка	--/--	9	
5	Кобылица	--/--	Цыганка	Вороная	10	
6	Кобылица	--/--	Уляна	Гнедая	10	

7	Кобылица	--/--	Вильга	--/--	7	
8	Кобылица	--/--	Воля	--/--	8	
9	Кобылица	арабской	Доля	--/--	5	
10	Кобылица	рабочей	Кеня	--/--	7	
11	Кобылица	--/--	Кулька	--/--	7	
12	Кобылица	--/--	Оса	Рыжая	12	
13	Кобылица	англ. норм.	Этна	--/--	3	
14	Кобылица	--/--	Мева	--/--	3	
15	Кобылица	--/--	Мушка	--/--	3	
16	Кобылица	арабской	Литка	Гнедая	3	
						15

Заведывающий фольварком Драгомирецкий
ДАХмО ф. Р-3026 оп.1 спр.19 арк.263в-27
Оригінал. Рукопис.

ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ПОДІЛЛІ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1917–1920 рр.

Висвітлюються основні засади становлення національних культурно-освітніх закладів України, Поділля в добу формування української державності на початку ХХ ст. Запропоновано аналіз основних установчих, розпорядчих документів, рішень Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії щодо утвердження національних ідей в діяльності освітніх, культурних закладів, організації книгодрукування, видання газет та журналів. Особливе місце в дослідженні відведено державній політиці щодо українізації шкіл, участі в цих процесах місцевих «Просвіт», функціонування різноманітних культурних, творчих об'єднань, товариств, спілок. Конкретно охарактеризовано діяльність державних інституцій подільського краю в становленні та розвитку українських, національних загальноосвітніх шкіл, дошкільної освіти молоді та освіти дорослих, а також роль Кам'янець-Подільського державного українського університету в підготовці учительських кадрів, наповненні наукового, літературно-інформаційного простору в процесі національного відродження України. Акцентовано увагу на факторах, що перешкоджали реалізації державної політики щодо національно-культурного відродження України: неузгодженість у прийнятті рішень освітянським керівництвом з наявними можливостями; недостатній контроль за виконанням прийнятих рішень; небажання керівників установ, організацій виконувати рішення новостворених державних органів управління; зросійщеність міського населення; опір процесам українізації значної частини учителів середніх шкіл. Наголошено, що становлення національних, культурно-освітніх закладів, подолання інформаційних загроз в період української державності проходило в складних умовах протистояння іноземним арміям, економічної та господарської розрухи. Проведено паралель ідентичності причин політичної дестабілізації, прямих загроз національній безпеці українській державності у досліджуваній період із сучасними умовами, особливостями розвитку України. Наводиться думка про те, що формування української державності на початку ХХ ст., уроки в національній безпеці мають трансформуватися, бути враховані органами влади, громадськістю у протидії загрозам з боку російського шовінізму у відстоюванні суверенітету, незалежності України. [1].

Використовуючи наукові праці, історичні, архівні матеріали у статті здійснено спробу охарактеризувати проблеми становлення, утвердження національних ідей у розвитку освіти, культури, подолання інформаційних загроз в добу Української революції 1917–1920 рр.

В Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. були наявні всі суперечності епохи. У цей період посилилась залежність України від великих закордонних капіталістичних об'єднань та фінансової олігархії. Україна стала колонією не тільки російського царату, а й західних монополістів, які привласнювали 75 % її загального національного доходу. Частина України входила до складу Російської імперії, а інша — Австро-Угорської, і вся те-

риторія була охоплена всіма соціально-політичними суперечностями. Революційні події 1917–1920 рр. стали насправді переломними, знаковими в історії української державності. З однієї сторони, в цей час зроблено значні кроки до становлення державних форм організації культурної сфери, української вищої освіти, розвитку народного шкільництва, піднесення національно-культурного життя. З іншого боку, події політичного життя заклали міцний фундамент для формування основних засад національної безпеки незалежної Української держави.

Значну роль у розвитку національної освіти відіграли І Всеукраїнський педагогічний та ІІ Всеукраїнський вчительський з'їзди.

На них концепцію національної системи освіти представила С. Русова. За її поглядами, «національне виховання є певний ґрунт у справі зміцнення моральних сил дитини й оновлення відродження душі народу» [2, с. 150]. Ця квітнева доповідь, а також низка її статей, зокрема «Ідейні підвалини школи» (1917 р.) та «Націоналізація школи» (1917 р.), стали базовими для шкільної реформи. Основні завдання вчителів було окреслено у доповідях П. Холодного «Єдина школа» та М. Дем'яновського «Українізація початкової школи щодо навчання мови» [3, с. 12]. Загалом у резолюції I З'їзду визнавалося реальним протягом двох навчальних років перейти до викладання всіх дисциплін у середній школі українською мовою, і лише на вимогу батьків відкривати паралельні класи з викладанням російською. У декларації Генерального Секретаріату, прийнятій на засіданні Центральної Ради 9 липня 1917 р., серед найважливіших завдань національної школи називались видання українських підручників, підготовка вчителів та сприяння їх професійній взаємодії.

У 1917 році розроблявся й одночасно втілювався план широкої націоналізації народної освіти, завдяки Генеральному секретареві освіти І. Стешенку — педагогу, громадсько-політичному діячеві, літературознавцю, письменнику, фундатору і голові Товариства шкільної освіти. 26 червня 1917 р. він підписав циркуляр для інспекторів вищих, початкових, торговельних та інших шкіл України про розвиток національної школи і про необхідність запровадження в школах курсу українознавства, організацію при школах українських бібліотек тощо. У серпні 1917 року було затверджено проект, в якому, крім іншого, йшлося про підготовку учителів українознавства для шкіл усіх типів.

Як наслідок, в листопаді 1918 року тільки на Поділлі вже діяло 4 158 однокласних і 118 двокласних нижчих початкових шкіл, що утримувалися повітовими шкільними управами та місцевим самоврядуванням при частковій допомозі держави.

Проте, лише в початковій школі більша частина вчителів володіла українською мовою і бажала викладати нею та вводити предмети українознавства. У середніх та вищих школах російськомовне вчительство складало біль-

шість та було агресивно налаштоване проти будь-яких спроб українізації.

Тому перед початком 1918–1919 навчального року Міністерство освіти і мистецтва видало низку циркулярів щодо введення в навчальний процес українознавчих предметів. Зокрема, розпорядженням від 29 серпня 1918 р. у нижчих початкових школах національних меншин вводилось щотижневе чотиригодинне викладання української мови і літератури, історії та географії України. Українознавчі предмети були обов'язковими й у вищих початкових і середніх школах [4, с. 1].

27 липня 1918 р. навчальні плани учительських інститутів було доповнено:

а) обов'язковими загальноосвітніми дисциплінами: богослов'ям, українською мовою і літературою, російською мовою і літературою, вступом до вивчення мови з елементами науково-філософського обґрунтування, граматики, теорією та психологією художньої творчості, історією України, історією культури, географією, природознавством, математикою, фізикою;

б) спеціальними обов'язковими предметами: педагогікою з елементами історії, філософією, психологією, логікою, теорією навчання;

в) необов'язковими дисциплінами на вибір учнів та педрад інститутів із фінансуванням за рахунок місцевих бюджетів: політичною економією, латинською та іноземною мовою, декламуванням, державним правом [5, арк. 31-32, 6, арк. 36-36зв].

В учительських семінаріях крім спеціальних педагогічних предметів рекомендувалися богослов'я, українська та російська мови, арифметика, музика і малювання [7, арк. 4].

Процес запровадження національної школи вимагав різкого збільшення кількості викладачів, які б досконало володіли українською мовою.

У Кам'янецьку добу Директорії було створено сприятливі умови для формування і розвитку національної школи. У червні 1919 року Міністерство освіти УНР висунуло такі завдання перед освітніми закладами:

1) дерусифікація;

2) вироблення для шкіл таких програм, які б відповідали новим вимогам педагогіки та життя;

3) забезпечення українськими підручниками;

4) поглиблення праці на ниві дошкільного виховання та позашкільної освіти.

Для втілення в життя цих завдань потрібні були педагогічні кадри, віддані ідеї української державності. Тому Міністерство освіти УНР з перших же днів своєї діяльності в Кам'янці-Подільському приступило до втілення в життя принципів управління народною освітою [8, с. 179-187].

Значна увага приділялася змісту навчання учнів. Так, департаменту початкової освіти належало:

«1) переглянути програми вищих початкових шкіл;

2) перевести в життя закон про перехід із вищої початкової школи у відповідні класи середньої без іспитів;

3) видати закон про обов'язкове навчання співу нарівні з іншими науками у вищих початкових школах і про поліпшення стану його навчання в нижчих;

4) впорядити низку нових вищих початкових шкіл і т.п.».

На департамент середньої освіти покладалося «остаточне розв'язання справи з викладами всіх наук у середніх школах мовою українською; утворення іспитових комісій для всіх вчителів, які бажають і надалі лишатись в українській школі, для одержання ними свідоцтва, на право викладати науки українською мовою; реалізація духовних шкіл і перетворення єпархіальних шкіл дівочих та духовних семінарій — перших чотирьох класів, у селянські гімназії з метою виховання дітей селянської інтелігенції (в першу чергу духовенства)» [9, с.80].

Зміни в освітній політиці позначилися на навчальних закладах Кам'янця-Подільського. У 1919 році тут функціонували, зокрема, 11 нижчих початкових шкіл [10, с. 338-339]. Збільшувалась кількість вищих початкових шкіл. Мережа Кам'янецьких вищих початкових шкіл (далі — ВПШ) певною мірою зросла і за рахунок перетворення у такі навчальні заклади шкіл іншого типу. Так, у вищу початкову школу перетворили дівочу школу. Абсолютна більшість ВПШ були мішаними, де хлопчики і дівчатка навчалися разом. Щоправда, у незна-

чній кількості у місті діяли окремі «хлоп'ячі» і «дівочі» ВПШ [11, с. 62].

Помітно активізувався процес розбудови середніх шкіл. Органами самоврядування, громадськими організаціями, учителями Поділля проводилася активна робота з створення українських середніх навчальних закладів для задоволення потреб краю.

У добу Центральної Ради українські середні школи відкривалися в багатьох містах і селах Поділля. Так, у 1917 році було засновано 8 середніх шкіл, а у 1918 році — 18 середніх закладів [11, с. 5].

Підводячи підсумки нетривалого існування незалежної української школи, Генеральний секретар освіти І. Стешенко на сьомій сесії УЦР, що відбулася 29 жовтня 1917 р., констатував: «Незважаючи на перешкоди в справі українізації як середньої, так і вищої школи, секретарство повело свою справу ще й іншим шляхом творення окремої української школи. Таким чином, заведено коло 25 українських гімназій» [12, с. 171].

Особливо сприятливі умови для розвитку середньої освіти в Україні мали місце за гетьмана Павла Скоропадського, уряд якого виділяв для освіти значні кошти. А це дало змогу відкривати нові українські школи переважно за рахунок держави, а не тільки громадянства, як це мало місце раніше.

Згідно з офіційними даними, які в свій час надійшли до Подільської губернської народної управи наприкінці 1918 року від повітових народних управ (за винятком Вінницької, Гайсинської, Новоушицької повітових управ, від яких не надійшли відомості про кількість середніх шкіл у них, а також не було відомостей про деякі міські середні школи і приватні дані), на цей час становище освіти в середніх школах на Поділлі було досить добре.

Заняття проводилися українською, російською і польськими мовами. Приватна ініціатива, поряд з державною, відігравала важливу роль у справі відкриття й утримання цих шкіл. Так, на приватні кошти у ці роки було відкрито 23 середні школи. Проте, задоволення потреб подолян в українських середніх закладах цієї кількості було недостатнім.

Складність і певні труднощі навчання в середніх школах Поділля українською мовою

полягали ще в тому, що багато з них, з наближенням фронту Першої світової війни до краю, вимушені були евакуюватися в інші губернії України і Росії. І тільки у 1918 році вони змогли повернутися назад на Поділля, але налагодити шкільне життя і приступити до навчального процесу вони ще не могли з тієї причини, що не були сформовані класи.

На Поділлі в період УНР відбувався подальший розвиток національної середньої школи. Зокрема, на 1 січня 1919 р. тут було 117 середніх шкіл, з них 12 українських [13]. У Кам'янці-Подільському було створено українську чоловічу гімназію ім. Степана Руданського, жіночу українську гімназію [14, с. 138-139]. Крім того, функціонувала заснована при місцевому університеті «Перша українська гімназія для дорослих з правами для учнів», почесним директором якої був І. Огієнко.

Гостре фінансове становище УНР змушувало Директорію обмежувати грошову допомогу на відкриття нових середніх шкіл у містах і збільшувати їх для сіл, де цих шкіл було значно менше. Так, восени 1919 року гімназії були відкриті у селах Чоботарці й Жолуби Ольгопільського повіту. З огляду на це, часопис «Селянська громада» в жовтні 1919 року писав, що гімназію «відвідують діти з надзвичайною зацікавленістю. Бажаючих вчитись так багато, що вона не має змоги задовольнити всіх. Учні ходять до гімназії за 10–12 верств» [14, с. 25].

Влітку 1919 року Рада Народних Міністрів прийняла закон «Про перетворення шкіл духовного відомства» (всі духовні школи, хлоп'ячі й дівочі, та перші чотири класи духовної семінарії) у загальноосвітні і підпорядкування їх Міністерству освіти. Зокрема, восени 1919 року Кам'янець-Подільська духовна дівоча школа була перетворена в державну селянську дівочу гімназію, до якої «переважно приймаються діти селянського походження» [15, с. 44].

Крім того, Міністерство освіти наполегливо працювало над втіленням у життя закону від 1 січня 1919 р., згідно з яким українська мова була визначена як державна. Так, наказом Міністерства освіти від 27 серпня 1919 р. Кам'янець-Подільська хлоп'яча російська гімназія об'єднувалася з українською гімназією імені С. Руданського.

Станом на 1 січня 1919 р. в цілому на Поділлі було вже 83 середніх шкіл. Із цього числа державними було — 13, земськими — 4, земськими-міськими — 2, мішаними — 3, приватними — 23, невідомо чиїми — 30. У 1919 році на державне утримання буде прийнято 29 громадських шкіл і виділялося 1 млн 450 тис. грн [16, с. 9].

Значне місце відводилося вечірнім школам для дорослих, перед якими ставилися завдання: навчити дорослих людей грамоті: читати, писати, рахувати; розширити загальний розвиток дорослого населення, надавати йому найпростіші знання і виховувати його морально.

Питання щодо відкриття вечірньої школи вирішував відділ позашкільної освіти при Проскурівській повітській земській управі.

Вечірня школа відкривалася лише при наявності не менше 15 дорослих неграмотних учнів, а загальна чисельність учнів не повинна була перевищувати 40 осіб.

Навчання обов'язково проводилося українською мовою, і тільки у зимові місяці, але не більше двох років. Після закінчення вечірньої школи кожний учень отримував свідоцтво.

Повітова земська управа на утримання однієї школи виділяла 200 крб в місяць, з них 150 крб для вчителів та 50 крб на помешкання, світло і паливо. Учні повинні платити за підручники та зошити, які забезпечувала управа.

Орієнтовна програма навчання у вечірніх школах включала:

- «1. Закон Божий — 3 лекції в тиждень.
2. Українська мова (граматика й правопис) — 6 лекцій в тиждень.
3. Числення — 6 лекцій в тиждень.
4. Краєзнавство (географія) — 3 лекції в тиждень.
5. Українознавство (Історія України і читання з українського письменства) — 5 лекцій в тиждень.
6. Краснопись (чистописаніє) — 4 лекції в тиждень.
7. Може бути введено навчання співу.

Заняття проводилися тричі на тиждень, по три лекції на день, кожна з яких тривала 40 хвилин. Протягом року передбачалося прочитати 177 лекцій, з них у першому півріччі 72 лекції — 38 грамоти, 24 читання, 10 арих-

метики; другому півріччі 90 лекцій — 40 грамоти, 25 читань і 25 арихметики» [17, с. 18].

Перед новими українськими школами Поділля з самого початку їх утворення постало чимало важливих питань, що потребували негайного розв'язання. Одна з перших проблем — відсутність власного приміщення, та нестача коштів для спорудження нових. Це примушувало українські середні заклади працювати у приміщеннях російських шкіл у другу і третю зміни. Зокрема, у 1918 році у приміщенні Могилівської російської хлоп'ячої гімназії функціонувало ще дві гімназії, які проводили заняття позмінно [18, с. 72]. До того ж, переважна більшість шкільних приміщень Поділля в умовах громадянської війни були зруйновані.

Досить негативно впливала на освітні справи Поділля близькість фронту, зокрема, воєнні дії, що відбувалися тут. Так, у м. Нова Ушиця в березні 1920 року товариство «Просвіта» не функціонувало за браком приміщень і працівників (багато просвітян під час денікінської окупації вимушені були залишити місто), українські газети не виходили. Навчання в школах міста не проводилося теж через нестачу приміщень. Українські учителі, котрі залишились у Новій Ушиці, займалися переважно фізичною працею [19, с. 7].

Із самого початку організації народної освіти на Поділлі існувала й інша проблема. Потрібні були нові підручники для школярів і книги для дорослих, величезна кількість зошитів, олівців, шкільного обладнання. Так, в доповіді Кам'янецького повіту про підручники і навчальні прилади для учнів сільських початкових шкіл в 1918–1919 рр. зазначалося: «Кожна школа потребує, щоб вона була завчасно забезпечена підручниками, папером, перами і іншими навчальними приладами і чим вона краще забезпечена всіма вищезгаданими речами, тим корисніше буде йти її праця; без книжок і паперу наука в школі не може проводитися» [20, с. 96]. Однак, не кожна земська каса мала в своєму розпорядженні кошти, щоб забезпечити учителів повністю навчальним приладдям, книгами. Тому управа запропонувала, щоб батьки самі подбали про забезпечення своїх дітей книжками, папером, приладдям; бідним батькам, котрі не мали змоги забезпе-

чити своїх дітей власними коштами на книжки та папір, допомагала місцева шкільна рада зі своїх коштів.

Водночас практичну участь у вирішенні даного питання брав видавничий відділ Подільської губерніяльної народної управи. Було вирішено: збільшити редакторські сили видавничого відділу за напрямками роботи і придбати для потреб видавничого відділу велику, добре обладнану друкарню і запросити до видавничого відділу художника для виготовлення ілюстрацій і прикрас до книжок; встановити плату тим особам, що будуть брати участь у педагогічній комісії при видавничому відділі; звернутися до міністерства народної освіти з проханням видати губерніяльній народній управі позичку і субсидію в розмірі до десяти мільйонів; придбати для потреб Губерніяльної народної управи паперову фабрику; запросити спеціального редактора для редагування таких видань Управи як доповіді, журнали і т.п.; просити Кам'янецьку міську управу давати на друкарні електрику, якщо це можливо, і вдень, і вночі; просити губерніяльну народну управу започаткувати створення видавничої спілки, яка за допомогою державних коштів могла б провадити видавництво в широкому масштабі [21, с. 27–28].

Гострою проблемою освіти стало викладання іноземних мов. За ухваленням Міністерством народної освіти планом єдиної школи у всіх вищих початкових школах потрібно викладати чужоземну мову. Саме цьому питанню було приділено особливу увагу на зібранні педагогічної ради Городоцької вищої початкової школи, яке відбулося 6 листопада 1918 р. Педагогічна рада ухвалила: «Навчання чужих мов ввести в школі негайно, щоб задовольнити бажання і вимоги батьків дітей, а також припинити перехід учнів в польську реальну школу, який в останні часи значно збільшився тільки через те, що в польській школі викладаються чужі мови».

Незважаючи на значні, гострі проблеми політичного, соціального, економічного, фінансового, військового характеру громадськості, державні інституції подільського краю здійснили в добу Української революції конкретні кроки в становленні та розвитку загальноос-

вітніх шкіл, дошкільної освіти молоді та освіти дорослих.

Етнонаціональна своєрідність Поділля як багатонаціонального регіону вимагала грамотного вирішення національного питання. Тому відносно національних меншин Центральна Рада проводила ліберальну політику. Уже в квітні 1917 році Український національний конгрес гарантував їм усі політичні права.

На освітянському рівні важливим етапом у формуванні мережі національних шкіл в Україні стала нарада у справі організації народної освіти, яка проходила 15–20 грудня 1917 р. у м. Києві. Відповідно 76,2 % дітей-євреїв не навчалося. На нараді були представники найчисельніших народів України: українці, росіяни, поляки, євреї [22, с. 3]. Основним питанням обговорення було управління народною освітою в умовах багатонаціонального складу населення України. Відповідно до проголошеної III Універсалом національної політики, де було заявлено: «Народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя», нарада вирішила загальне управління шкільними справами кожної національності передати відділам народної освіти національних генеральних секретаріатів і шкільним радам при них. На місцях під керівництвом відповідних секретаріатів створювались національні ради освіти: губернські, повітові, міські, сільські та інші.

Національні меншини також мали право створювати свої національні ради освіти. До їх складу входили представники від місцевих громад, самоврядування, відповідної національної спілки учителів. Фінанси, які виділялись Генеральним секретаріатом освіти на шкільні потреби, розподілялись між національними секретарствами пропорційно кількості населення кожної національності.

Національний склад учнів державних середніх шкіл Поділля був таким [6, арк. 36]: кількість шкіл 19, кількість учнів 4 338, кількість опитаних — 3 987, з них за національним складом: росіян — 399, євреїв — 1 609, поляків — 249, українців — 1 704. Слід відмітити,

що 1 січня 1917 р. в Подільській губернії навчанням у громадських і приватних закладах було охоплено 11 703 єврейських дітей, у т.ч. 7 161 хлопчиків і 4 542 дівчаток [27, арк. 35-48; 28, арк.115-115зв].

Одночасно в Україні продовжували існувати традиційні єврейські навчальні заклади: талмуд-тори, хедери, іешиви.

Серед національних меншин Поділля початку XX ст. друге місце за чисельністю (після євреїв) займали поляки. У подільській губернії їх проживало 89 839 осіб, або 3,1 % всього населення [24]. Проте державної підтримки національно-культурного й соціального розвитку поляків не існувало, тому ця проблема залишалась відкритою.

У 1917 році Українська Центральна рада визнала в Україні право польського народу на устрій національно-персональної автономії для забезпечення права свободи самоврядування в сфері національного життя. У Народному комісаріаті в справах національностей було створено польський відділ, який згодом було перетворено в польський комісаріат.

Варто відзначити, що на березень 1917 року в Подільській губернії функціонувало 34 парафіяльних і початкових польських шкіл, в яких навчалося 2 262 дітей [30, с.111].

Джерела фінансово-матеріального забезпечення були різноманітними, але найголовнішу роль відігравали все ж таки кошти від представників польських громад.

Таким чином, у період виборювання державності 1917–1920 рр. українські уряди намагались забезпечити національним меншинам рівність прав і можливостей у розвитку освіти. Найчисельнішим з них були надані права навчати дітей рідною мовою. Польська та єврейські громади Поділля, скориставшись цим, утворили свої навчальні заклади. Спроби Центральної Ради та Директорії УНР здійснити поділ шкільного майна між найчисельнішими національними меншинами у відповідності до процентного співвідношення населення України так і не були доведені до логічного завершення. Цьому сприяло небажання уряду гетьмана П. Скоропадського здійснювати розподіл шкільного майна, а також спротив частини російськомовного населення. Проте саме за часів

української революції була створена розгалужена мережа шкіл національних меншин.

Слід відмітити, що процес національного і духовного відродження в Україні супроводжувався появою, розвитком різноманітних інституцій, зокрема та функціонуванням різноманітних культурних, творчих об'єднань, товариств, спілок. У червні 1918 році, наприклад, розпочав діяти національний хор Кам'янця-Подільського, діяльність якого стала яскравою сторінкою у культурно-мистецькому житті тогочасного Поділля.

Ідея створення подібних формувань належала представнику музичного відділу при Міністерстві освіти України О. К. Приходьку [31, с. 215], а також композитору К. Стеценку.

Не менш відомим мистецьким колективом на Поділлі в 1919 році був державний Народний театр під керівництвом М. Садовського, що базувався в місті Кам'янці-Подільському. Актори цього театру докладали великих зусиль, щоб налагодити культурно-мистецьке життя в місті, підняти бойовий дух вояків УНР і навіть надавали їм посильну матеріальну допомогу [32, с. 2].

Неабияке значення для розвитку українського театру мало прибуття до Вінниці у вересні 1919 року «Нового Львівського театру» під проводом відомого корифея сценічного мистецтва Амвросія Бучми (1891–1957 рр.).

Важливу роль у театральному житті краю відіграла Українська Галицька армія. Театральні справи в галицькому війську були у віданні культурно-освітнього відділу (очолював поручник П. Артимович) Бюро Пропаганди (згодом Пресової Квартири), а також «Відділу для Освіти при Команді Етапу УГА» [33, с. 46–99]. Останньому підпорядковувався театр під керівництвом хорунжого Костіва. У репертуарі театру були вистави побутового характеру. Значно слабші військові театри функціонували в Жмеринці, Барі та Браїлові [34, с. 152–153].

Серед іншого на Поділлі поширеним було кобзарство, яке отримувало підтримку влади, користувалося прихильністю і любов'ю подільців. Наприклад, в другій половині серпня 1919 року в Кам'янці-Подільському в міському літньому театрі з успіхом проходили концерти кобзаря Василя Ємця. Аудиторія слухачів «пе-

реважно складалася з людей військових, з козаків і старшин тилових частин» [35, с.8]

Як відомо, Кам'янець-Подільський в 1919 році став столицею Української Народної Республіки, очолюваної Симоном Петлюрою. Після зайняття Києва більшовиками тут опинилося й основне ядро Української Республіканської Капели Олександра Кошиця, яку С. Петлюра вирішив відрядити у Західну Європу з важливою дипломатичною місією — посередництвом народної пісні пропагувати ідею державної самостійності і незалежності України.

Вагоме місце в мистецькому житті подільців займала пісня, концертні виступи. Під рубриками «Український хор», «Українська пісня» газетна періодика вміщувала матеріали, в яких велась мова про все, що стосувалось музичного мистецтва. Серед них слід виділити окремо публікацію про народну пісню і національний хор. Автор статті, пропагуючи музичне мистецтво, відзначив високе місце української пісні на світовому рівні, звернув увагу на необхідності організації народних хорів. Часописи фіксували факти, пов'язані з виступами хороших колективів. У пресі також друкувалися тексти пісень [36, с.44–51].

Важливим компонентом музичного мистецтва була стрілецька пісня, яка залунала на теренах краю з прибуттям на Поділля УГА. Відомі українські композитори М. Леонтович, М. Гайворонський, Л. Лепкий, Р. Купчинський займались обробкою стрілецьких пісень. Лише з-під пера М. Гайворонського (головного капелмейстера УГА) вийшло близько 30 військових пісень. Окремі з них були створені на Поділлі. Пісня стала невід'ємною частиною душі та побуту українських вояків. Після щоденних занять, вправ і служби серед українських вояків часто лунали пісні. Стрілецька пісня сприяла згуртуванню наддніпрянців і наддністрянців.

Національно-культурному відродженню в період УНР значною мірою сприяла діяльність газет і журналів. Від видавничо-інформаційної, публіцистичної діяльності в значній мірі залежало вирішення найважливіших ідеологічних, політичних, економічних, воєнних, культурно-освітніх та інших завдань націо-

нально-культурного відродження, якими стали: роз'яснення серед населення офіційних документів і відомостей центральних і місцевих органів влади; аналізування стану справ в різних галузях і сферах, регіонах, населених пунктах, на фронті; пропаганда позитивного досвіду; політична агітація і пропаганда ідей та завдань УНР тощо; поширення політичних, економічних знань, відомостей з питань освіти, культури, релігії, міжнаціональних відносин; забезпечення новими українськими підручниками, посібниками, зошитами, популярними українськими читаннями, книжками для освіти народу; видання наукової, технічної, методичної, художньої літератури, плакатів, копій картин та ін.; реалізації важливого принципу демократичного суспільства — свободи слова громадян, взаємного діалогу влади і населення на сторінках преси; популяризація УНР на міжнародній арені, роз'яснення її зовнішньої і внутрішньої політики серед зарубіжних країн; піднесення соціальної активності широких мас, залучення їх до участі у вирішенні нагальних питань державного і місцевого життя.

Широку діяльність у Кам'янці-Подільському в період УНР проводило Міністерство преси і інформації. Воно реквізувало у Подільської губернської управи всі друкарні і запаси паперу, що забезпечило появу всяких видань преси. У цей час в УНР виходили газети «Боротьба», «Визволення», «Вісник Української Народної Республіки», «Галицький голос», «Громада», «Наш шлях», «Новий шлях», «Новини Української Народної Республіки», «Подольська жизнь», «Подольский край», «Стрілецька думка», «Трудова громада», «Трудовий шлях», «Українське слово», «Український стрілець», «Шлях» та ін. [37, с. 353–397].

До цього ряду видань належить також двотижневий педагогічний журнал «Освіта», який заснувала Подільська губернська народна управа. Перше число журналу вийшло 15 листопада 1918 р. Журнал проіснував до середини 1919 року. За цей час він став важливим чинником культурно-освітнього життя на Поділлі. Журнал послідовно відстоював пріоритетність освіти, як фактору творення незалежності України, був інформаційним рупором для населення.

На сторінках журналу розкривалися питання державної політики у сфері шкільництва, стан народної освіти, її складові. Зокрема, підкреслювалося, що вона складається із шкільної, позашкільної, дошкільної, професійної освіти, учительських курсів, шкільних екскурсій, стипендій учням спеціальних, середніх, вищих шкіл, інструкторських стипендій, допомоги учителям, шкільного будівництва, упорядкування шкільних садиб, бібліотеки при управі, книжкового складу, шкільних рад й управ: повітових, волосних і сільських, допомоги університетові [38, с. 29].

Таким чином, двотижневий педагогічний журнал Подільської губернської народної управи «Освіта», з однієї сторони виступив важливим фактором державного і громадянського будівництва національної школи на Поділлі, з іншої — важливим джерелом вивчення проблем освіти у період української революції, що загалом сприяло національно-культурному пробудженню подолян.

Події 1917 року в Україні створили нові умови для розвитку книговидавничої справи. Українська Центральна Рада (УЦР) заклала основи будівництва політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України. Вона приділяла велику увагу книжковому рухові, оскільки книжка мала стати одним із засобів відродження українського народу, джерелом у формуванні національної свідомості і розбудови освіти та культури. Величезна потреба в книзі зумовлювалась всією культурно-освітньою політикою УЦР, коли засновувались українські школи всіх типів, спостерігалось прагнення до запровадження української мови як державної, вживання її в усіх сферах суспільного життя. Це спонукало підвищення попиту на український друк. Зазначимо, що видавнича справа опинилась у такій ситуації, коли з одного боку, ще існували певні вільні кошти, запаси паперу, налагоджено було поліграфічне виробництво, у наявності були кваліфіковані кадри. До того ж зберігалися ще традиції дореволюційного друку, а з другого боку, вже були розбуджені українські національні сили, старі цензурні утиски Російської імперії згинули, і нові ще не створилися [39, с. 161].

У 1917 році український книжковий рух набирав сили, переважно як рух і народний, що використовує народні і громадські кошти. Він був організований силами самого громадянства, під керівництвом губернських і повітових земств, видавничих та просвітніх товариств, кооперативів.

З метою сприяння національно-культурному відродженню краю Подільська губерніяльна народна управа в кінці 1918 року відкрила видавничий відділ в Кам'янці-Подільському. Це була надзвичайна подія в духовно-культурному житті краю. Адже лише за період з вересня 1918 року по лютий 1919 року цей відділ в умовах воєнного стану, дефіциту коштів, не маючи власної друкарні видав 448,8 тис. книжок для народних шкіл і книгарень на суму понад 154 тис. крб. Як пише Е. М. Мельник, книги, випущені видавничим відділом, користувалися великим попитом, тому вони негайно розкуповувалися [40, с. 135].

Також увагу громадськості привертали проблеми державного ладу, самоврядування, самовизначення українського народу, його минулого. Тому проблема роз'яснення населенню цих складних питань стала нагальною. Найбільшу активність тут виявила вінницька «Просвіта». Вона випустила брошуру Дм. Донцова, присвячену розвитку української державної ідеї, його переклад берлінського видання 1915 року «Українська державна ідея і війна проти Росії», книжки, у яких трактувався договір України з Росією 1654 року та давалося пояснення назви «Україна» [41, с.18]. А брошура «Що таке соціалізм» навіть витримала у Вінниці два видання (другий випуск був повністю конфіскований німецькою окупаційною владою у 1918 році).

Видавництво «Воля» (Вінниця) випустило брошуру Г. Шіянова з тлумаченням поняття «державна влада», характеристикою історичних форм держави. Проскурівська «Просвіта» видрукувала праці Т. Верховита, К. Ванькевича в яких висвітлювалося минуле українського народу [42, с.4]. Особливою популярністю користувалися книжки про заснування селянських спілок, споживчих товариств. Подібні видання містили багато довідкового матеріалу.

Серед найнагальніших потреб було задоволення книжками «шкільництва», оскільки

організація української школи була основою для вироблення національної і культурної свідомості. Відсутність українських підручників гальмувала процес українізації школи. Подільські видавці активно включилися у процес створення навчально-педагогічної літератури. Так, вінницька «Просвіта» випустила підручники з біблійними історіями Є. Семаки, програму для вивчення арифметики Ю. Щириці [43, с.4]. Подільське губернське земство видало «Збірку казок і оповідань для читання в школі», куди увійшли твори А. Чехова, Д. Маміна-Сибіряка, В. Гаршина, Г.-Х. Андерсена, українські казки, легенди [44, с.4]. Підручники виходили досить великими накладками. Так, було надруковано 30 000 примірників книг Є. Семаки.

Українську книгу, крім Кам'янця-Подільського та Вінниці, активно друкували у Могилеві-Подільському, Проскуріві, Брацлаві, Козятині. Основна заслуга у поширенні центрів друкування належала «Просвітам».

Основний зміст книги того часу — агітаційний та інформаційний. Подібну літературу вимагала насамперед політична ситуація. Громадськості необхідно було розібратися з тим, що відбувалося навколо. Саме через це видання були невеличкими за обсягом і форматом, друкувалися на поганому папері, з дуже скромним художнім оформленням, а то й зовсім без нього. А автори, в свою чергу, за браком часу, через неспокійні, нестабільні умови життя не могли чи не встигали написати щось більше за обсягом. Завдяки максимальному здешевленню витрат на книгодрукування ці видання реалізовувалися за низькими цінами, аби їх мали можливість придбати навіть найбідніші верстви населення. Ці зовні непоказні книжечки мали неабияке значення у загальному становленні й розвитку національної самосвідомості, вітчизняної культури, прилученні найширших верств населення до національних і світових духовних цінностей.

У минулому через постійні утиски російським імперським режимом української мови та культури, обмеження книгодрукування, відчувався значний дефіцит літератури з усіх українознавчих тем. Викладачі університету своїми силами намагалися усунути цей дефіцит і значну увагу приділяли вивченню вітчизняної

історії, географії, етнографії тощо. Необхідно було якнайшвидше розробити і надрукувати нові підручники, посібники та курси лекцій для студентів, просвітян, широкого загалу населення. Спочатку для опублікування університетських матеріалів ректор І. Огієнко скористувався послугами різноманітних видавництв, які евакуювалися до Кам'янця-Подільського, зокрема «Час», «Дністер», Правобережної філії Катеринославського видавничого товариства. Надалі для оперативного видання книг в університеті було створено власну друкарню.

Оскільки в усі сфери політичного, соціального та культурного життя в Українській Народній Республіці впроваджувалась українська мова, а більшість населення слабо володіла літературною мовою, потрібна була значна кількість довідкової та словникової літератури. Значною подією стало видання двотомного «російсько-українського словника», підготовленого кам'янецькими просвітянами С. Іваницьким та Ф. Шумлянським. Його надруковано коштом Подільської губернської народної управи, яка й подарувала 25 примірників університетській книгозбірні. Це видання зацікавило бібліотеку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, і вона просила бібліотеку кам'янецького вузу вислати зазначений двотомник до Львова [45, арк. 22; 45, арк. 7].

Зусиллями ректора І. Огієнка та викладацького складу в 1919–1920 рр. побачили світ 5 томів «Записок Кам'янець-Подільського державного українського університету». У них друкувалися окремі лекційні курси й уривки з посібників та підручників, які надалі виходили окремими виданнями. У I томі, редактованому приват-доцентом і літератором М. Драй-Хмарою, вміщена інформація, присвячена відкриттю університету. У II томі подано наукові статті та річний звіт про роботу вищого навчального закладу. У III та IV томах надруковано юридичний словник українською мовою. В останньому, V томі, вміщено підготовлений на богословському факультеті переклад українською мовою «Нового Заповіту. Діяння святих апостолів» [46, с. 147].

У часопису велика увага приділялася книгознавству та бібліотекознавству, оскільки його фундатори розуміли, що «все наше відроджен-

ня базується на книжці і виключно від неї залежить вся наша будучність». Оскільки в 1919–1920 рр. у Кам'янці-Подільському певний час перебували вищі органи державної влади УНР і тут розгорнули діяльність багато всеукраїнських видавництв, редакція висунула пропозицію про формування при університеті фондів великої національної бібліотеки.

Відновлення незалежності України як ми бачимо створило передумови для формування цілісного національного інформаційного простору. В гуманітарній сфері були започатковані складні й неоднозначні трансформаційні процеси. Історичні періоди становлення української державності підтвердили що інформаційна безпека охоплює сфери мистецької культурно-просвітницької діяльності національний ринок друкованих ЗМІ, книговидання, інші культурно-мистецькі послуги, а також освіту, науку, діяльність структур громадянського суспільства.

Дослідження показало, що у ході становлення загальноосвітніх шкіл на Поділлі чималу роль відігравали і чинники, які перешкоджали цьому процесу. Це перш за все — зросійщеність міського населення та сильний опір значної частини учителів середніх шкіл, неузгодженість у прийнятті рішень освітянським керівництвом з реальними можливостями галузі, низький рівень контролю за виконанням прийнятих рішень, відсутність у достатній кількості особливо на перших порах необхідних підручників та інших засобів навчання, неузгодженість дій державного керівництва з органами місцевої влади, небажання окремих керівників місцевого самоврядування виконувати рішення Міністерства освіти з питань українізації та їх надія на повернення старих порядків. Разом з тим варто наголосити, що початковий етап українізації проходив в складних умовах протистояння іноземним арміям, економічної та господарської розрухи. Ці фактори також не сприяли досягненню поставленої мети.

У сучасних умовах розвитку України, в умовах інформаційних викликів сучасності суспільство висуває підвищені вимоги до освітньо-культурного рівня особистості. Головне завдання — навчити людину знаходити потрібну інформацію і засвоювати її. Освіта повинна

сприяти консолідації нації, формуванню і підтримці культурної єдності суспільства.

«Нація тільки тоді буде жити і розвиватися, коли кожне наступне покоління виховуватиметься в національному дусі на основі історичної правди. Адже якщо знищити ду-

ховну основу нації, вона перетвориться на бидло або групу бандитів, які вбиватимуть одне одного. Молоде покоління стає цинічним, не вірить в жодні ідеали. Це найгірше, що ми нарobili за роки незалежності України» [47].

Список використаних джерел

1. *Баяк М.* Формування та реалізація політики державної безпеки в гуманітарній сфері України: дис. ... держ. упр : 25.00.05. Хмельницький, 2018. 373 с.
2. *Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М.* Софія Русова і Кам'янець-Подільський // АСАВЕМІА на пошану професора Л. А. Коваленка. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 149–152.
3. Холодний П. Єдина школа // Наш шлях. 1919. 16 грудня. Ч.47. С.12.
4. Кам'янець-Подільський Державний Український Університет, все місто Кам'янець-Подільський щиро вітають дорогих гостей // Свято Поділля: Однодневна газета / Видання Подільського українського товариства «Просвіта». 1918. 22 жовтня. С. 1.
5. Ф.2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 31–32. Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові дипломи Поділля, Чернігівщини та Полтавщини.
6. Ф.2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. Оп. 5. Спр. 1. Обіжчик Міністерства народної освіти і мистецтва від 5 серпня 1918 р. за № 1709/16103. Арк. 36-36зв.
7. Ф.2581. Народне міністерство освіти Української Народної Республіки, м. Київ. Оп. 1. Спр. 1. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 10 січня 1918 р.; Анкетна картка.
8. *Антонишен А. П.* Поділля в добу Гетьманату Павла Скоропадського: історіографія проблеми. // Інтелігенція і влада, 2008. Вип. 14. С. 179-187. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2008_14_21
9. *Кравченко А. А.* Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 5. К. : Інститут історії України НАН України, 2001. С. 74-82.
10. *Василев Б.* Ідея театральності і її відбиток в Молодому Театрі // «Молодий театр»: Генеза. Завдання. Шляхи. К.: Мистецтво, 1991. 306 с.
11. *Русова С.* Мої спомини. К. : Україна — Віта, 1996. 208 с.
12. *Слободянюк П. Я.* Місцеве самоврядування Хмельниччини. Історико-етнографічні витоки, сторінки минулого і сьогодення місцевих громад. Хмельницький : Поділля, 2003. 592 с.
13. Ф.Р.582. Кам'янець-Подільський український державний університет. Оп. 1. Спр. 5. Програма торжественного відкриття державного університету. Арк. 22; Спр. 99. Протоколи засідань бібліотечного совета. Правила бібліотеки и переписка с ректором о работе библиотеки. Арк. 55; Спр. 132. Переписка с ректором университета, деканом, городской управой и др. организациями по финансовым вопросам. Арк. 7.
14. *Баяк М. І.* Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження Поділля в період УНР // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 14. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 335–346.
15. Середні школи в Кам'янець-Подільському повіті // Україна. 1920. 4 липня.
16. *Телячий Ю. В.* Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2000. 213 арк.
17. Селянська спілка. Крестьянский Союз. Кам'янець-Подільський : Смотрич, 1917. 12 с.
18. Збірка казок і оповідань для читання в школі (рік 2-й та 3-й) / Шкіл. відділ Подільського губернського земства. — Вінниця, 1917. Кн. 1. 40 с.
19. *Завальнюк О. М., Телячий Ю. В.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2001. 212 с.
20. Див. посилання Збірка казок і оповідань для читання в школі (рік 2-й та 3-й) / Шкіл. відділ Подільського губернського земства. — Вінниця, 1917. Кн. 1. 40 с.
21. Див. посилання *Завальнюк О. М., Телячий Ю. В.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2001. 212 с.
22. З життя «Просвіт»// Наш шлях. 1920. Ч. 98. 20 травня. С.7.
23. *Ляхощкий В. П.* Тільки книга принесе волю українському народові ... : Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. 664 с.
24. *Зінченко А. Л.* Благовістя національного духу (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). К. Освіта, 1993. 256 с
25. Вільне слово: Поезії і пісні. Могилів-Подільський : Рідна стріха, 1917. 64 с.

26. Ф.2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. Оп. 5. Спр. 1. Обіжчик Міністерства народної освіти і мистецтва від 5 серпня 1918 р. за № 1709/16103. Арк. 36–36зв.
27. Ф.1854. Міністерство у єврейських справах Української Держави, м. Київ. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 34–68зв.
28. Ф.1854. Міністерство у єврейських справах Української Держави, м. Київ. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 115–115зв.
29. Ф.233. Подільська губернська земська управа. Оп. 1. Спр. 3009. Сведения, списки о количестве школ и учащихся по уездам губернии за 1909–1919 гг. Арк. 91–91зв., 96зв.
30. *Телячий Ю. В.* Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2000. 213 арк.
31. *Баяк М. І.* Освітньо-просвітницькі перетворення на Поділлі в 1918–1920 рр. // Маловідомі імена, події, факти. Вип. 9. Історія України. К. : Рідний край, 1999. С. 215–223
32. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. К. : Друга рука, Фенікс, 1993. 550 с.
33. *Завальнюк О. М. І. І.* Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1920) // Наукові праці історичного факультету. Т. 2. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 96–99.
34. *Баяк М.* Подільський журнал «Освіта» у добу Української революції // Краєзнавство. 1999. № 1–4. С. 152–153.
35. *Василев Б.* Ідея театральності і її відбиток в Молодому Театрі // «Молодий театр»: Генеза. Завдання. Шляхи. К.: Мистецтво, 1991. 306 с.
36. *Олійник С. В.* Діяльність Бюро Пропаганди (Пресової Квартири) Української Галицької армії на Поділлі (літо 1919 — весна 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 6. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. С. 44–51.
37. Див. посилання *Завальнюк О. М., Телячий Ю. В.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2001. 212 с.
38. Див. посилання *Ляхоцький В. П.* Тільки книга принесе волю українському народові ... : Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. 664 с.
39. *Баяк М. І.* Проблеми становлення національних культурно-освітніх закладів, подолання інформаційних загроз у період української державності в 1917–1920 рр. // Університетські наукові записки. -№4 (64) / 2017. С.147-169.
40. *Мельник Е. М.* Діяльність видавництв м. Кам'янця-Подільського щодо забезпечення шкіл Поділля навчальною літературою в період УНР // Кам'янець-Подільський у контексті україно-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. пр. за матеріалами Міжнарод. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 135-136.
41. Рецензії на шкільні підручники, які розглянуті в спец. комісіях при Міністерстві по 1 липня 1918 р. з додатком проектів шкільних підручників різних видавництв. Вип. 1. К. : Вид-во Мін. нар. освіти, 1918. 96 с.
42. З життя Подільської «Просвіти» в Кам'янці // Відродження. 1918. 17 (4) липня. Ч. 88. С. 4.
43. *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. Львів : Діло, 1937. 174 с.
44. Хроніка //Трудова громада. 1919. №59. 21 вересня. С.4.
45. Ф.Р.582. Кам'янець-Подільський український державний університет. Оп. 1. Спр. 5. Программа торжественного открытия государственного университета. Арк. 22; Спр. 99. Протоколы заседаний библиотечного совета. Правила библиотеки и переписка с ректором о работе библиотеки. Арк. 55; Спр. 132. Переписка с ректором университета, деканом, городской управой и др. организациями по финансовым вопросам. Арк. 7.
46. *Сірополко С.* Завдання нової школи. Нова Ушиця на Поділлі, 1919. 20 с.
47. *Брюховецький В.* Проблеми сучасної освіти // Високий замок. 2004. 22 квітня.
48. Засідання генеральної комісії при Міністерстві освіти. З приводу введення українознавства в школах // Відродження. 1918. 31 серпня.
49. *Біднов В.* Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. Прага, 1931. Кн. I. С. 1–9.
50. *Гай-Нижник П.* Політичне і фінансове протистояння між Україною і Росією: 1917 рік // Україна дипломатична 2005. Науковий щорічник. Вип. VI. К., 2005. С. 430–449.
51. *Здіорук С. І.* Гуманітарна політика Української Держави в новітній період. К. : НІСД, 2006. 403 с.
52. *Кіндзерський С. А.* Державне управління в гуманітарній сфері регіону України: стан та тенденції розвитку : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Національна академія держ. управління при Президенті України. К., 2006. 207 арк.
53. *Лозовий В. С.* Кам'янець-Подільський в період гетьманату (травень–листопад 1918 р.) // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 354–368.
54. *Огієнко І.* Українська мова: Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови: Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчити українську мову. К. : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. 86 с.
55. Офіційне призначення В. О. Біднова до університету відбулося 12 жовтня 1918 р. // Державний вісник. 1918. 16 жовтня.

56. Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем // Стратегічна панорама. 2005. № 2. С. 27–35.
57. По Поділля // Село. 1918. 30 грудня. № 50. С. 24.
58. Яременко О. І. Політичні права громадян в Українській Державі 1918 року // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. І. Серія: Історія. Вінниця, 1998. С. 62–66.
59. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руйни і відродження. Хмельницький, 2000. 266 с.
60. Ф.Р.302. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Оп. 1. Спр. 6. Постанова РНК УРСР про реорганізацію Кам'янецького університету. Арк. 49.
61. Ф.Р.5. Інспектура народної освіти Кам'янецької окружної ради. Оп. 1. Спр. 2. Донесения уездного старосты о съездах религиозных служителей 31 августа 1918 г.; Спр. 1016. Отчет о проведении I Подольской губернской конференции инструкторов и учителей польских школ.
62. Хто такий був Іван Франко: 2 статті. Вінниця : Подільське Товариство «Просвіта», 1917. 23 с.
63. Чупрій Л. В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері // Політичний менеджмент. 2013. №1-2. С. 35–42.

Войтович О.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВОЛОДІННЯ МІСТОМ МОГИЛЕВОМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЙОГО ВИКУП РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті висвітлено питання власності на місто Могилів-Подільський в кінці ХVІ - на початку ХІХ ст. Подано документальні джерела із фондів Державного архіву Хмельницької області щодо придбання російським урядом міста Могилева у 1806 році.

Ключові слова: Могилів-Подільський, Потоцькі, власність, військовий форпост, викуп, указ.

Історія Могилівщини та її адміністративно-територіального центру – міста Могилева-Подільського, впродовж століть одного із найбільших та економічно значущих міст Поділля, сягає глибин віків. Займаючи непересічне значення серед усіх населених пунктів Подільського регіону, як за величиною, так і по благоустрою, Могилів у ХVІІ-ХІХ ст. був ніби мініатюрною копією усього краю [1, с. 682], особливо зважаючи на багатонаціональний склад мешканців та торгівельну спрямованість міста.

Традиційно вважається, що Могилів-Подільський був заснований у 1595 році на місці поселення Іваньківці (перша згадка датована 1450 роком) волооським феодалом Ієремією Могилою, який подарував містечко своєму зятеві, брацлавському воєводі Стефану Потоцькому, як посаг за донькою Марією та на вдячність за військову допомогу Яну та Стефану Потоцьким у міжусобних війнах за молдовський трон, який врешті й посів Ієремія Могила у 1600 році [2, с. 175, 4].

Стефан Потоцький назвав містечко Могилевом. У подальшому місто носило ім'я Могилів на Дністрі (Могилів Дністровський) і лише за радянських часів (у 1926 році) одержало свою теперішню назву - Могилів-Подільський.

Тож, власне, майже від самого заснування і до початку ХІХ століття історія Могилева на Дністрі пов'язана із магнатами Потоцькими, які впродовж понад двох століть періодично володіли містом [3, с. 36]. Згодом Потоцькі продали місто Калиновським, але з вигасанням цього спорідненого з ними роду повернули собі власницькі права [4].

У період із середини ХVІІІ століття землі регіону потрапляють під Гетьманську владу,

а з 1676 року, у часи турецького панування на Поділлі у (1672-1699), Могилів стає центром невеликої адміністративної одиниці – нахії, яка входила до Кам'янецького санджаку Кам'янецького еласту Турецької імперії [2, с. 176]. Відомо, що у січні 1673 року в Андрієнополі було видано берат (султанський привілей), за яким Могилів та його околиці передавались у пожиттєве володіння Гетьманові Петру Дорошенку. Щоправда, уже восени 1675 року на козацькій раді в Чигирині Петро Дорошенко склав гетьманські клейноди, а згодом опиниться на московській землі.

З переходом міста знову під владу Польщі, на початку 1713 року сюди прибув адміністратор Могилівського ключа помість Потоцьких Павло Гоцювський, а власницькі права на Могилів повернув роду Потоцьких Станіслав-Владислав Потоцький у 1726 році. Його маєтки перейшли до племінника (небожа) Францішка-Салезія Потоцького, який усі свої величезні маєтності залишив сину Станіславу-Щенсному Потоцькому (1751-1805) [5].

У 1799 році, вже після другого поділу Речі Посполитої та анексії українських земель Подільського та Брацлавського воєводств Російською імперією, Станіслав-Щенсний подарував Могилів із прилеглими землями своєму старшому сину від другого шлюбу Єжи-Щенсному (Юрію-Щенсному) Потоцькому (1776-1809), якого цар Павло І вислав з Петербургу за картярські борги [6, с. 39].

Дарунок включав в себе місто Могилів, передмістя на річці Дністер (ймовірно мається на увазі село Острови, теперішній район Могилева Островки), села Немія, Карпівка (Карпова), Сказинці

(Скажинці), Пилипи, Волохи (Вотохи), Слобідка (Слобода-Шлишковецька) (Собудка), Григорівка, Ротмістрівка, Шлишківці (Слишковці), Бронниця (Броніца) та Садківці [7, арк. 1-8].

Унікальне прикордонне розташування міста, як важливого військового форпосту імперії, зумовило надання Могилеву у 1795 році статусу повітового центру Подільської губернії, формування тут починаючи з 1798 року значного військового гарнізону та перетворення Могилева на важливий логістичний центр для постачання провіанту, амуніції та інших припасів для Молдавської армії [8, с. 141-142].

Очевидно, необхідність облаштування нових кордонів, розвинутої військової інфраструктури та, ймовірно, підготовка до нових військових конфліктів (як зрештою і сталося, беручи до уваги російсько-турецьку війну 1806-1812 років), зумовили прийняття Петербургом рішення про викуп Могилева царською казною із приватної власності роду Потоцьких.

Таке капіталовкладення стало ще й економічно вигідним для царизму, оскільки місто

було придбане фактично «за борги» роду Потоцьких російським та закордонним кредиторам, які невідомо коли були б ще повернуті, та в подальшому мало давати в казну чималий прибуток від жвавої торгівлі. Не потрібно було тепер й відшкодовувати чималі кошти власнику міста за орендовані будівлі й помешкання для військових цілей.

У Державному архіві Хмельницької області (Ф. 227) зберігається копія Указу імператора Олександра I від 18 січня 1806 року щодо придбання Могилева за 587220 рублів у графа Фелікса Потоцького – останнього власника Могилева.

Надзвичайно важливим з точки зору дослідження соціально-економічного стану міста на початку XIX ст. є копія доповіді міністра фінансів та головного казначея з обґрунтуванням доцільності придбання міста, в якій подається підготовлена спеціальною комісією довідка про демографічний, соціальний та фінансово-економічний стан міста [9, арк. 2-9].

Джерела та література:

1. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9./ Под ред. Е. Сецинского, - Каменец-Подольск: Типография С. П. Киржацкого, Николаевская площадь, 1901, - С. 682-683, 685-686.
2. Гудзевич А.В. Територіальна організація Могилівщини: від архаїчного устрою до впорядкованої системи адміністративного управління // Шоста Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 27-28 жовтня 2017 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2017. – 436 с.
3. Петров М.Б. Могилів-Подільський у писемних джерелах XVII-XVIII ст.// Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – 144 с.
4. Вирський Д.С. Могилів-Подільський [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. - 728 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mohyliv_Podilskyj_mst.
5. Лобко О. Фундація Потоцькими костелу у Могилеві-Подільському [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://krystynopol.info/fundatsiya-pototskymu-kostelu-u-mogyliv-podilskomu>.
6. Шенк Г.О. Нариси з історії Польщі – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 128 с., іл.
7. Центральний державний історичний архів України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 2687.
8. Скрипник А.Ю. Могилів на Дністрі як військовий форпост Російської армії у першій половині XIX ст. // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2015. – 536 с.
9. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1 д. Спр. 49.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Копия
УКАЗ

Правительствующему Сенату

Прилагаю при сем доклад нам от министра финансов и министра внутренних дел поднесенный о приобретении в казну имения камергера графа Феликса Потоцкого в Подольской губернии при реке Днестр состоящего под именем город Могилев с принадлежностью на изображенных в том докладе основаниях.

Мы оный через сие утверждаем и вследствие того повелеваем:

Первое. Город сей со всеми в оном жителями разумея купцов, мещан и крестьян, также строениями и земляными угодиями включая в то число и недостающия в указанную двухверстовую пропорцию 491 десятину кои владелец дополнить обязуется, по описи чрез нарочно учрежденную тамо на месте комиссию учиненной и чрез военного губернатора сюда доставленной, - обратит в казенное ведомство.

Второе. Переименовав оный город казенным, жительствующим в том городе крестьян, кои внесены в опись из коих доходы исчисленные служили основанием ко определению капиталами за город даемого, перечислить в мещанское звание, и облажа по сему званию податями, исключить из крестьянского звания, оставляя прочих затем живущих, как то – купцов, и сему подобное, в настоящем их состоянии и с платежом в казну по их званию.

Третье. В оплату пятисот осмидесяти тысяч двухсот двадцати рублей серебром, условленных за то имение и особо за строения, в коих помещались пограничная таможня и карантин, зачесть графу Феликсу Потоцкому долг его государственному заемному банку во сто тысяч рублей состоящего, переведа оный на государственное казначейство, и дом дяди его графа Вицентия Потоцкого по голландскому займу сколько оного за уплатой доныне остается. С таким условием, что ежели сих двух сумм в полную уплату не достанет, тогда недостающее число имеет быть ему доплачено из казны, так равно как и он должен внести в казну излишек буде бы по зачетам было какое превосходство против договорной суммы, для чего и учинить с ним в том надлежащий расчет.

Четвертое. Лавки, корчмы, шинковые дома и мельницы ако оброчные статьи на основании городского положения предоставить в пользу города. Жителям сего города доколь заплаченные за оные имения сумма сполна в казну возвратится взамен владельческого дохода, который с переменой их состояния, обращается в пользу города и жителей, обязаны как и сами согласились, вносить в казну с откупных статей в продолжение двадцати одного года по двадцать тысяч рублей, а с уничтоженных доходов в течении двадцати шести лет по шести тысяч посту по семидесяти семи рублей, по тридцати по две копейки серебром в год, которые с них во все оное время и взыскивать по срокам без упущения через губернское тамо начальство, и доставлять в государственное казначейство.

Пятое. По окончании решительного с графом Потоцким в суммах расчета на покупку показанного имения совершить с ним, или кто от него к тому уполномоченным будет узаконенным

порядком купчею, в которую включить все, что продается и покупается, а с сим вместе выдать продавцу и все права и документы, какие казна имеет на графа Винцентия Потоцкого по голландскому займу.

Шестое. Купчую совершить без платежа пошлинных денег.

На подлинном написано собственною его императорского величества рукою так

Александр

Санкт-Петербург

Января 18 дня 1806 года

Контрассигнировал граф Алексей Васильев

ДАХмО. - Ф. 227. - Оп. 1 д. - Спр. 49. – Арк. 2-3.

№ 2

Копия

**Его императорскому величеству
От нижеподписавшихся**

ДОКЛАД

Вашему императорскому величеству угодно было повелеть нам рассмотреть всеподданнейшее прошение камергера графа Феликса Потоцкого, который предлагает к продаже в казну принадлежащий ему в Подольской губернии при реке Днестр город Могилев, осемнадцатилетний по сложности доход, в нем учреждены повитовый суд, полиция, магистрат, карантин и таможня, при оном прошении представлены план и инвентарь владельческим с города доходом, коим положено в год 41870 руб. 40 коп. серебром, что составляет по сложности 18-ти летнего дохода 753668 руб. 46 коп.

По рассмотрении тех бумаг положили мы мнение наше, что приобретение Могилева в казну было бы полезно, потому общему правилу, дабы уездные города были казенные, но что прежде приступления к рассмотрению самой покупки, нужно о доходах удостовериться на месте, и потом уже войти в торг, буде бы благоугодно было вашему величеству приобрести оный город в казну.

Предположения наши удостоились высочайшего соизволения, и надлежащим по оному исполнению министр финансов отослал их Подольскому военному губернатору генерал-лейтенанту Эссену.

Наряженная сим следствием того особая комиссия для исследования владельческих с города доходов, и для оценки всех по сему статей доставила ему следующие сведения.

1. О числе жителей: в городе Могилеве считается купцов христианского закона 69, мещан 512; еврейского обряда купцов 29, мещан 1114 душ; выходцев из-за границы христиан мещанского звания 3 души, крестьян помещику принадлежащих, записанных по окладным книгам к платежу казенных податей 1333 души. – из того числа умерло 284, бежало за границу 250, прибыло же рожденных после ревизии [*перепису 1795 року*] 313, да здешних из окрестных деревень собственных графа Потоцкого крестьян 141 душа, и всего крестьян владельцу города Могилева принадлежащих и внесенных в инвентарь упомянутою комиссиею составленный 1253 мужеского пола души, сверх того имеющих в том же городе жительство принадлежащих могилевскому костелу крестьян 44 души.

2. Построения: домов каменных шесть, деревянных постоянных 27, обывательских 1321, владельцу принадлежащих домов каменных 3, деревянных 4, башен каменных с жилыми покоем 2, лавок каменных 3, магазин для хранения хлеба деревянный 1, все владельческие строения ныне занимаются им самим и не приносят никакого дохода, корчем отданных в аренду каменных 2, деревянных 5, дом шинковый деревянный 1, мельниц водяных деревянных 4, в них поставов 8, ступ 11, мельница каменная 1 о трех поставках оставшаяся ныне без употребления, строения таможней занимаемая: дом деревянный, в нем помещается таможня, при нем сад с липовыми и другого рода деревьями, сверх того есть в нем 1135 кустов винограда, караульня выкопанная в земле и при ней изба для помещения стражи, здание карантинное: в первом квартале дом деревянный построенный над рекою Днестром, при нем магазин для поклада казенных вещей, во втором квартале дом деревянный, в нем восемь покоев, где приезжающие из турецкого владения выдерживают карантинный срок, другой дом также деревянный о 12 покоях для жилища карантинных чинов; пакгаузов для поклада привозимых из-за границы товаров 2, оба деревянные, колодец в середине второго квартала. В третьем квартале домов деревянных 5, землянок с жилыми избами 3, есть сия строения огорожены плетнем, а в некоторых частях окопаны рвом.

3. О земляных угодиях: по состоянию в близком расстоянии деревень, владельцу города Могилева графу Потоцкому принадлежащих, и входящих в состав Могилевского ключа, помещичья экономия заведена в прикосновенном к городу Могилеву селению Німіє, при котором и земли как пахотные так и сенокосные к владельческому фольварку отведены, при городе же Могилеве особых для помещичьих экономий пахотных и сенокосных земель не имеется, а состоят оные у одних только тамошних жителей, именно: латинскому костелу принадлежит пахотной земли 104 десятины 600 сажень; трем церквям греко-российским 75 десятин, крестьянам 754 десятины 1600 сажень, земли для выгона 970 десятин 1400 сажень; леса молодого часто на строения годного, принадлежит графу Потоцкому 265 десятин 1120 сажень, да латинскому костелу 6 десятин 80 сажень, под заселением города 494 десятины, всего же городу Могилеву принадлежит грунта 2670 десятин.

4. О статьях, составляющих помещичий доход, обитающие в том городе купцы и мещане греческой, сербской, и волосской нации, по добровольному их с владельцем согласию обязаны платить ему известный чинш, и сверх того подать от виноградного вина, армяне платят чинш по пропорции занимаемого ими в городе под дома места, евреи равномерно вносят чинш от всего своего общества, быв при том обязаны известной податью с виноградного вина и водки. Прочие же жители того города, яко: немцы, французы, упражняющиеся в ремесле, и польские шляхтычи в хлебопашестве платят владельцу одну чиншевую подать по мере предоставленных им от него выгод, крестьяне исполняют личные повинности и дают вещественные подати, впрочем оброчные статьи яко: шинкование разными напитками, откуп корчем, водяных мельниц, перевоз на реке Днестр, мясного ряда и лавок составляю главнейший для помещика доход, означенная комиссия удостоверяться на месте о повинностях и денежных податях, действительно существующих в том городе, убедившись также, что платеж оных владельцу нимало не отягощает ни крестьян ни прочих тамошних жителей, при-

ступила к составлению инвентаря по которому оказалось найденного комиссиею всего годового дохода помещику принадлежащего 232 тысячи 304 злотых польских 10,5 грошей или 34 тысячи 845 рублей 64 копейки серебром, и заключа, что город Могилев стоил 18-летних доходов, кои по сложности составляют 4 млн. 187 тыс. 478 злотых польских 9 грошей, и строения собственно владельцу принадлежащие и им занимаемые оценила в 84 тыс. 66 злотых 20 грошей, с тем же вместе и выйдет цена городу Могилеву 4 млн. 265 тыс. 544 злотых 20 грошей, а российские деньги – 639 тыс. 831 руб. 74 коп. серебром, кроме сего владельцем построенные и занимаемые пограничною таможенною и карантинным зданием оценены комиссией 4 тис. 366 злотых 20 грошей.

Подольский военный губернатор Эссен препровождая сюда план инвентарь к городу Могилеву, заметил только, что к оному узаконенную двухверстную пропорцию 491 десятины недостаёт, но что впрочем город действительно стоит исчисленной комиссиею суммы, ежели к нему отведется полный выгон, на что владелец граф Потоцкий и согласился.

По ближайшем рассмотрении всех сих сведений до покупки города Могилева относящихся, нашли мы цену городу Могилеву высокою, потому что почти все доходы не положительные, большую же часть оных составляет откупная сумма с оброчных статей, кои по приобретению в казну города должны будут поступать в пользу его без всякого в казну возврата заплаченного капитала, а некоторые и вовсе уничтожатся. Сие самое побуждало нас предложить владельцу 13-летний доход, ко его установленные по польским правам 7 процентов и составляют суму почти равную получаемого им с города купеческого дохода. Как же с приобретением города облегчит положение жителей без прибыли однако же казенной то заключили мы, что все обыватели по мере участия своего в выгодах, какие они могли бы иметь по представлению Могилеву общегородских прав, неотрекаясь конечно содействовать приобретению оного в казенное ведомство, и все сие министр финансов возложил на попечение военного губернатора Эссена, он по исполнении такового поручения уведомляет, что граф Потоцкий решительный дал ему отзыв, уступая в казну город Могилев не иначе как за такой капитал, по его бы 6 процентов составляли годовой с города доход, а именно за 580 тыс. 760 руб. серебром против прежнего требования менее 59 тыс. 71 руб. 74 копеек с рассуждением участия жителей в покупке города, военный губернатор распорядился следующим образом.

1. Отделил статьи владельческого с города дохода в городскую суму обратиться имеющие особо от тех, кои оставаясь в собственную выгоду жителей должны с учреждением города уничтожиться, и по такому разделению из всего годового дохода графом Потоцким выручаемого, а именно из 34 тыс. 845 руб. 64 копейки на случай покупки города Могилева в казну обратиться в городскую суму 24 тыс. 912 руб. 4 коп., в пользу же тамошних жителей 9 тыс. 933 руб. 57 копеек.

2. Склонил жителей могилевских и они в пособие казне разделяя между себя настоящую их обязанность в платеже владельческих податей и других повинностей, соглашаются нести оные и тогда когда город приобретен будет в казну, а до тех пор, до коли заплаченная за те повинности графу Потоцкому сумма не будет пополнена.

3. Учредил по согласию с жителями, чтобы доходы с откупных статей в пользу города обращаемые и составляющие в год 24 тыс. 912 руб. 4 коп., а от оной капитала 415 тыс. 201 руб. 17 копеек собирают в казну ежегодно и сполна, и полагая из них к употреблению на содержание градской полиции, городского магистрата, и на украшение города 4 912 руб. 4 коп. – остальные затем обращать взамен того капитала, который сим образом возвратится не далее как в 21 год. Следующие же к уничтожению доходы 9 933 руб. 57 коп. получаемые помещиком от повинностей крестьянских, от чинша с греков, сербов, молдаван, армян и евреев, от виноградных вин и аренды, с продажи свиного мяса и составляющее капитала 165 559 руб. 50 коп. Вносимы будут

от жителей ежегодно и сполна, что по 6 тыс. 387 руб. 32 коп., и таким же образом срок уплаты капитала продолжится 26 лет, сверх того особо поступать имеет с крестьян платеж податей по мещанскому их состоянию до 1632 руб. 92 коп. в год.

В заключении всего военный губернатор Эссен пишет, что сделанная на сем основании покупка города Могилева, действительно будет для казны полезна, потому во-первых, что требования графа Потоцкого такового капитала, от которого 6 процентов составляли бы доход его с того города поступаемый не есть для казны отяготительным; во-вторых, весь капитал возвратится в казну от жителей, и в-третьих, что крестьяне и мещанский оклад платить будут. К сему присовокупляет он, что город Могилев ныне состоящий под непосредственным правом помещика, в рассуждении его доходов не может быть не отнесен по своей коммерции, и с тем вместе, и жительствующие тамо в количестве довольно значущем купечество, не имеет таковой свободы, каковою пользуются жители казенных городов, не может улучшить торговлю, хотя положение города, и заведенные издревле с заграничными местами торговые отношения представляют к тому удобность. И так з обращением Могилева в казенное ведомство, должно ожидать, что он в скором времени сделается первым в тамошних местах городом.

В уплату 580 тыс. 760 руб. серебром, граф Потоцкий просит перевести в казну: 1. долг его заемному банку 100 тыс. руб. государственными ассигнациями, 2. долг дяди его графа Винcentия Потоцкого по голландскому займу, и оного считалось по 21 июня прошлого 1804 года 920 тыс. 479 голландских гульденов, 4 штирера, 4 фенинга, кроме процентов, сколько оных причитаться будет по день совершенной уплаты капитала, а что сверх того причтется, казна должна заплатить ему, равномерно и он обязуется дополнить казне, ежели бы те долги по проценту превосходили просимую им за город сумму.

Судя по тому, что в городе Могилеве помещены повитовые присутственные места, которые к общему правилу должны быть в городах казенных, и что положение его на границе при судоходной большой реке представляет удобства к безнужному тамо существованию города, равномерно уважая причины, подольским военным губернатором Эссеном из мнения о выгодах цене и о возврате капитала за оный находим мы, что приобретение города Могилева с узаконенным к нему выгоном для казны не бесполезно, и просимая за оный цена 580 тыс. 760 руб. серебром весьма выгодна, потому наипаче, что казна исплата продавцу графу Феликсу Потоцкому полной суммы наличными деньгами, - рассчитается с ним почти переводом его самого и дяди его долгов, кои бы через несколько еще лет уплачены небыли, а сверх того и самый за тот город капитал со временем весь в казну возвратится из тех доходов, кои с покупкою оного ежегодно вступать имеет, следовательно казна столь значущее имение получит почти без всякой за оное оплаты, что надлежит до строений в сем городе, в коих помещены пограничная таможня и карантин, и кои сверх капитала за город назначаемого оценены комиссиею особо в 43 066 злотых 20 грошей, или в 6 460 руб. серебром, хотя оные сами по себе и маловажны, но дабы с приобретением города очистить уже его от всякого постороннего частного владения, полагаем и сии строения вместе купить, заплатя помещику означенную сумму во что оные оценены.

Впрочем все оное придаем в высочайшее вашего императорского величества рассмотрение и благоволение.

Подлинный подписали

Граф Алексей Васильев [*міністр фінансів*]

Граф В.Кочубей [*головний казначей*]

Августа 29 дня 1805 года

ДАХмО. - Ф. 227. - Оп. 1 д. - Спр. 49. – Арк. 4-9.

Галатир В.В.

ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ ЯНОМ ТОКАРЖЕВСЬКИМ-КАРАШЕВИЧЕМ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ У 1898-1909 рр.

В статті висвітлюються раніше не відомі факти із біографії дипломата Я. Токаржевського-Карашевича, зокрема здобуття освіти в гімназіях Російської імперії та університеті Швейцарії наприкінці XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: освіта, гімназія, Я. Токаржевський-Карашевич, Фрібург.

Інвестування зусиль та ресурсів в освіту є найвигіднішим фінансовим інструментом, тому, що знання не можливо втратити, вони не знецінюються. Проте, на поч. XX століття в Російській імперії не всі могли собі дозволити отримати якісну освіту, оскільки вона була платна. Завдяки отриманій якісній освіті набагато легше було обійняти й державні посади, людина, яка володіла гарними знаннями не мала страху перед новими можливостями. Дворянські родини, родини чиновників та землевласників маючи значні фінансові ресурси намагались забезпечити своїх дітей саме якісною освітою й не жалкували на це коштів.

Тому, народившись у дворянській родині Лаури та Стефана Токаржевських-Карашевичів 24 червня 1885 р. син Ян мав перспективу отримання саме такої освіти. Очевидно, що початкову освіту він здобував удома, принаймні, відомості про закінчення народних училищ на сьогодні відсутні. У XIX - поч. XX ст. дітей дворян, чиновників і поміщиків навчали гувернери й домашні вчителі, сільських дітей – переважно церковні дяки. З 1828 р. для людей найнижчих станів передбачались парафіяльні училища, для дітей купців, ремісників та інших городян – повітові училища, для дворян і чиновників – гімназії. Тобто новий статут закріпив станово-класовий розподіл навчальних закладів. Зберігались приватні навчальні заклади (які тепер мали право відкривати не лише іноземці) і домашнє виховання (гувернери) як форма освіти. Домашні вчителі були підпорядковані особливим тимчасовим губернським і повітовим комісіям, які очолювали директори губернських училищ (гімназій). Для отримання дозволу на звання домашнього наставника треба було закінчити ліцей чи університет та скласти іспит [1].

У віці 13 років, склавши необхідні іспити із математики та знання російської мови у 1898-1901 рр. Ян Токаржевський-Карашевич навчався в Одеській другій чоловічій гімназії, побудованій у 1884-1886 рр. архітектором Є. Мазіровим.

Одеська друга чоловіча гімназія

Вона не входила до престижних навчальних закладів міста, в її стінах здобували освіту діти усіх соціальних станів. Власну будівлю на Старопортофранківській № 26 гімназія придбала лише з 1887 р. Спочатку було сім основних та чотири паралельних класи у будинку на розі вулиць Преображенської та Поліцейської, взятому в найм терміном на чотири роки та з оплатою по 2700 руб. щороку в колезького секретаря О. Великанова. У 1861 р. гімназія змінила свою адресу і переїхала до будинку на розі вулиць Ямської та Тираспольської, що належав титулярному раднику Г. Новицькому. Гімназія перебувала у ньому безперервно до 1887 р. Крім того, при ній діяла 2-х класна недільна школа, в якій в 1862 р. навчалось 15 учениць і 40 учнів віком від 7 до 15 років. Крім дітей школу відвідували і дорослі, переважно малограмотні міщани. Новий 1887-1888 навчальний рік гімназисти розпочали у своїй власній будівлі на Старопортофранківській, освяченій 9 серпня 1887 р. Дещо раніше, у січні того ж року, піклувальником 2-ї гімназії став одеський купець, почесний громадянин М. Маврокор-

дато. Він при вступі на посаду піклувальника крім обов'язкового внеску в 1000 руб. пожертвував додатково ще 3000 руб. на влаштування при гімназії домової церкви.

Педагогічний склад згідно адрес-календарів на 1901 р. був слідуючий: директор - дійсний статський радник Костянтин Андрійович П'ятницький; в.о. інспектора - статський радник Карл Антонович Земберг; законоучитель - протоієрей Петро Федорович Агап'єв; законоучитель Римо-католицького віросповідання - священник Андрій Іванович Келлер; законоучитель Іудейського віросповідання - Іуда Маркович Бардах; вчитель російської мови та словесності - статський радник Василь Макарович Добровський; вчитель латинської мови - статський радник Василь Амвросійович Добротвірський; вчитель грецької мови - статський радник Василь Георгійович Димитріул; вчитель стародавніх мов - надвірний радник Сергій Андрійович Селіванов; вчитель математики - статський радник Сергій Іванович Березін; вчитель математики - статський радник Петро Іванович Коляго; вчитель математики - Дмитро Спіридонович Інглезі; вчитель математики - Федір Андрійович Бабишов; вчитель історії та географії - статський радник Іван Іванович Тищенко; вчитель французької мови - статський радник Генріх Петрович Шалль; вчитель німецької мови - статський радник Емілій Іванович Озецький; вчитель малювання та чистописання - надвірний радник Йосип Григорович Туцевич; вчитель підготовчих класів - колезький асесор Євген Андрійович Павленко; вчитель гімнастики - Густав Ігнатович Праус; вчитель музики Іван Васильович Лабінський; вчитель музики - Марк Якович Вертсон; вчитель музики - Гаєтано Михайлович Лаеццо; вчитель музики - Йосип Карлович Кутіл; вчитель музики - Дмитро Федорович Погорелкін; помічник класного наставника - надвірний радник Омелян Данилович Маковейський; помічник класного наставника - титулярний радник Сергій Михайлович Ігнат'єв; помічник класного наставника - Георгій Васильович Валакос (він же учитель співу); помічник класного наставника - Йосип Іванович Косинський; лікар - колезький радник Євген Петрович Пориваєв.

При гімназії функціонувала Миколаївська церква. 28 вересня 1889 р. архієпископ Херсонський та Одеський Ніканор (Бровкович) освятив її в ім'я Святителя та Чудотворця Миколая. На той час повідомлялося, що облаштування домової церкви обійшлося в 9000 рублів, при цьому найбільша сума в 5000 рублів була пожертвована М. Маврокордато. Окрасою новоосвяченого храму стала ікона св. Олександра Невського, написана художником-академіком О. Поповим. Першим настоятелем храму став законовчитель гімназії протоієрей П. Агап'єв. Будівля колишньої гімназії сьогодні є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення під назвою «Будівля другої чоловічої гімназії». Нині тут розташований корпус Одеського південноукраїнського педагогічного університету ім. Ушинського [2].

Із Одеської гімназії Ян Токаржевський-Карашевич у 1901 р. перевівся навчатися до Житомирської першої класичної гімназії – елітної школи для здобуття середньоосвітнього курсу [3].

Житомирська перша чоловіча гімназія

Гімназія була відкрита ще в 1833 р. у Житомирі як частина знаменитого Кременецького ліцею, ліквідованого внаслідок активної підтримки польського повстання 1831-1832. Другою частиною цього «репатрійованого» російським урядом навчального закладу став нововідкритий у Києві університет св. Володимира. Тому, житомирська гімназія, маючи глибокі культурні і педагогічні традиції, шанувалася не лише на Волині, а й у сусідніх губерніях. Саме тому це місце для здобуття якісної освіти було обране Я. Токаржевським-Карашевичем. Вчений та державний діяч – І. Феценко-Чопівський,

один з її випускників відзначав про новобудову гімназії, що це був «добре влаштований, вигідний будинок, в якому знаходилися приміщення 17 класів з більш ніж 800 хлопцями. В класах було по 45-55 учнів». Навчання в гімназії тривало 8 років (перший з них – у підготовчому класі). Етнічний склад учнів гімназії відбивав своєрідність регіону: 40 відсотків поляків, 10 – євреїв, решта – українці та подекуди росіяни. Директорами навчального закладу призначалися переважно викладачі грецької мови: І. Сорокін, Л. Омелянський (батько відомого академіка В. Омелянського), П. Сидоров, Ю. Антонюк. В 1900 р. тут було організовано Товариство дослідників Волині. Дослідники товариства: С. Більський, С. Бржозовський, В. Кравченко, П. Тутковський, О. Фотинський, Я. Яроцький зробили великий внесок у вивчення регіону, регулярно друкуючи наукові праці краєзнавчої тематики. Краєзнавчі дослідження викладачі проводили і у самій гімназії, спонукуючи до них учнів. Хоч серед навчальних дисциплін і не було краєзнавства, однак у курсі географії були елементи знань про рідний край. Ці навички знадобилися в майбутньому Яну, коли публікував краєзнавче дослідження «Сокілець над Ушицею» в журналі «Литва і Русь» у 1913 р. Класи в гімназії поділялись на підготовчі, нижчі та вищі. Навчання ділилось на два півріччя, а щороку в серпні проводилися вступні іспити. У даному навчальному закладі Я. Токаржевський-Карашевич вивчав: Закон Божий, російську мову з церковнослов'янською та словесність, латинську мову, грецьку мову, математику, фізику, космографію, історію, географію, суспільна історію, німецьку мову, французьку мову, чистописання, малювання та креслення. Метою навчання в гімназії було формування загального культурного рівня та фізичного розвитку учнів. У гімназії навчалися переважно обдаровані діти. Той, хто протягом навчального року досягав найвищих результатів, звільнявся від плати за навчання і від перевірних іспитів. Крім навчання, велика увага приділялась моральному та етичному вихованню. Учителі виконували обов'язки класних наставників, перед ними часто з'являлись перешкоди: недостатність часу, велика кількість учнів у класах, що іноді досягала 60 чоловік (у зв'язку із закриттям

Кременецького ліцею та деяких інших учбових закладів Волинської губернії, кількість учнів у гімназії значно збільшилась). Більшість викладачів гімназії закінчили найкращі європейські університети та інші вищі навчальні заклади. У гімназії існували спеціальні журнали, де були записані відомості про викладачів, які викладали при гімназії. Зокрема це: І. Сорокін – кандидат історико-філологічного факультету св. Володимира, вчитель латинської мови; Ф. Зентфлебен – доктор філософії, закінчив Ємський університет; Я. Гадзинський – магістр богослов'я по закінченню Київської духовної академії, М. Трипольський, автор праць з історії Житомира, історії Почаївського монастиря, досліджень про життя і творчість Мелетія Смотрицького. Вчителем історії деякий час працював батько видатного композитора Б. Лятошинського – М. Лятошинський та Я. Яроцький. Значна кількість викладачів мали нагороди, ордени та відзнаки. Загалом стан освіти і виховання в гімназії був на високому рівні. Запровадження суворого контролю відвідування занять, за отриманням відповідних знань і відповідних оцінок сприяли тому, що учні дійсно виходили з гімназії з глибокими знаннями, морально стійкими, людьми, з сформованими переконаннями. Вони не могли звернути на хибну життєву стежину, оскільки за період навчання в гімназії студенти багато чому навчились, загартувались від життєвих негараздів, це завдяки обов'язкам, що ретельно виконували класні наставники, які навіть відвідували учнів удома, надаючи їм індивідуальну допомогу [4].

На 1 січня 1900 р. у всіх класах гімназії було 746 учнів. Гімназія складалася із 17 класів: 8 нормальних, 8 паралельних та одного підготовчого. За своїм віросповіданням учні гімназії поділялися наступним чином: православні - 355, римо-католики - 294, лютерани - 19, іудеї - 77, магометяни - 1. Грецьку мову вивчали у III, V, VII, VIII класах, латину у III-IV класах. Питанням про вибір словесних творів для виховний цілей займався відомий педагог О. Острогорський. На його думку, у школі чільне місце посідають такі книги, які в силу своїх яскравих, живих образів можуть облагородити душу учня, пробудити та направити на добро його почуття, заставити відтворити істинне щастя, направити

на добре та зміцнити прикладами добру волю, просвітити світлом розуму: «Заставити поважати самого себе без гордості, любити і допомагати ближнім без хитрості та розрахунку, цінити сім'ю, проникнутися любов'ю і бажанням добра своїй батьківщині даже до готовності покласти за неї голову, обмірковувати своє життя і свою працю, якою б незначною вона не була і в цій праці бачити не одну тяжбу, а задоволення, ось задача художнього читання у школі» [5].

У конспекті навчального плану для школи загального типу зазначається, що латинська мова у IV та V класах передбачала вивчення етимології, коротко синтаксису, вправи з перекладу та читання хрестоматії. У VI класі учні повторювали синтаксис з необхідними доповненнями та читали хрестоматії, більш легкі статті Корнелія Непота. Учні VII класу читали уривки легких прозаїків та метаморфоз Овідія. Викладання латинської мови мало на меті підготувати учнів до можливості розбирати легкі твори та полегшити їм користування літературними посібниками на заняттях у вищих навчальних закладах. Для грецької мови (додаткової мови для бажаючих) кількість навчальних годин не встановлювалася та до окремих класів не прив'язувалась. Вимоги зводилися до вивчення короткої граматичної етимології та синтаксису, а також читання творів Анабазиса Ксенофонта. У школах з двома древніми мовами та однією новою мовою кінцевою метою вивчення латинської мови відповідно до рішення комісії було читання «*a livre ouvert*» легких прозаїчних уривків та переклад прочитаного за рік з творів Овідія та Вергілія. У програмі зазначалося: у III класі вивчалася правильна етимологія латинської мови та найнеобхідніші правила синтаксису при читанні хрестоматії. У IV – важливі неправильні та відмінювані дієслова, короткий синтаксис, читання хрестоматії та з другого півріччя твори Цезаря. У V класі – синтаксис з доповненнями, твори Цезаря. У VI та VII класах – читання промов та вибраних місць з філософських творів Цицерона, Овідія та першої книжки Вергілія. Метою вивчення грецької мови було ознайомлення з граматику грецької мови та читання Ксенофонта та Гомера. У програмі зазначалося: у IV класі вивчалася етимологія дієслів та читання хрестоматії. У V класі – етимологія та найважливіші правила синтаксису, читання хрестоматії, у VI та VII

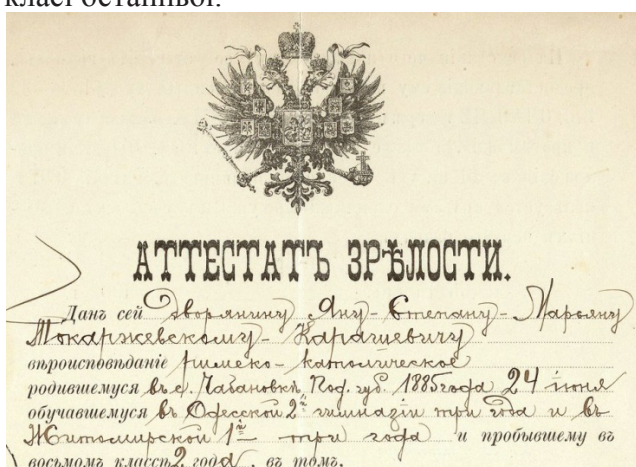
класах – читання текстів Ксенофонта та Гомера. За згодою педради вчителям дозволялося розпочинати вивчення грецької мови з гомерівського діалекту та читання Гомера, далі переходити до граматики античного діалекту та читання Ксенофонта. Так, на вивчення першої нової іноземної мови виділялося 27 уроків. На вивчення другої нової іноземної мови – 18 уроків. Навчальний план шкіл загального типу передбачав вивчення з першого класу однієї з нових іноземних мов (німецької чи французької) за вибором батьків, а другої нової іноземної мови – з третього класу. По закінченню курсу навчання передбачалося, що учні повинні повністю розуміти не занадто складні твори історичного та розповідного змісту. На початку вивчення першої нової іноземної мови використовувався так званий натуральний метод. Учні першого класу, які вивчали нову мову, ознайомлювались з назвами предметів, що їх оточували, назвами дій та понять, з допомогою цих слів складали фрази, списували з дошки текст складений та опрацьований ними раніше у класі. У другому класі учні ознайомлювались з назвами предметів більш широкого кола: складали поширені речення, читали легкі прозові уривки, вивчали напам'ять нескладні речення, які перекладали та опрацьовували в класі. Третій рік навчання передбачав читання складніших прозових уривків, вивчення напам'ять нескладних коротких статей, а також ознайомлення із найнеобхіднішим граматичним матеріалом (відмінювання) тощо. У четвертому, п'ятому, шостому класах учні читали та перекладали статті історичного змісту, усно переказували прочитане, у сьомому читали та перекладали «*a livre ouvert*» статті та твори, доступні для розуміння учнів. Учні третього класу вивчали другу нову іноземну мову за навчальним планом першої іноземної мови. Відповідно у четвертому – те ж саме, що у другому та третьому класах для першої нової іноземної мови. У п'ятому, шостому класах читали та перекладали тексти, вивчали напам'ять короткі статті, усно перекладали прочитане. У сьомому – чита та перекладали «*a livre ouvert*» статті, відповідно до успіхів учнів [6].

Здобута освіта та вивчення іноземних мов сприяло моральному та естетичному розвитку особистості Я. Токаржевського-Карашевича, кількість годин, відведених на вивчення нових

європейських мов (німецької та французької мови), була достатньою, щоб в подальшому здобути знання полегшили навчання у вищих навчальних закладах, слугували пільгою при вступі до університетів. Цим і пояснюються лінгвістичні здібності володіння кількома іноземними мовами Я. Токаржевським-Карашевичем.

13 червня 1906 р. Ян Токаржевський-Карашевич отримав «Атестат зрілості», в якому було зазначено, що він навчався 3 роки в Одеській другій гімназії, та 3 роки в Житомирській першій гімназії, й 2 роки перебував у 8 класі останньої.

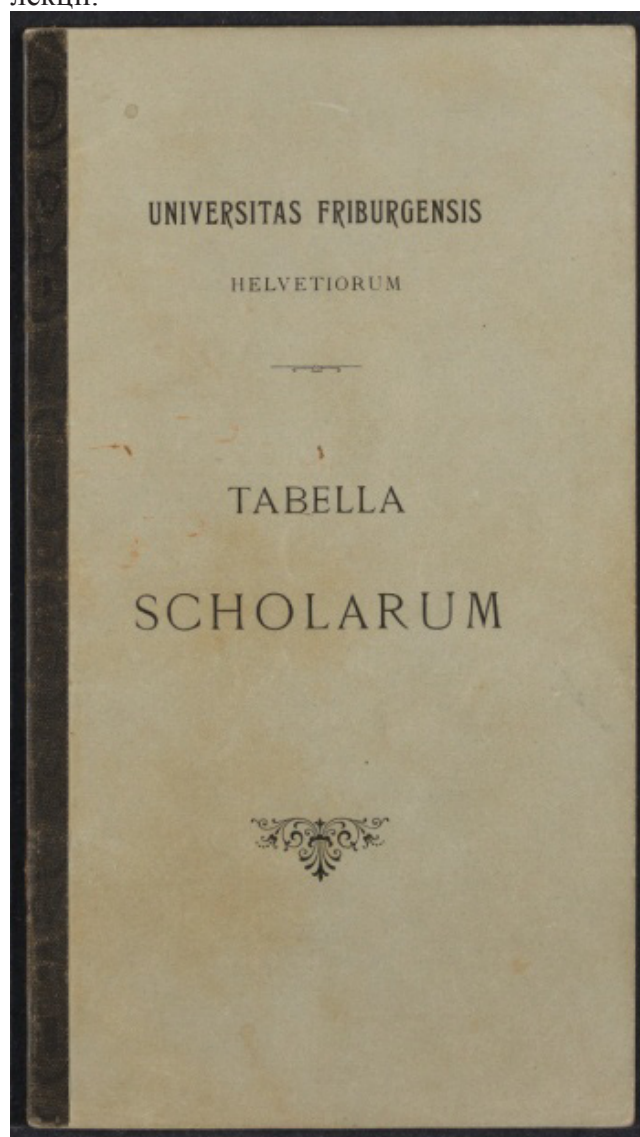
За час навчання поведінка була «відмінною», відвідування та підготовка до занять були «задовільні», старанність та допильність «задовільна» та «опосередкована». Зі знання предметів він отримав наступні оцінки:

Отметки, выставленные въ педагогическомъ совѣтѣ на основаніи § 74 правилъ объ экзаменахъ, утвержденныхъ г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія 12-го Марта 1891 г.		На испытаніи, происшедшемъ съ 13 мая по 10 іюня 1906 года	
По закону Божію	5 (пять)	5 (пять)	
„ Русскому языку съ церковно-славянскимъ и словесности	4 (четыре)	4 (четыре)	
„ Логикѣ	3 (три)	3 (три)	
„ Латинскому языку	3 (три)	3 (три)	
„ Греческому языку	3 (три)	3 (три)	
„ Математикѣ	3 (три)	3 (три)	
„ Математической географіи	3 (три)	3 (три)	
„ Физикѣ	4 (четыре)	4 (четыре)	
„ Исторіи	4 (четыре)	5 (пять)	
„ Географіи	3 (три)	3 (три)	
„ Французскому языку	5 (пять)	5 (пять)	
„ Нѣмецкому языку	5 (пять)	5 (пять)	
Сверхъ сего обучался рисованію и чистописанію			

[7].

Закінчивши навчання в гімназіях Я. Токаржевський-Карашевич на чотири роки покидав Україну для вивчення філософії в університеті

Фрібура (один з університетів Швейцарії, заснований у 1889 р., з 1896 р. тут викладались гуманітарні, юридичні, математичні та природничі науки, мав статус католицького, в університеті навчалися – Ю. Бохенський, В. Миколайтіс-Путінас, Г. Костельник, Ш. Рагана). Згідно статуту університету, на початку семестру студент заносив лекції, які мав намір відвідати, у свою книжку сертифікатів і представляв їх окремим викладачам, які читають ці лекції.

Кожен викладач підтверджував, що він ознайомився з кожним його записом у книзі сертифікатів, ставлячи підпис, своє ім'я та дату. Наприкінці семестру студент знову надавав свій зошит окремим викладачам, чий лекції відвідував. Викладач засвідчував, якщо вважав це за потрібне, підписом і датою на кожній із

записів, що старанність студента була достатньою. Довідка про наполегливу роботу студента під час прослуховування лекції могла бути видана лише за останні вісім днів до чергового закінчення лекцій, якщо студент не представить рішення декана про припинення відвідування лекцій. Зарахований студент міг вийти з університетської асоціації в будь-який час, подавши відповідну декларацію до офісу, де він також мав здати свою книжку атестатів та суму 15 швейцарських франків за довідку про вихід.

Довідка про вихід містила:

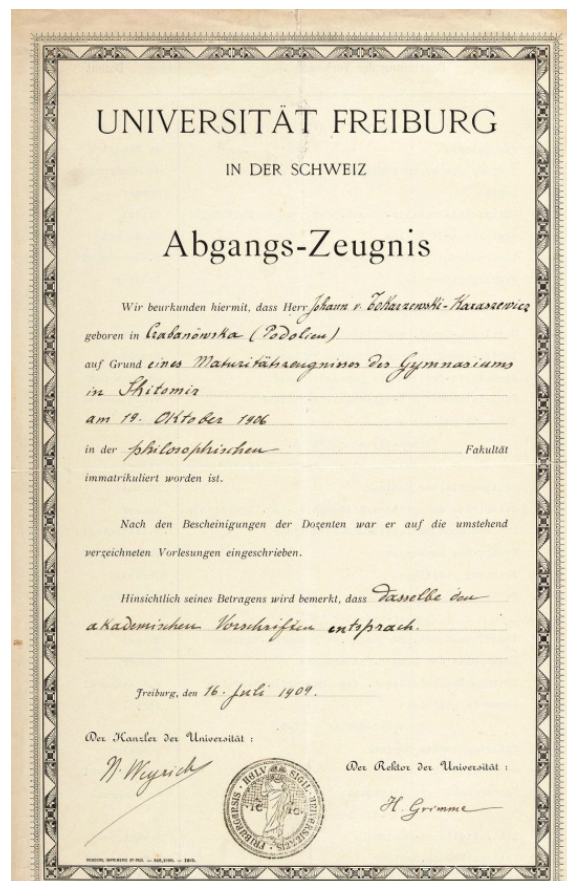
1. Прізвище, ім'я, вік та місце народження учня;
2. Тривалість перебування в університеті;
3. Лекції, прослухані з достатньою ретельністю;

4. Пам'ятка про моральну поведінку учня.

Довідку про вибуття підписували ректор та канцлер.

Свідцтво про закінчення навчання видавалось студенту лише в тому випадку, якщо він підтвердив, що виконав усі свої зобов'язання перед кантональною та університетською бібліотекою. Одночасно зі свідцтвом про закінчення навчання студент отримував назад свою книжку та документи, які він залишив при зарахуванні [8].

Із початком зимового семестру в 1906-1907 рр. він успішно навчався на факультеті літератури Фрайбурзького університету. Довідку про вибуття із філософського факультету отримав 16 липня 1909 р. Під час навчального курсу вивчав наступні предмети: психологія, психологічні конференції, логіка, філософія моралі, історія нової філософії, історія Церкви, теоретична економіка, філософія права, онтологія, історія етики нової філософії, космологічно-психологічні конференції, фінансово-аграрнополітичні семінари, політична економія, історія філософсько-етичних конференцій, філософські семінари, історія греків, філософія, теоретичний національно-економічний семінар, кредит і банківська справа, політична економія, природа історії, економіка, соціальна політика, психологічні конференції, італійська література, національно-економічний семінар. Серед викладачів значилися доценти: de Munnynck, Manser, Michel, Kandonnet, v. Kostanecki, Liesker, Gariel, Arcari [9].

Benennung der Vorlesung	Dozent
Winter-Semester 1906-7.	
Psychologia	de Munnynck
Conférences psychologiques	de Munnynck
Logica	Manser
Philosophia moralis- Gesch. der neueren Philosophie	Michel
Histoire de l'Eglise	Kandonnet
Theoretische Nationalökonomie	v. Kostanecki
Rechtsphilosophie	Liesker
Sommer-Semester 1907.	
Ontologia-Gesch. der Mittelalterl. Philosophie	Manser
Ethica-Geschichte der neueren Philosophie	Michel
Kosmologie-Conférences psychologiques	de Munnynck
Finanzwissenschaft-Agrarpolitik-Seminar	v. Kostanecki
Ökonomie politique	Gariel
Winter-Semester 1907-8.	
Geschichte der Philosophie-Ethische Konferenzen	Michel
Philosophisches Seminar	Michel
Geschichte der griech. Philosophie.-Lag. Konferenzen	Manser
Theoretische Nationalökonomie-Seminar	v. Kostanecki
Kredit-und Bankwesen	v. Kostanecki
Ökonomie politique	Gariel
De la nature de l'Histoire	Kandonnet
Sommer-semester 1908.	
Theodicea-Gesch. der neuer. Philosophie-Seminar	Michel
Geschichte der griech. Philosophie	Manser
Nationalökonomie-Gesch. des Sozialismus-Seminar	v. Kostanecki
Ökonomie politique	Gariel
Winter-Semester 1908-9.	
Philosophisches Seminar	Michel
Sozialpolitik	v. Kostanecki
Conférences psychologiques	de Munnynck
Sommer-Semester 1909.	
Litt. italienne-Séminaire	Arcari
Nationalökonom. Seminar	v. Kostanecki
Philosophisches Seminar-Ethische Konferenzen	Michel
Conférences psychologiques	de Munnynck

В. Швидкий зокрема зазначає, що Ян Токаржевський-Карашевич навчався ще й в університетах Відня, Мюнхена і Тулузи. Закінчив студії в 1910 р., отримавши ступінь доктора філософії і доктора політичних наук [10]. Проте відповідних підтверджуючих особових документів серед архівних матеріалів бібліотеки Гарвардського університету, нами не виявлено.

Таким чином, володіючи значними статками і фінансовими ресурсами, батьки дали змогу здобути Яну Токаржевському якісну освіту в

межах Російської імперії та закордоном. Варто відзначити кілька етапів: початкова освіта – здобувалася вдома, середня – в гімназіях (Одеса та Житомир), та вища – в Фрібурі (Швейцарія). Розглянувши детально предмети які вивчав Ян Токаржевський-Карашевич, можна зрозуміти про світогляд та навички (знання кілька мов) які у нього сформувалися, що безперечно стали в нагоді під час його подальшої діяльності в Подільській губернії та на дипломатичних посадах й на еміграції.

Список джерел та використаної літератури:

1. Щетина Т. Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803–1917 рр.) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. С. 71-74.
2. Одесская 2-я мужская гимназия. URL: <https://forum.vgd.ru/1408/89716/> (дата звернення: 10.12.2021).
3. Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка / за ред. Б. Гошовського. Торонто; Нью-Йорк, 1983. С. 179.
4. Павленко В. Діяльність іноземних педагогів у чоловічих і жіночих гімназіях Волині (XIX – поч. XX ст.) // Вісник Житомирського державного університету. Вип. 44. Педагогічні науки, 2009. С. 138.
5. Краткий отчет о состоянии Житомирской первой гимназии за 1899/1900 учебный год. Сост. Секретарь педагогического совета А.Н. Цыркун. Житомир. Типография и литография М. Дененмана, 1901. С. 54.
6. Памірська Л. Мовна освіта представників польської національної меншини на Волині (початок XX століття) // Українська полоністика. Випуск 6. Педагогічні дослідження, 2009. С. 107-114.
7. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955. Writings; Documents: 1895, 1906-1919 [Box 9, Folder 80]. Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass. Seq. 19. URL: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51748465\\$19i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51748465$19i) (дата звернення: 15.12.2021).
8. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955. Writings; Documents: 1895, 1906-1919 [Box 9, Folder 80]. Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass. Seq. 8. URL: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51748465\\$7i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51748465$7i) (дата звернення: 15.12.2021).
9. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955. Writings; Documents: 1895, 1906-1919 [Box 9, Folder 80]. Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass. Seq. 26. URL: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51748465\\$26i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51748465$26i) (дата звернення: 15.12.2021).
10. Швидкий В. Токаржевський-Карашевич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук, думка, 2013. Т. 10: Т-Я. 2013. 784 с. , с. 115-116.

ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСКУРІВСЬКОЇ ОКРУГИ В 1920-1926 рр.

В статті відображено становище в економічній сфері у період 1920-1926 р. в районах Проскурівської округи на основі архівних документів Державного архіву Хмельницької області.

Ключові слова: економічна сфера, джерела, Проскурівська округа, промисловість.

Після поразки Української революції 1917-1921 рр. більшовицька влада в березні 1923 р. провела адміністративні зміни. На Поділлі було ліквідовано повіти та волості, натомість утворені округи та райони. У Подільській губернії було створено 6 округів: Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський та Тульчинський. В 1925 р. було ліквідовані ще й губернії, зросла кількість сільських рад, також створювались єврейські, польські, німецькі, чеські сільради. Із лютого 1932 р. на території Української РСР було створено 5 областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Харківську та Одеську. До Вінницької області була віднесена і територія сучасної Хмельницької області в складі 27 районів. У травні 1935 р. на прикордонній території Вінницької області утворилися 4 прикордонних округи з 34 прикордонними районами.

Економічний зріз по округах робили планові комісії виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрплани), створені відповідно до постанови ВУЦВК УРСР „Об окружных исполнительных комитетах” від 9 липня 1925 р. З 1923 р. функції планування виконували окружні економічні ради, з серпня 1924 р. – президії окрвиконкомів. На окружні планові комісії покладалася організація планової роботи відділів та інспектур окрвиконкомів, місцевих господарських установ. Вони займалися розробкою і контролем за виконанням річних і перспективних планів розвитку народного господарства, використанням бюджету і економічних ресурсів округів. Припинили діяльність в 1932 р. у зв'язку із ліквідацією округів [1].

В архівній справі планової комісії Проскурівського окружного виконавчого комітету

ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що зберігається в Державному архіві Хмельницької області, подається економічна характеристика Проскурівської округи, інформація якої може бути корисною для дослідження різних демографічних та економічних аспектів Хмельницької області у 1920-1926 рр. [2].

Характеристика була складена окружною плановою комісією на основі статистичних даних різних відповідних установ. Розпочинається вона природно-історичним аналізом. Подається таблиця із корисними копалинами по районах: [3].

Таблиця I-ша.

№	Назва району.	Назва корисних копалин.
1.	Бахматовський	Пісок; пісковики; торф.
2.	Вінницький	Пісок; вапняки; торф.
3.	Володимирський	Вапняки.
4.	Волочинський	Вапняки; пісок; діатомові калієві; торф.
5.	Городищенський	Вапняки.
6.	Деражнянський	Гравіти; глина; вапняки; пісковики; глина будівельна, черепиця, цегляна; кістяк; торф.
7.	Жульїнський	Вапняки; пісок; вапняки; пісковики.
8.	Летичівський	Гравіти; глина; вапняки; пісковики; вапняки; меліорна глина; будівельна глина; черепиця, цегляна; вапняки; торф.
9.	Могилівський	Пісок; будівельна, черепиця, цегляна; кістяк; торф.
10.	Моністирський	Вапняки; глина; вапняки; пісковики; пісок; торф.
11.	Проскурівський	Вапняки; пісок; вапняки; пісковики; вапняки; будівельна, черепиця, цегляна; глина; торф.
12.	Сторожинський	Гравіти; глина; вапняки.
13.	Тульчинський	Вапняки; торф.
14.	Хмельницький	Вапняки; торф.
15.	Христинівський	Вапняки; вапняки; пісковики; глина.
16.	Ямпільський	Железні та вапняки; вапняки; пісковики.

Проскурівська округа межувала на півночі із Шепетівською, на сході з Вінницькою, на півдні із Могилівською та Кам'янецькою, на заході із Польщею, по р. Збруч. Округа займала площу 5 433 кв. верст з населенням 568 697 осіб. Вона складалася на 79.69 % із колишнього Проскурівського та Летичівсько-

го повітів й 20.31 % частин Кам'янецького, Літинського й Старокостянтинівського повітів. На 1 січня 1926 р. Проскурівська округа налічувала 16 районів: Бахматовецький, Війтовецький, Вовковинецький, Волочиський, Городоцький, Деражнянський, Кузьмин-

ський, Летичівський, Меджибізький, Михалпільський, Проскурівський, Старо-Синявський, Фельштинський, Чорно-Острівський, Юринецький, Ярмолинецький. Кількість населення та його щільність на 1 січня 1926 р. подається в таблиці:

Назва районів.	Територія в кв. верстах.	Населення			Відношення міського до сільського насел.	Щільність населення на 1 кв. версту.	
		Сільсько-го хлібо-робочого	Міського містечкового	Разом		Сільського	Разом.
Бахматовецький	360,7	24.665	160	24.825	0,6	68,4	68,6
Віт-овецький	325,5	27.462	2.412	29.874	8,8	83,6	89,8
Вовковинецький	335,1	30.257	1.612	31.869	5,3	89,5	94,3
Волочиський	325,1	39.049	2.604	41.653	7,2	119,0	127,6
Городоцький	276,83	38.124	4.318	42.442	11,6	119,7	127,9
Деражнянський	399,5	31.619	4.946	36.565	15,6	81,0	93,6
Кузьминський	277,57	29.960	963	30.923	3,2	105,8	113,4
Летичівський	430,7	32.173	4.964	37.137	15,3	74,7	84,6
Меджибізький	413,1	25.608	8.669	35.167	37,9	61,7	85,1
Михалпільський	337,7	27.909	3.304	31.213	11,8	81,6	85,7
Проскурівський	335,8	40.329	26.569	66.898	64,4	119,3	197,3
Ст.-Синявський	417,6	32.876	2.359	35.235	9,0	78,7	86,5
Фельштинський	385,2	30.676	453	31.129	1,3	107,6	111,6
Чор.-Острівський	288,2	30.473	704	31.177	2,3	99,5	101,8
Юринецький	252,8	25.499	983	26.482	3,9	103,3	109,9
Ярмолинецький	310,8	32.669	2.927	35.596	9,1	90,9	104,5
РАЗОМ по Окрузі	5443,0	494.998	73.629	568.627	14,9		
Пересічно на район.....	340,2	30.937	4.606	35.544	14,9	90,9	104,5

По даним окрестатбюро кількість населення становила 583 475 осіб, з яких 44 734 – міське та 538741 – сільське. Загальний демографічний перепис проводився лише до 1917 р., коефіцієнт приросту було обраховано за винятком 1921-1922 рр. оскільки відомості за ці роки були відсутні, ймовірно з метою прихо-

ування жертв Голодомору в цей період. Найбільш щільно заселеними були Городоцький, Проскурівський, Волочиський, Кузьминський, Ярмолинецький, Фельштинський, Чорно-Острівський райони. Розподіл населення по національному складу проводився шляхом опи-

Назва міст і поселень.	Українців.		Росіян.		Польов.		Євреїв.		Інших.		Разом.	
	Абсолют.	В % до заг. населення	Абсол.	В % до заг. насел.	Абсол.	В % до заг. населення	Абсол.	В % до заг. насел.	Абсол.	В % до заг. насел.	Абсол.	В % до заг. насел.
м. Проскурів	6.324	23,9	3.691	14,7	3.793	14,3	12.065	46,6	398	1,5	26.471	100,0
" Деражня	1.777	16,0	126	2,6	34	0,7	2.690	89,1	27	0,6	4.654	100,0
" Летичів	1.824	43,3	192	4,6	64	1,5	2.088	49,6	44	1,0	4.212	100,0
" Меджибіз	2.750	24,0	1.102	11,5	98	1,0	6.060	62,4	101	1,1	9.615	100,0
Бахматовецький район	24.760	99,7	25	0,1	-	-	50	0,2	-	-	24.835	100,0
Віт-овецький	24.166	80,9	-	-	2.698	9,7	2.620	9,4	-	-	29.474	100,0
Вовковинецький	28.879	90,6	96	0,3	64	0,2	2.680	8,8	-	-	31.669	100,0
Волочиський	34.993	83,6	251	0,6	2.469	5,9	4.140	12,9	75	0,2	41.668	100,0
Городоцький	22.210	59,3	187	0,5	10.334	27,6	6.294	16,4	93	0,2	37.442	100,0
Деражнянський	26.860	84,7	539	1,7	983	3,1	6.110	20,2	95	0,3	31.711	100,0
Кузьминський	28.969	93,7	340	1,1	711	2,3	6.10	2,6	93	0,3	30.923	100,0
Летичівський	26.617	82,6	516	1,6	2.669	8,9	6.041	22,6	51	0,2	32.235	100,0
Меджибізький	21.882	85,6	511	2,0	77	0,3	6.041	22,6	51	0,2	25.552	100,0
Михалпільський	21.802	76,2	258	0,9	4.378	15,3	6.175	22,6	-	-	28.613	100,0
Проскурівський	40.090	98,2	41	0,1	365	0,9	6.381	14,4	-	-	40.577	100,0
Ст.-Синявський	29.767	82,4	72	0,2	2.132	5,9	4.144	11,4	-	-	36.135	100,0
Фельштинський	29.249	91,0	32	0,1	771	2,4	6.099	20,6	-	-	32.131	100,0
Чор.-Острівський	26.826	78,5	615	1,8	1.399	4,1	6.387	18,6	-	-	34.177	100,0
Юринецький	24.444	86,2	28	0,1	227	0,6	6.387	26,8	-	-	28.372	100,0
Ярмолинецький	32.034	86,0	300	0,8	75	0,2	4.782	12,8	75	0,2	37.255	100,0
РАЗОМ по Окрузі...	454.777	79,9	9.122	1,6	33.741	5,9	70.066	12,3	991	0,2	568.627	100,0

Зайнятість міського та містечкового населення у 1923 р.:

	Робіт-ники	Служ-бовц.	Дом. прис-луги	Самоств. госп-дарт.	Кустарів.	Вільн. профе-сі	Допомо-гаючих членів сем'ї	Інших	РАЗОМ
Міського	20,5	19,3	3,8	25,6	10,1	1,6	14,2	4,9	100,0
Містечков.	16,5	6,2	0,8	36,3	6,8	1,4	26,2	5,8	100,0

Зайнятість сільського населення проведенням опитуванням весною 1925 року не дали повної картини, через небажання селянами по-

казувати свої додаткові джерела доходу та неможливістю охопити всі сфери сільськогосподарського життя [5].

Посівні групи.	% господарств не крім свого сільського господарства мають заробітки.					Зовсім не мають заробітку в 1925 році в порівнянні з 1917 роком		% господарств не відпускають робочу силу в 1925 році.			
	В чужому сільському господарстві	В промислах і ремісництві	Від своїх торговельно-промислових підприємств	В фабрично-заводському промисловому виробництві	Інші.	в 1925 році	в 1917 році	На промислових підприємствах	На сільськогосподарських підприємствах	На промислових підприємствах	На сільськогосподарських підприємствах
3 посівні до 1-го класу	15,94	4,90	0,72	1,54	3,08	73,77	14,78	3,15	16,51	19,66	33,8
" з 1-го до 2-го класу	10,10	3,13	0,58	0,35	2,05	82,79	3,38	2,31	10,43	12,64	23,4
" з 2-го до 3-го класу	6,16	2,37	0,65	0,14	2,02	88,66	4,57	2,10	5,61	7,71	17,8
" з 3-го до 4-го класу	4,84	1,79	0,60	0,12	2,15	90,50	4,57	1,79	4,01	4,69	14,8
" з 4-го до 5-го класу	3,66	0,94	0,47	0,16	1,10	94,64	4,57	0,79	2,36	3,15	12,3
" з 5-го до 6-го класу	0,00	3,40	1,69	0,00	3,40	91,51	9,57	0,00	0,00	0,00	10,3
Всего посіву...	16,18	6,52	3,37	1,12	6,29	66,52	19,14	4,94	15,28	20,22	38,7
Пересічно по округі	8,66	2,93	0,73	0,41	2,29	84,98	6,08	2,28	8,51	10,39	21,0

Шляхи сполучення округи склалися із залізничних, шосейних, ґрунтових, просілочних доріг. Ширококолійна залізниця протяжністю 236 верст проходила в двох головних напрямках: магістраль Жмеринка – Волочиськ та Кам'янець-Подільський-Шепетівка. Вузькоколіїнка – протяжністю 29 верст – Проскурів-Рущанівці слугувала в основному для перевезення

лісоматеріалів, каміння, військових вантажів. Серед ґузових шляхів найбільше економічне значення мали маршрути Ісаківці-Старокостянтинів, Меджибіж-Деражня, Летичів-Бар, Стара Синява-Вінниця. Протяжність телеграфних та телефонних ліній становила 663 версти. Розподіл та кількість населених місць подаються в таблиці: [6].

Назва районів	Міст	Містечок.	Сіл	Дрібних поселень сільсько-го типу.	Разом.
Бахматовський	1	1	16	8	24
Вітківський	1	1	25	14	40
Вовківський	2	1	28	65	95
Волочиський	3	1	31	11	45
Городокський	1	1	18	44	63
Деражнянський	1	1	26	47	74
Кузьминський	1	1	22	11	34
Летичівський	1	1	30	20	51
Меджибізьський	1	1	18	15	34
Міхалпільський	1	1	24	39	64
Проскурівський	1	1	27	58	86
Старо-Синявський	1	1	28	10	40
Фельштинський	1	1	28	13	42
Чорно-Острівський	2	1	27	73	102
Юринецький	1	1	25	10	36
Ярмолинський	1	1	26	44	68
Разом.	4	17	399	478	098

Середні розміри поселень по округі коливалися від 818 до 1552 осіб, складаючи пересічно 1193 особи на 1 поселення. Адміністративно-територіальні зміни в районуваннях відбувались у кілька періодів: у 1920-1922 р. було вилучено Вівсяниківську волость, липень 1925 р. вилучення Хмільської сільради, і приєднання Паплинецької, Шпичинецької та Божиковець-

кої сільрад, січень 1926 р. перерайонування сільрад. Найміцнішими економічними центрами були Проскурів, Меджибіж, Фельштин, Деражня, Чорний Острів, Кузьмин, Ярмолинці, Летичів, Городок, Волочиськ.

87,7% всього населення округи складали селяни-хлібороби. Землекористування подавалось у таблиці: [7].

Відособна земля у відсотках.							% невідособної землі до всього відособної
Садисв. Пашні. Сінокосу вигон. Лісу і інших кучів відособн.							
Східна половина							
Округи.....	10,17	66,32	5,69	1,79	12,82	4,10	8,67
Західна ".....	6,44	81,72	2,45	0,75	4,07	4,89	8,82
Нерасічна по							
Округи.....	8,27	73,69	3,99	1,28	8,84	4,25	6,64

Кількість селянських господарств округи по даним статбюро складав 118060 осіб. Посіви цінних культур значно скорочувалися порівняно із 1917 р. В той час коли в Україні

вирував голод, планова комісія відзначала що 1922-1923 рр. для озимої пшениці та ячменю були стабільними. Види засіяних культур подаються в таблиці: [8].

4. Назва культур		Посіяно в полі тисяч дес. по даним статбюро		Валовий збір в тисяч. пудів.	
		1924р.	1925р.	1924р.	1925р.
1. Жито		86,4	83,5	4989,0	6028,5
2. Озима пшениця		31,9	28,9	1423,7	2012,1
Разом озимих:		118,3	112,4	6412,7	7540,6
3. Ячмінь		33,0	24,5	996,7	1697,1
4. Овес		44,4	40,6	1300,9	3049,8
Разом кормових		76,4	65,1	2497,6	4746,9
5. Яра пшениця		1,5	0,7	35,8	25,5
6. Грачка		25,6	25,4	1200,7	1735,1
7. Пресо		2,5	3,8	163,2	290,4
8. Кукурудза		1,3	4,8	89,3	446,9
Разом по 8 головним хлібам		226,6	212,2	10399,3	14675,4
9. Соняшник		0,009	0,098	0,4	9,6
10. Льон		0,329	0,071	9,4	4,2
11. Конопля		1,75	1,14	166,0	213,9
12. Інші маслянисті		-	-	-	-
13. Разом маслянистих		2,088	1,309	175,8	227,7
14. Бобові		7,1	6,8	381,0	288,0
15. Картопля		15,6	21,4	10155,0	14610,5
16. Цукровий буряк		7,9	10,5	3145,8	10391,2
17. Кормовий "	данних немає	377,8	данних немає	103,7	данних немає
18. Тютюн	данних немає	0,016	данних немає	данних немає	данних немає
19. Трави		18,7	27,8	969,6	1467,9
20. Інших		4,4	2,8	204,9	275,8
Разом по округі:		271,3	268,7	25.431,4	43.160,2
ПРИМІТКА: данні по цукровому буряку систематично на підставі відомостей цукроварень.					

На початок 1927 р. було землевпорядковано 20,6 % селянських земель. [9].

Врожайність по Окрузі можна характеризувати такими даними:

	Жито	Озима пшениця	Ячмінь	Гречка	Овес	Просо
Середня за п'ятиріччя 1905-14р.	77,4	73,8	71,1	60,5	70,9	74,5
Середня за 5-ти річчя 1915-19р.	65,1	59,9	56,5	49,3	63,3	62,0
Середня за 5-ти річчя 1 1920-24р.	42,3	38,0	50,6	31,4	30,1	43,6
За 1924 р.	31,8	21,8	26,2	27,5	18,0	36,5
За 1925 р.	70,0	60,0	50,0	54,0	60,0	74,0

Округа завдяки своїм природнім чинникам мала всі умови успішного розвитку скотарства. Кількість ВРХ по окрузі подається в таблиці: [10].

	1917 р.	1924 р.	1925 р.	Співвідношення до 1924 року.
Робочих коней	91.782г.	82.658	79.204	95,8
На робочих коней	12.850	12.654	15.228	121,1
Лодей	2.134	2.672	1.801	67,4
Виків	-	567	1.110	218,3
Коров дійних	88.416	79.414	81.350	102,4
" ялових	-	12.381	10.851	81,1
Молодняка	72.712	13.305	12.196	91,7
Овець дорослих	19.852	25.792	31.898	123,7
Ягнят	6.418	17.077	20.379	123,8
Звиней дорослих	24.479	19.987	17.054	85,3
Підсви́ків	34.868	33.433	21.641	64,6
Поросят	67.939	37.865	29.904	78,9
Разом голів	426.450	359.643	342.311	95,2

Кількість птахівництва порівняно із 1924 р. знизилась на 12 % внаслідок низької врожай-

ності, тому селянство сплачувало єдиний сільськогосподарський податок за рахунок скотарства й птахівництва.

Реманент складав: [11].

	1922р.	1923р.	1924р.	1925р.
П л у г і в	31.810	30.468	39.005	35.735
Т р а к т о р і в	-	-	-	-
Б о р і н	82.635	80.475	87.151	85.207
С і в а л о к	156	234	643	107
В і я л о к	Даних	не	має	2.688
Ж а т о к	"	"	"	165
М о т о р о к	"	"	"	310
Д р а п а к і в	3.632	3.753	-	11.604
К у л ь т и в а т о р і в	694	708	Даних	не має
І н ш и х	-	-	16.008	-
В с ь о г о	46.164	45.590	-	47.830

Лісові площі округи складали 53021 десятин (з яких 7072 дес або 12 % селянського лісу і 45949 дес. або 87,4% скарбових та колишніх поміщицьких лісів). Загалом округа була мало забезпечена лісовим матеріалом [12].

В часи Російської імперії промисловість на цих територіях нараховувала підприємства кількох галузей: цукрової, видобувної, харчової, силікатної, деревообробної, металообробної, тютюнової, винокурної, поліграфічної, шкіряної. В 20-х роках промисловість в окрузі розподілялась слідуючим чином: [13].

Види промисловості	Цукрова	Добувна	Борошномельна	Дріт.	Силікатна	Металообробна	Деревообробна	Поліграфічна	Тютювна	Винокурна	Шкіряна
в дов. часи											
Кількість підприємств:	7	1	276	4	3	3	6	1	2	19	2
в 1920р. році:											
а) діючих	4	1	239	2	2	3	5	1	-	-	-
б) бездіяльних	3	-	37	1	-	-	-	-	2	7	2
Разом:	7	1	276	3	2	3	6	1	2	7	2

Перше місце за розвитком серед галузей займала борошномельна або млинарська. Головну масу становили водяні млини, хоча були й в незначній кількості парові, паро-водяні, нафтові. Із підприємств видобуваючої галузі в окрузі існували фосфоритні копальні із потужністю 150 тис. пудів необроблених фосфатів на місяць із кількістю в 350 робітників. В деревообробній галузі лише Проскурівська дерево-

обробна фабрика представляла із себе велике підприємство, всі інші були дрібними. Функціонували також ливарно-механічні майстерні з амортизацією капіталу 3310 крб. Окреме місце займала винокурна промисловість, яка в дореволюційні часи нараховувала 19 заводів при господарствах землевласників, з них 12 ліквідовано, а з решти - лише 4 підлягали відновленню. [14].

Назва гуралень	Райовецька	Маніківська	Коропецька	Вовківська	Всього
Елементи виробництва					
Інвентарна вартість в крб	70.000	70.000	70.000	70.000	280.000
Вартість відбудування	25.071	24.449	28.654	11.295	89.469
В тій кількості:					
а) Будівель	1535	723	15.000	900	18.158
б) Тех.улаштування	18.692	18.882	8.810	6151	52.535
в) Реманенту	4.844	4.844	41844	4244	18.776
Потреба в сировині:					
пудів	179.200	179.200	143.400	179.200	681.000
картоплі:					
десятин	235	235	179	235	884
Ячменю: пудів	6.400	6.400	6.120	6.400	25.320
Потреба в паливі: дров					
/куб.с./	- 250	250	200	250	950
робочих	21	21	21	21	84
Рабсила:					
службовців	8	8	8	8	32
відер	62.500	62.500	50.000	62.500	237.500
Пропусна здатність:					
градусів	2500 т.	2500 т.	2000	2500 т.	9500 т.
Собі вартість і ведра					
і карб./	1,40	1,30	1,43	1,30	-

Характеристика кустарної промисловості подавалась у таблиці: [15].

Р о в и:	1913 р.		1924р.		1925р.		В % до 1913	
Види промислів	кільк. пром.	число сад- нятих осіб	кільк. пром.	число сад- нят. осіб	кільк. пром.	число сад- нят. осіб	кільк. пром.	число сад- нят. осіб
Ткацький	3789	4709	1246	1361	2238	2410	32,8	28,8
Шовковий	1205	1395	1575	1798	2226	2412	130,7	128,5
Деревооброблювальний	1226	1216	1026	1135	1325	1424	91,1	93,8
Плотницький	- н. в.	н. в.	-	-	769	711	-	-
Ковальсько-слес.	600	682	1067	1246	1435	1620	177,8	181,2
Кравецький	496	861	871	1139	1275	1429	175,6	183,8
Кухарський	239	573	104	143	161	181	68,3	25,0
Гончарний	17	124	24	27	44	56	141,3	21,7
Вовняний	505	2197	418	777	403	791	82,7	35,8
Кам'яно-Тесний	77	81	8	22	115	121	10,4	27,1
Вовняний	н. в.	н. в.	-	-	10	33	-	-
Вироб. шовр	66	817	15	23	32	50	22,7	28,1
Інші промисл.	56	70	456	602	618	760	814,0	850,0
Всього:	18176	11915	6810	8275	10551	12058	83,3	69,5

Як бачимо, найбільш розвиненими промислами в окрузі були ткацький, швейний, ковально-слюсарний, деревообробний, кравецький.

Таким чином, економічна характеристика Проскурівської округи подана Проскурівською окружною плановою комісією виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що зберігається

в Державному архіві Хмельницької області, висвітлює найбільш розвинені галузі, подає демографічний та адміністративний аспект питання. Безперечно до цифр потрібно підходити критично, проте вони проливають світло на становище Проскурівщини у 1920-1926 рр. й можуть слугувати науковцям для подальших досліджень цього періоду історії.

Список джерел та використаної літератури:

1. Державний архів Хмельницької області: Путівник. Т. 1 / Відп. ред. Г. Осадча; Наук. ред. П. Слободянюк; Авт.-упоряд.: Л. Баланюк, І. Бортник, Н. Кузьміна, О. Миськова, С. Михайлова, Ю. Олійник, Г. Осадча, В. Рага, Ю. Руденко, П. Слободянюк, Л. Снігур. Державний комітет архівів України; Державний архів Хмельницької області. Київ; Хмельницький, 2007. С. 473-474
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-927, Оп. 1. Спр. 3
3. Там само, Арк. 6.
4. Там само, Арк. 8-9, 13
5. Там само, Арк. 16.
6. Там само, Арк. 20-31.
7. Там само, Арк. 31-41.
8. Там само, Арк. 61.
9. Там само, Арк. 62.
10. Там само, Арк. 65.
11. Там само, Арк. 93.
12. Там само, Арк. 94.
13. Там само, Арк. 134-135.
14. Там само, Арк. 139-148.
15. Там само, Арк. 149.

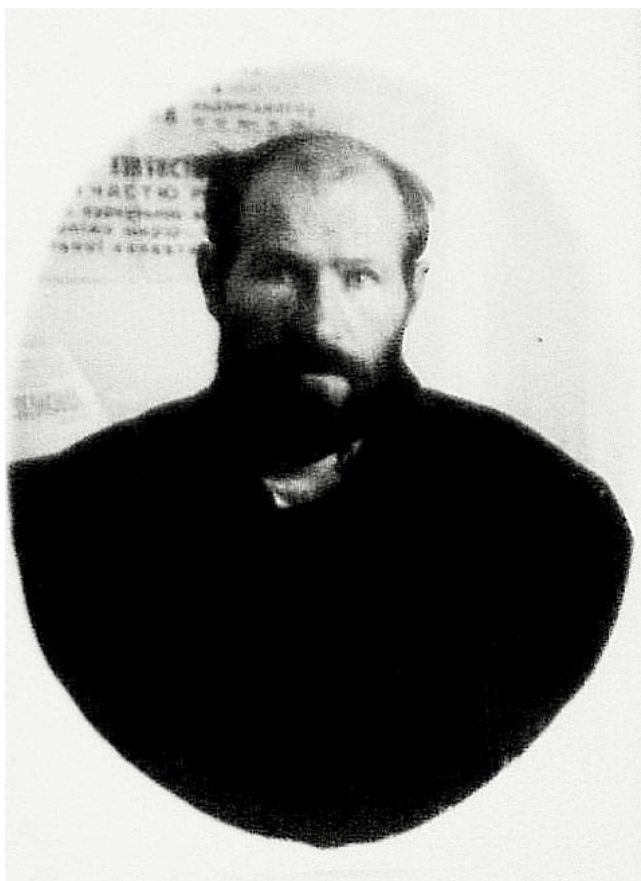

Завальнюк К. В., Рекрут В. П.

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ПОДОЛЯНИНА ПАРФЕНА САМОРУХИ

У статті розповідається про життя та громадсько-політичну діяльність П. Н. Саморухи, члена Української Центральної Ради, уродженця с. Чечелівка Гайсинського району Вінницької області, репресованого у 1930 і 1937 рр.

Ключові слова: Українська революція, Українська Центральна Рада, Гайсинщина, П. Н. Саморуха, громадсько-політична діяльність, політичні репресії.

У сучасних краєзнавчих розвідках широко представлені дослідження про участь в Українській революції 1917-1921 рр. відомих діячів Поділля, які обіймали відповідальні посади в чинних на той час інституціях Української Народної Республіки (УНР). Однак, серед борців за українську державність перебувало чимало громадян, які також відзначилися у тогочасних революційних подіях, але в нинішній історіографії про їхню діяльність інформації вкрай мало. Зокрема на відповідному регіональному рівні про декотрих діячів взагалі не згадують. На наше переконання, до таких, несправедливо забутих борців за самостійну Україну, причетний подоянин Парфен Никифорович Самору-

ха – член Української Центральної Ради (УЦР) та Українських установчих зборів (УУЗ), перший отаман Гайсинського крайового товариства «Вільного козацтва», депутат повітової народної ради і член управи та активний громадсько-політичний діяч.

Враховуючи існуючі прогалини в історіографії П. Саморухи, бачиться доцільним розглянути його участь у громадсько-політичних заходах, які відбувалися на теренах Гайсинщини у 1917-1921 рр. та висвітлити його життєдіяльність після встановлення радянської влади у 1921-1937 рр.

Саморуха П. Н. народився 7 лютого 1888 р. (за ст. ст.) в с. Чечелівці Гайсинського повіту Подільської губ. (нині: Гайсинського р-ну Вінницької обл.) в родині бідняків-хліборобів, де крім нього ще було троє дітей: брати Олексій та Яків і сестра Хівря [1, арк. 127 зв.-128]. Дитинство пройшло в Чечелівці, де на 1,5 десятинах батьківської землі довелося займатися важкими хліборобськими справами. Там же у місцевій церковнопарафіяльній школі він здобув початкову освіту [1, арк. 128].

Перші риси революційного характеру парубок Парфен набув у роки соціально-економічних заворушень 1905-1907 рр., коли в рідній Чечелівці та навколишніх селах відбулися виступи селян проти жорстокої експлуатації з боку місцевих поміщиків. Зокрема, у кінці 1905 р. сусідні зятківецькі селяни виступили проти графа С. Холоневського, розібравши запаси зерна та іншого майна на його фермі «Бур'яни» та згодом розгромили волосну казарму в містечку Зятківці [2, арк. 7, 10].

Хвилю селянських заворушень викликав арешт вчителя Михайлівської церковнопарафіяльної школи Григорія Крошки, на захист якого виступили мешканці Зятківця, Михайлів-

ки, Тишківки, Рахнівки, Борсуків і Чечелівки. Як виявилось, у числі активних організаторів селянських протестів був учитель початкової школи с. Чечелівки Петро Ксендзюк – давній товариш Парфена. Місцевий священик повідомляв повітового справника, що вчитель *«збирає в себе селян, читає їм газети і, ...як людина революційного направлення вносить в середовище селян одну лише смуту»* [2, арк. 16, 21]. Звісно, у числі тих, хто поділяв й активно підтримував погляди П. Ксендзюка був П. Саморуха.

Стурбоване наростанням селянських виступів, повітове поліцейське начальство видало наказ про арешт небезпечного агітатора, але агресивно налаштоване селянство не дозволило затримати П. Ксендзюка і він понад рік успішно переховувався в межах села.

Навесні 1907 р. у Чечелівці відбулася неординарна подія, яка викликала серед громадськості України неабиякий суспільний резонанс. Популярна газета «Киевская мысль» помістила статтю «Катування селян (Із «прошення» до Держав. Думи)», в якій власний кореспондент часопису змалював неймовірні знущання повітових стражників над селянами Чечелівки. За повідомленням автора, 24 квітня в економії п. Щетинського сталася пожежа. Селяни поспішили на місце пожежі, де застали уже пійманого Л. Германом та І. Саморухою палія, яким став вщент п'яний псаломщик П. Юзефович. На неймовірний галас з'явився місцевий стражник Попенко і на правах начальника став категорично вимагати, щоб дяка відпустили, інакше – буде стріляти. *«Селяни не виконали наказ Попенка, – повідомлялося в газеті, – і той три рази вистрілив у натовп, поранивши Германа та І. Саморуху. Розлючена юрба кинулась за стражником і, догнавши його біля ставу, забила кілками»* [3, с. 4].

Наступного дня, 25 квітня, в селі з'явилися справник із Гайсина зі свитою із восьми стражників, слідчим і лікарем. Псаломщик був ним негайно звільнений. Тільки головний урядник відбув із села, почалась страшенна екзекуція: селян прив'язували до лави і сікли, а потім скидали з лави і товкли ногами та киями до втрати свідомості, доки не потече кров з вух, носа, рота. Такі знущання застосовували до 23

селян. Зокрема, у статті читаємо таке: *«Клима Саморуху, що мав біля 80-ти літ, катували двічі; Григорія Ксендзюка (70 літ), Калістрата Чаленка (60 літ), Якова Возного (біля 50 літ); Панаса Кобзаря – учасника Японської війни, нагородженого за захист «Веры, Царя и Отечества» двома георгіївськими хрестами, катували двічі – дико і скажено. ...Стара жінка Ксендзюкова з наказу стражника Фоки Колесніченка мусила впродовж цілого дня простояти на вулиці на колінах (на камінцях) і дивитися на сонце»* [3].

Звісно, повідомлення про неймовірні тортури, застосовані жандармами, викликали неабиякий громадський резонанс. Тому через декілька днів у тому ж часописі з'явилося повідомлення гайсинського мирового посередника п. Рохова про події в Чечелівці. Як виявилось, автор попередньої статті грубо сфальшував факти неправомірних дій щодо катування селян. На думку посередника, 5-6 стражників, які прибули в село, за всіма можливостями не могли б вчинити такі дії проти майже 2-х тис. мешканців Чечелівки. Як аргумент, він зазначав, що заарештовані за вбивство (утоплення в ставку) стражника 20 селян не чинили опору й щиросердечно жалкували про вчинений злочин. Крім того, ніхто з мешканців села за допомогою до лікаря не звертався і лише два громадянина висловили своє невдоволення поведінкою представників влади [4, с. 3].

На наше переконання, в опублікованих матеріалах присутня доля правди, адже власний кореспондент газети, намагаючись підняти рейтинг часопису, майстерно подав опис витончених тортур з боку представників влади проти похилого віку селян, які, звісно, ніякої участі в самосуді не брали. З іншого боку, мировий посередник, захищаючи *«честь мундиру»*, спростував факти перевищення влади з боку поліцейських органів і намагався виправдати неправомірні дії стражників. Без сумніву, репресії представників влади проти селян Чечелівки мали місце і додали негативу у громадсько-політичні настрої населення краю. Не викликає сумніву, що зазначені вище трагічні події вплинули на формування характеру П. Саморухи, який вже в юнацькі роки обрав сен-

сом власного життя шлях боротьби за кращу долю українського селянства.

Зазначимо, що у 1908 р. 20-літній Парфен покохав 19-річну Ганну і молодята створили нову родину. Згодом, у 1909 р., у подружжя народилася дочка Явдоха [1, арк. 128]. Однак, радість появи першої дитини суттєво засмутила отримана в листопаді того ж року повістка про виконання так званої військової повинності, що передбачала службу в армії Російської імперії. Дійсно, протягом 1909-1913 р. П. Саморуха служив у різних армійських підрозділах Одеси, Херсону, Ковеля та Грузії й отримав військове звання старшого унтер-офіцера. Намагаючись накопичити певні кошти перед звільненням у запас, протягом 1912-1913 рр. він залишився на один рік понадстрокової служби [5, арк. 52].

Однак, очікуваної демобілізації не відбулося. За наказом імператора Росії, звільнення у запас вояків призову 1909 р. було призупинено. Військовик П. Саморуха отримав чергову відпустку, що означилося народженням у 1914 р. ще однієї доньки – Марії [1, арк. 128].

Із вибухом Першої світової війни ст. унтер-офіцер П. Саморуха був змушений негайно повернутися у розташування 14 гренадерського полку, який зразу ж відбув на фронт. Там він отримав поранення в ногу та лікувався у шпиталях Москви і Белгорода. Згодом, відбувши 3-х місячний відпочинок у Чечелівці, П. Саморуха знову потрапив на фронт, де в 1916 р. був важко поранений і довго лікувався в Ростові-на-Дону. Після того, у лютому 1917 р., вже перебуваючи в Гайсині, отримав висновок медичної комісії про повну непридатність до несення військової служби навіть як запасний ратник 2-го розряду [5, арк. 151]. Так, власне, закінчилася його служба на користь Російської імперії.

Звістка про падіння імператора Російської імперії Миколи II швидко дісталася Гайсинщини, куди в березні-квітні 1917 р. розпочали повертатися так звані місцеві «каторжники», що за «антидержавну» діяльність десь у Сибіру відбували покарання. Серед них у Кисляк повернувся відомий український діяч І. Миколайчук, поява якого на теренах повіту позитивно вплинула на розвиток проукраїнських

громадсько-політичних сил. Саме він, сповідуючи ідеологію української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), згуртував однодумців та очолив жорстоку боротьбу з апологетами двох ворожих ідеологій: творців більшовицьких рад солдатських і робітничих депутатів та прихильників обрання Всеросійських установчих зборів. До числа соратників І. Миколайчука увійшли Я. Огородник, К. Брезкун, А. Волинець та низка освітян: З. Добрянський, М. Железняк, С. Заковоротний, П. Ксендзюк, Є. Коломієць, П. Лісоволик, П. Московець, І. Пшеничний, О. Скотинюк, А. Сорочинський та ін. До них пристала група діячів місцевого самоврядування, релігійного культу та ін. [6, арк. 62-69].

До вищезазначеної когорти свідомих українців приєднався П. Саморуха, який під впливом І. Миколайчука «в силу своїх переконань» став членом гайсинського осередку УПСР (есерів) та активно долучився до громадсько-політичного життя краю [5, арк. 52]. Так, влітку 1917 р., на черговому повітовому селянському з'їзді П. Саморуха був обраний членом Української Центральної Ради, що означилося у списках 3-го складу УЦР (07.06. 1917 – 31.03. 1918 рр.) [7].

За його свідченнями, він брав участь лише в одній сесії УЦР. Ймовірно, він був присутній на засіданнях, коли учасники ухвалили II Універсал УЦР, який зафіксував наслідки домовленостей між УЦР і Тимчасовим урядом. Зокрема, останній визнавав УЦР і Генеральний Секретаріат (ГС) як крайовий орган України і водночас ГС ставав органом Тимчасового уряду. Зі свого боку, УЦР визнавала Всеросійські установчі збори (ВУЗ), а до їх скликання зобов'язувалася не робити самовільних кроків до здійснення автономії України.

Після прибуття на терени Гайсинщини П. Саморуха на бюро повітового осередку УПСР доповів про перебіг подій та ухвалені рішення на засіданнях Ради. За його даними, після цих подій він поринув у громадсько-політичне життя повіту й до Києва він більше не їздив [5, арк. 53].

Дійсно, у вересні 1917 р. внаслідок запеклої боротьби проти більшовиків-ленінців осередок гайсинських есерів під проводом І. Мико-

лайчука здобув перемогу й зумів сформувати в Гайсині повітові органи самоуправління під егідою УЦР та її Генерального Секретаріату. Водночас на заклик УЦР гайсинська громада залучилася до проведення виборчих перегонів до Українських установчих зборів, які вирішили провести в Україні наприкінці 1917 р. Українське законодавство гарантувало дотримання виборчих прав не тільки громадянам Російської республіки, а також особам, що перейшли в російське підданство до дня складання виборчих списків.

Зазначимо, що на теренах Подільського виборчого округу основна боротьба розгорнулася між кандидатами списку № 1, складеного із представників УСДРП і Української селянської спілки; списку № 2, сформованого з висуванців від соціалістів-революціонерів, Української селянської спілки і українських вояків-селян Південно-Західного фронту; та списку № 13 – делегатів від Української трудової партії та партії соціалістів-федералістів [8, с. 1-4]. Спільною ознакою для цих блоків була наявність у списках значної кількості кандидатів-кооператорів, літераторів та діячів УЦР. Зокрема, в списку № 1 представників Гайсинщини не було. Однак, найбільш потужний список № 2 із 46 кандидатів очолював І. Миколайчук – член УЦР, відомий діяч «Селоспілки». Разом з ним там перебували гайсинчани І. Ф. Пшеничний (№ 15, повітова народна управа); П. Н. Саморуха (№ 16, Чечелівка); Я. А. Огородник (№ 25, повітова народна управа); П. Г. Ксендзюк (№ 26, Чечелівка); З. Д. Добрянський (№ 33, Михайлівка) та П. С. Хижинський (№ 42, Чечелівка) [9, арк. 1]. Загалом, з-поміж кандидатів від повітів Поділля гайсинчан було найбільше.

Представників Гайсинщини можна було знайти й в інших 16 списках політичних партій та об'єднань, які брали участь у виборах. Серед списків більшовиків-ленінців жодного кандидата від повіту не було [9, арк. 1-1 зв.].

Спільною тезою для передвиборчих програм більшості партій була справа закінчення війни, встановлення «справедливого» миру та вирішення проблем державотворення України. При тому жоден із виборчих блоків не ставив за мету вихід із складу Росії та утворення незалежної суверенної держави [10, с. 188].

Квінтесенцією програм виборчих блоків стало найголовніше питання – земельне. Зокрема, українські есери у спілці з селянами і військовими (список № 2) в разі обрання до УУЗ прагнули утвердити республіку «без пана і без хама». Вони обіцяли зовсім звільнити від податків бідняків; влаштувати освіту безкоштовною (за державний кошт) і обов'язковою для всіх громадян та негайно скінчити війну [8, с. 3].

Виборчі перегони до УУЗ на Гайсинщині проводилися під керівництвом повітової виборчої комісії у складі голови К. Григоровича (адміністративного судді), членів Д. Захарчевського і Г. Татарова (обидва мирові судді) та секретаря Р. Вірника [11, арк. 2].

Загалом на Гайсинщині були створено 120 виборчих дільниць, на яких виборці повинні були 27-29 грудня 1917 р. вільним волевиявленням обрати своїх політичних улюбленців. Однак, проблеми з виготовленням бюлетенів, які друкували лише в Києві, призвели до того, що вибори в Гайсинському повіті перенесли на 14–16 січня 1918 р.

На Гайсинщині виборчі перегони до УУЗ успішно закінчилися для І. Миколайчука, І. Пшеничного, П. Саморухи, Я. Огородника та П. Ксендзюка, які переконували переважно селян голосувати за список № 2, обіцяючи провести «соціалізацію» суспільного ладу України та вирішити земельне питання на соціалістичній основі. Власне, з такими настроями селянство, робітничі та незаможні маси повіту йшли на вибори й одностайно підтримали кандидатів, висунутих за списками № 1 і № 2 [12, с. 235]. Однак, через розпочату військову агресію більшовицької Росії проти УНР, що не дозволило обрати депутатів зборів на всій території республіки, скликання УУЗ не відбулося.

Події чергової російсько-української війни у грудні 1917-березні 1918 рр. відкинули на довгий час сподівання українського народу на утворення демократичної УНР. Більшовицька агресія проти молоді держави змусила ГС Внутрішніх Справ В. Винниченка звернутися до населення з відозвою, в якій наголошував, що «Народні Комісари» через своїх найманих красногвардейців намагаються /.../ позбавити Українське Селянство його права самому по-

рядкувати своєю землею» і закликав негайно організувати загони «Вільного Козацтва» [13, арк. 16-16 зв.] .

Саме так керівництво УЦР намагалося компенсувати відсутність боєздатної української армії. Зокрема, 13 листопада 1917 р. ГС УЦР затвердив обов'язковий для вільно-козацьких організацій Статут «Вільного Козацтва на Україні». Його завданнями були боротьба з дезертирством при демобілізації, охорона громадського порядку та спокою населення, захист громадян та їхньої власності, запобігання грабункам і т. п. Громади «Вільного козацтва» створювали піші й кінні загони, пожежні дружини, видавали журнали і брошури, поширювали газети і літературу тощо [14, арк. 4 зв. - 5].

Звісно, в Гайсині першу спробу утворити таке товариство здійснили міська єврейська община, але після певних суперечок із громадською так званих гайсинських «казаков» із незначної російської меншини, відмовились від участі в козацькому русі [12, с. 280]. Справжній козацький дух виявили мешканці сіл, зокрема Чечелівки, Рахнівки, Кисляка, Карбівки та ін., які, враховуючи військове звання старшого унтер-офіцера із досвідом бойових дій у баталіях Першої світової війни, довірили П. Саморусі булаву Отамана товариства «Вільного козацтва» [12, с. 314]. Для становлення боєздатності і чисельності загону Парфен Никифорович зустрічався з активістами громад найбільших сіл (Рахнівки, Чечелівки, Кисляка, Гунчі, Гранова та ін.), проводив активну агітацію, збирав зброю та кошти [15, арк. 12].

У критичних умовах для утримання влади в руках українських сил на теренах Гайсинщини чимало зусиль доклав А. Волинець. Протягом грудня 1917 – січня 1918 рр. йому довелося виконувати обов'язки комісара та начальника повітової міліції та опікуватися справами організації ефективної охорони майна цукроварень і вцілілих маєтків. З початком війни рішучий А. Волинець сконцентрувався на утворенні загонів самооборони під егідою товариств «Вільного козацтва». Випало так, що на той час через Гайсинський повіт на схід рухалися ватаги розбійників-більшовиків, які спустошували на своєму шляху все, що можна було «випити й закурити» та не забували щось прихопити в

обидві руки на дорогу. Повітовий комісар К. Брезкун разом з А. Волинцем, володіючи такою інформацією, оперативно включилися до підготовки збройного спротиву бандам грабіжників. Зокрема, отаман повітового т-ва «Вільного козацтва» П. Саморуха тимчасово передав свої обов'язки А. Волинцю [16, арк. 140]. Своєю чергою, новопризначений керівник видав козакам такий наказ: *«Приписую всім сотням козацтва повіту вести невпинну боротьбу з большевиками та іншими ворогами трудово-го Українського народу»*. Крім того, повітовий штаб козацтва організував кулеметну команду, начальником якої призначив сотника Чечелівського козацтва Д. Зубрицького [16, арк. 144]. Здійснені заходи позитивно вплинули на охорону майна від розгрому та пограбувань, першою чергою цукроварень та спиртосховищ, що у подальшій діяльності органів місцевого самоврядування принесло неабияку користь.

Зазначимо, що прибуття на терени повіту австрійських військ та згодом гетьманський переворот 1918 р. кардинально вплинули на громадсько-політичне життя української громади. Встановлення державної влади у формі Гетьманату з орієнтацією на верховенство крупної приватновласницької економіки, суперечило поглядам керівництва чинних в Гайсині повітових органів управління. Переважна більшість тамтешніх діячів вбачала розвиток України на засадах аграрно-індустріальної держави, де селянство користувалося пріоритетом провідного класу. Поділяючи вищезазначену ідеологічну доктрину, все керівництво органів повітового самоврядування перейшло в опозицію до нової влади. Зокрема, комісар К. Брезкун, голова народної управи Я. Огородник, керівник Ради селянських депутатів П. Кзендзюк та авторитетні українські діячі О. Павловський, І. Пшеничний і П. Саморуха 2 травня 1918 р. склали листівку, в тексті якої звернулися до *«...братів-селян і робітників із закликом населення до боротьби з тими, котрі надумують відбирати у них землю, підтримати Центральну Раду, не визнавати владу гетьмана... до боротьби, не зупиняючись ні перед чим»* [17, арк. 4]. Голова управи Я. Огородник звернувся до місцевих друкарів, які швидко виготовили листівку зі зверненням до селян і

свідомих громадян про непокору новій владі. Невдовзі він найняв хлопчика та передав йому 300 примірників звернення і попросив його розповсюджувати його, вручаючи листівки ви- нятково селянам [17, арк. 5].

Спробу масового поширення антидержав- ної прокламації перервав полковник І. Сіно- косов – на той час кандидат на посаду пові- тового старости. Колишній поліцейський чи- новник, добре обізнаний із ситуацією в місті, звернувся до командування 30-го австрійсько- го полку з проханням негайно заарештувати авторів листівки. Командир полку спорядив комендантську команду, яка вночі з 2 на 3 травня провела арешти вказаних повітовим старостою діячів. Однак, австрійським жов- нірам вдалося взяти під варту лише К. Брез- куна, Я. Огородника та О. Павловського, а інші підписанти звернення своєчасно із міста зникли [18, арк. 209 зв.]. Водночас, полковник зібрав список понад 300 уродженців повіту, що мешкають на території Гайсинщини та за злочинною для державного порядку діяльніс- тю повинні бути віднесені до числа агітаторів. Звісно, до тих списків був внесений П. Саморуха, який зразу зрозумів, що уникнути арешту не вдасться. Тому вирішив покинути межі України й на час влади гетьмана виїхав до Сибіру, а після падіння Гетьманату повер- нувся до рідної Чечелівки [19, арк. 187].

Зречення гетьмана та встановлення влади Директорії УНР привнесло у життя П. Само- рухи нові завдання щодо відновлення влади на зразок діючої під час чинності УЦР. Після проведеного у січні 1919 р. Трудового Конгре- су України (ТКУ) на теренах повіту розпоча- лася робота П повітових народних зборів, які відбулися 2-12 березня 1919 р. Вийшло так, що переважна більшість учасників зібрання від- стоювала ідеологію трудових рад та схилилася до політичного курсу, висунутого у постановах ТКУ. Тому, за наполяганням голови повітової управи Я. Огородника, чинний склад цього ор- гану склав повноваження, а депутати обрали нових діячів. Внаслідок проведених виборів головою управи був знову обраний Я. Огоро- дник, його заступником – А. Сорочинський, а членами стали Ф. Миколайчук, І. Нечитайло, С. Михальченко і П. Саморуха [20, арк. 114].

Разом з тим, відомо, що на початку червня 1919 р. на звільненій від більшовиків терито- рії повіту було започатковане своєрідне місце- ве державне утворення «Гайсинська трудова республіка» (ГТР), яке виникло внаслідок про- ведення 09.06. 1919 р. повітового селянського з'їзду. Зібрання сформувало органи народної влади (повітову Раду з 71 особи та виконавчий комітет з 13 чоловік) за «*трудовим принци- пом*», визначеним у постановах ТКУ. До складу ради та керівних органів увійшли відомі діячі краю, серед яких перебував П. Саморуха. Прот- ягом червня – початку вересня 1919 р. чинна народна влада на території повіту зуміла відно- вити діяльність органів місцевого самовряду- вання, стабілізувати продовольче забезпечення мешканців міста і містечок, утримувала лікар- ні, притулки, школи тощо. Для інформування населення виходив часопис «Повстанець» та згодом Гайсинська повітова Рада селянських і робітничих депутатів започаткувала (25 серпня 1919 р.) газету «Народня думка» [21].

Однак, восени 1919 р. новий похід проти Директорії УНР підрозділів білогвардійської армії генерала А. Денікіна перервав мирне бу- дівництво відтвореної республіки. Переважна більшість діячів органів самоврядування виму- шені були переховуватися на малодоступних для «добровольців» селах і хуторах. Так вчи- нив і П. Саморуха, який разом із П. Кседзюком та ще декількома активістами переховувалися в Чечелівці, Рахнівці та навколишніх селах. Зго- дом, у травні-червні 1920 р., після звільнення повіту українсько-польськими військами від білогвардійців та червоноармійських підрозді- лів П. Саморуха спільно з місцевими активіс- тами намагався відновити українські народні органи самоврядування. Але потужний наступ Червоної армії у кінці червня призвів до повної окупації повіту та встановлення більшовицької влади.

Як відомо, частина українських діячів зму- шена була емігрувати за межі України, але більшість активних учасників українських органів самоврядування залишилися на тере- нах краю. З-поміж них перебував П. Самору- ха, який повернувся до Чечелівки й розпочав займатися домашнім господарством. Однак, вже восени 1920 р., коли Подільська колегія

ЧК тимчасово розміщала в Гайсині, він потрапив до списків потенційних ворогів нової влади і підпадав під відповідні репресії. Під час проведення масштабної операції нового очільника Подільського ЧК Л. Заковського (Г. Штубіс), який влітку 1921 р. організував у Гайсині фіктивну організацію під назвою «Позапартійна група свободних соціалістів», лише диво врятувало його від арешту [22]. До речі, Л. Заковський став одним із перших фальсифікаторів кримінальних справ проти українських патріотів й у цій відверто сфальшованій справі заарештував близько сотні громадян, котрі за даними місцевих чекістів й так званих «сексотів» (секретних сотрудников) готувалися до повалення нової влади.

Слід зазначити, що у 1922 р. на підставі зібраних агентурних даних підрозділи ЧОП (частини особливого призначення) провели на Гайсинщині військову операцію під гаслом боротьби з бандитизмом, внаслідок якої до рук «особистів» потрапила значна кількість колишніх українських активістів та учасників «банди А. Волинця». Тоді ж були заарештовані П. Саморуха, І. Миколайчук, П. Ксендзюк та ін. Однак, за відсутністю прямих доказів зв'язку з «бандитами» перших двох звільнили з-під арешту, а за агресивність, «кримінальне минуле» та «участь у єврейських погромах», за свідченням П. Саморухи, того ж 1922 року Петро Ксендзюк був розстріляний [15, арк. 2].

Після звільнення з буцегарні П. Саморуха змінив місце проживання й оселився в сусідній Тарасівці, де протягом 1922-1929 рр. успішно займався хліборобством. Володіючи 4 десятинами землі та маючи пару коней, віз і власну хату з клунею, Парфен Никифорович вправно вів господарство, своєчасно вносив усі податки й, за даними агента ДПУ, «як колишній член організації українських соціалістів-революціонерів діяльності ніякої не проявляв» [5, арк. 52].

Початок суцільної колективізації П. Саморуха зустрів стримано, але вступив у колгосп одним із перших. Невдовзі разом з односельцями Карасюком С. і Міщенком він улаштував так звану «волинку» (селяни розібрали по домівках внесений власний живий і мертвий інвентар), що призвело до розпаду створеного колективного господарства [15, арк. 17].

Разом з тим, 22 жовтня 1930 р. П. Саморуха був заарештований і доставлений до Гайсинського відділу міліції. Підставою для арешту стала не участь у розвалі колгоспу, а його давня дружба з І. Миколайчуком – керівником «контрреволюційної організації» на Гайсинщині, який вже другий рік відбував покарання на Соловках. Виявилось, що під час розгрому цієї організації у 1928 р. П. Саморуха та ще декілька учасників уникнули арешту, але за виявленими оперативними даними сконцентрувалися в Кисляку й продовжували вести підривну діяльність. Тоді ж, восени 1930 р., були заарештовані ще 5 чоловік, в тому числі дружина І. Миколайчука Марфа, з якою П. Саморуха підтримував зв'язок.

Протримавши П. Саморуху майже два тижні під арештом, 4 листопада уповноважений ДПУ тов. Глазунов провів один допит, внаслідок якого Парфен Никифорович зізнався, що був членом «Петлюрівської Центральної Ради та організатором загону «Вільного Козацтва» при Петлюрі, мета якого була «Вільна Україна без жидів і кацапів» [5, арк. 132]. Але не визнав себе винним у зв'язках із контрреволюційною організацією, яка діяла на теренах Гайсинщини під проводом І. Миколайчука.

Варто зазначити, що арештовані 6 громадян наговорили один на одного стільки суперечливих свідчень, що навіть члени судової трійки колегії ДПУ в Харкові визнали, що висунуті проти них звинувачення у злочинах за статтею 54-11 УК УСРР не відповідають дійсності. Тому 17 березня 1931 р. трійка винесла постанову про звільнення з-під арешту всіх, в т. ч. П. Саморухи та припинення справи [5, арк. 140].

Однак, наступні масштабні операції ДПУ-НКВС щодо боротьби з колишніми учасниками національно-визвольної боротьби в Україні не гарантували П. Саморусі спокійного життя. Вже 30 липня 1937 р. він був знову заарештований і на підставі неправдивих свідчень односельців Гайсинська оперативно-слідча група подала матеріали до трійки управління НКВС УРСР у Вінницькій обл., яка 8 серпня ухвалила постанову про ув'язнення П. Саморухи в концентраційний табір терміном на 10 років [15, арк. 19]. Як свідчать матеріали про громадян з подібними вироками, переважна більшість з

них до рідних домівок не поверталася. Вонидесь гинули в жахливих таборах і спец. поселеннях, влаштованих злочинним сталінським режимом. На жаль, так сталося з Парфеном Никифоровичем Саморухою, доля якого до цього часу не встановлена. Лише клопотами онуки І. Л. Бугаєнко 8 серпня 1989 р. він був реабілітований.

Отже, підбиваючи підсумки життєдіяльності П. Саморухи, усвідомлюємо, що його постать варта того, щоб занести її до Пантеону українців, які в роки Української революції 1917-1921 рр. перебували у числі творців

Української Народної Республіки. За активну участь у боротьбі за українську державність він став жертвою окупаційного терористичного режиму під проводом генсека ВКП(б) Й. Сталіна. На знак вшанування видатних борців за волю України було б доцільно встановити П.Н. Саморусі меморіальну дошку, назвати на його честь вулицю, створити рубрику у краєзнавчому музеї тощо. Це стало б гідним вчинком у справах збереження історичної пам'яті про синів і дочок українського народу, які втратили життя у боротьбі за вільну й незалежну Україну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д-183, оп. 1, спр. 9.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО), ф. 228, оп. 1, спр. 7470.
3. Каткування селян (Із «прошення» до Держав. Думи) // Киевская мысль, 1907. – № 113.
4. Письмо в редакцію. Гайсин // Киевская мысль, 1907. – № 122.
5. ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 22255.
6. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 170.
7. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – Київ, 1998. – С. 211-227.
8. Подільська воля (Вінниця). – 1917. – № 25. – С. 1-4.
9. ДАВіО, ф. П-138, оп. 6, спр. 57.
10. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Вінниця: ПП Балюк, 2006.
11. ЦДАВО України, ф. 1144, оп. 1, спр. 2.
12. Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917-1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга І.: Доба Української Центральної Ради. (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 420 с.
13. ЦДАВО України, ф. 1390, оп. 1, спр. 100.
14. ДАВіО, ф. Д-286, оп. 1, спр. 545.
15. ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20063.
16. ЦДАВО України, ф. 1390, оп. 1, спр. 99.
17. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 7362.
18. ДАВіО, ф. Р-1196, оп. 1, спр. 4.
19. ДАВіО, ф. Д-286, оп. 1, спр. 97.
20. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 27.
21. Завальнюк К. В., Рекрут В. П. «Гайсинська трудова республіка» // Вісник Державного архіву Хмельницької області. «Подільська Старовина». – Хмельницький, 2011. – № 1(7). – С. 84-90.
22. Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. – Винница: издание Подгубчека, 1922. – С. 80-94.

Завальнюк О. М.

**ДОЛЯ РОДИНИ ВИДАТНОГО ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.
ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬМІНСЬКОГО
(ДО 160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Висвітлюється загалом недосліджене питання про долю видатного громадського діяча Кам'янця-Подільського, поляка за національністю, Олександра Шульмінського та його родини у зв'язку з поразкою Української революції 1917-1921 рр. Звернено увагу на його еміграцію за Збруч та відповідні наслідки цього кроку, перебування дружини-українки, відомої громадської діячки Олімпади Пащенко з новонародженим сином на Кам'янецьчині, в умовах встановлення більшовицької влади, небезпечні і разом з тим успішні спроби об'єднання сім'ї за кордоном та подальше проживання і трудова діяльність на Волині за польського, нацистського і радянського режимів. Зазначено останні дні Олександра і Олімпади Шульмінських, місця їхнього поховання. Подається інформація про синів Шульмінського від обох шлюбів – Станіслава, Мечислава і Єжи (Юрія).

Ключові слова: Олександр Шульмінський Олімпада Пащенко-Шульмінська, Станіслав Шульмінський, Мечислав Шульмінський, Єжи (Юрій) Шульмінський, еміграція, виживання, педагогічна робота, громадська діяльність, репресії.

В історії самоврядування Кам'янця-Подільського 1917-1920 рр. високоповажне місце посів представник міської громади Олександр Шульмінський, поляк за походженням, юрист і педагог за фахом, який мав високий авторитет у місті, був прихильним до українського національного відродження: за імперської доби увійшов до складу Подільської «Просвіти», в часи української державності керував міською управою і міською думою, захищав інтереси кам'янчан в умовах важкої економічної кризи, був одним із ініціаторів заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. У зв'язку зі смертю дружини Олени (до заміжжя Виговської) одружився з відомою українською громадською діячкою Олімпадою Пащенко. У них народився син Юрій (Єжи). Однак сімейному щастю завадило чергова більшовицька навала, яка у першій декаді липня та середині листопада 1920 р. спричинила демонтаж української влади і чималу еміграцію патріотично налаштованих до Української Народної Республіки мешканців міста. Серед них був і Олександр Шульмінський, який не чекав нічого доброго від нового режиму (до того більшовики вже захоплювали місто, і дали кам'янчанам жахливі комуністичні уроки, які їх жахалися).

Окремі аспекти діяльності Олександра Шульмінського та його другої дружини в Кам'янці-Подільському знайшли значне висвітлення у працях українських авторів [2; 3, с.125-133, 134-140;; 4; 5, с.270-281, 300-309; 8, с.176-184; 9]. Утім доля цієї, сім'ї, після виїзду з території Поділля, яка була окупована більшовицьким військом, практично не досліджувалася.

Ще до від'їзду з Кам'янця-Подільського Шульмінського-старшого його сини від першого шлюбу вибрали свій окремий шлях. Старший Станіслав 1917 року поступив до Житомирської католицької духовної семінарії. Із захопленням губернського центру Волині Червоною армією заклад закрили, тому що він не вписувався у комуністичну ідеологію і практику. Єпископ Петр Маньковський, турбуючись про долю семінаристів, перевів їх до міста Тарново (Польща). У 1923-1928 рр. Станіслав навчався на богословському факультеті Католицького університету в Любліні, потім викладав у Луцькій єпархіальній семінарії, вищій духовній семінарії у с. Сухари і Вищій духовній семінарії паллотинців у Олтажеві під Варшавою. У жовтні 1939 р. був заарештований працівниками НКВС БРСР. Особлива нарада НКВС СРСР у серпні 1940 р. засудила

його, як «соціально небезпечного елемента», до 5 років виправно-трудових таборів. У березні 1941 р. опинився в Ухті-Іжемському, на межі тайги і тундри, у місці заслання багатьох поляків. У серпні 1941 р. потрапив під звільнення, однак через виснаження помер 27 листопада 1941 р., так і не скориставшись Указом Президії Верховної Ради СРСР про амністію, як польський громадянин [7, с.10].

Молодший син Мечислав, у 1919 р., коли померла його матір, мабуть, через страшну епідемію тифу (похоронена на міському кладовищі у Кам'янці-Подільському), покинув Поділля, влився до прихильників Польської держави і служив у польському легіоні Юзефа Пілсудського. В період між світовими війнами учителював у народних школах на Поліссі, у 1937-1939 рр. заснував у Дубно краєзнавчий музей, займався пошуком документів з історії міста, був хранителем фондів. З початком Другої світової війни переїхав до Львова, працював у місцевому етнографічному музеї, допомагав бажаним отримати документи для переїзду до Угорщини. За неперевіреними даними, був заарештований працівниками НКВС УСРР і загинув у радянському таборі в 1940 р. [7, с.10].

Третій син Шульмінського – Юрій (Єжи) народився навесні, 1920 р. Коли синові йшов лише третій місяць, органи державного центру УНР, що знаходився у Кам'янці-Подільському, евакуювали у зв'язку з наступом Червоної армії. Подружжя вирішило, що з міста поїде лише Олександр, а Олімпіада буде доглядати двомісячного сина. Так і сталося. Проживали проживала на окраїні, а наприкінці грудня, побоюючись більшовицького арешту, перебралася до знайомої полтавчанки, яка проживала з дитиною. Але там оселилась ненадовго, бо вже у лютому 1921 р. довелось зникнути з міста, щоб не потрапити в руки чекістів, які розшукували петлюрівців. За сприяння одного із колишніх земських працівників, перебралася на один із хуторів, де її зустріли привітно – поселилася у селянській сім'ї, які виховували 4 дітей. Тут, на хуторі, Олімпіада Михайлівна організувала для місцевої дітвори, осіб з 8-9, неофіційну школу, де давала їм початкові знання, учила читати, писати, тим і заробляла собі та синові на життя [6, с.388-391].

Незабаром влада зайнялася зачисткою певних політичних елементів, які знаходилися поза містом, добиралася і до багатьох сіл і хуторів, з яких забирали живність, продукти, майно. Щоб не потрапити в лабеті чекістів, Пашенко вирішила знайти більш надійне сховище-криївку. Її вдалося розшукати неподалік, де було кілька невеликих печер, одну з яких пристосувала для тимчасово схову. Так і виживала.

Про нові події в житті регіону і країни дізналася, навідавшись до певних людей у Кам'янці-Подільському. Від них почула і про свого чоловіка, який у Польщі (це було після укладення 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору) потрапив у складне становище, серйозно захворів і був прооперований. У травні 1922 р., навідавшись із сином, до міста, знову отримала невтішну інформацію про чоловіка, на цей раз від двох його стареньких родичок, яка повторювала раніш отриману. Вирішила їхати за кордон, у невідомість, на розшуки Олександра. Сина залишила у далекому прикордонному селі, де учителював її батько. Оскільки той був при поганому здоров'ї і не міг доглядати за малюком, звернулася до жінки-вдови, з якою товаришувала в дитинстві, і попросила на якийсь час доглянути її Юрка. Сама ж пішим ходом пішла до відомого усім броду на Збручі, який був за 20 верст. Уночі добралася до потрібного місця, переправилась без великих проблем, ледь розминувшись у темноті з українськими патрулями, які на шум у воді підняли стрілянину. Коло галицького села наштотхнулася на варту, яка доправила її до мешканця, що допомагав перебіжчикам з УСРР. Наступного дня він спрямував Пашенку до Гусятин, звідки можна було скористатися потягом. Не маючи ні документів, ні грошей, уникаючи залізничних контролерів, зуміла доїхати до Львова. Тут, у «Просвіті», отримала необхідну інформацію: всіх евакуйованих з України поляки направляли до Каліша. Туди надіслали телеграму, але відповіді не було. Маючи польську валюту, потягом вирушила до Тарнова. Тут випадково зустріла приятеля Олександра Шульмінського, з яким вони разом емігрували. Дізналася, що з Каліша той перебрався на Волинь, де мав працювати

учителем за направленням міністерства освіти Польщі. Направили телеграму у Рівне, утім звітти повідомили, що такий учитель на роботу не прибув. Тим часом до Львова надійшла телеграма з Каліша, у якій вказали адресу Шульмінського. Це вивело дружину на точне місце його проживання. Надіслала телеграму в Каліш, і повідомила коли прибуде. Як згодом писала Олімпіада Пашенко, прибувши туди, і на вокзалі серед багатьох людей ледь упізнала свого чоловіка.. Людина була знищена, знівечена до останньої грані. Ясно стало – потребує помочі. Був дійсно небезпечно хворий, піддався операції, вижив, але сили ще цілком не повернулись» [6, с.397].

Щоб реалізувати цей план, потрібно було роздобути хоч якісь документи. Звернулися до місцевого костелу. Емігранти посвідчили в костелі, після чого Пашенко отримала нову метрику. А вже потім прибульці і місцеві поляки стали свідками оформлення шлюбу Шульмінського-Пашенко.. Не затримуючись у Польщі, направилися до України. Прибула до Скали-Подільської, де за вказаною чоловіком адресою залишила польських документи. Потім в районі села Збриж перебралася через кордон, ледь не потрапивши до рук червоних прикордонників. Переспала в пшеничному полі, а вранці вирушила до Кам'янця-Подільського. Туди через якийсь час привезли її сина. У чоловікових родичів взяла його одяг і білизну, решту речей продали. Навантаживши різними речами підводу, яка знаходилася за містом, разом із дитиною рушила до села, навпроти Скали-Подільської. Переправи чекали більше доби, вона була тривожною, Переправники доставили не тільки людей, а й їхні пожитки. Не уникли уваги польської варти, яка відправила гостей зі Сходу до відділку поліції. З'ясування особистостей тривало доти, доки сюди не доставили документи Шульмінської-Пашенко.. У Тернополі, куди вона прибула, довелося потрапити під карантин для біженців. Нарешті всі обмеження завершилися – дорога на Каліш була вільною. Там оселилася в готелі, бо чоловік мешкав з товаришем в маленькій кімнатці. На околиці міста отримувала емігрантські обіди. Щовечора до них приходив Олександр Шульмінський, приносив в чугунку варену карто-

плю у мундирах. Так сім'я вечеряла. Згодом переїхали в готель до кімнати чоловіка. Сім'я опинилася під одним дахом. Шульмінський-старший одужав, почав заробляти приватними уроками французької мови. Несподівано трамувалася дитина, причинивши собі і батькам багато фізичної і душевної. Життя в Каліші тривало доти, доки Олександр Шульмінський не отримав право викладати французьку мову в польській гімназії на Волині [6, с.396-404].

Згодом, коли Олександру вдалося підшукати у Дубно житло, туди прибули решта членів сім'ї. Самі виготовляли з неотесаних дощок сякі-такі меблі. В гімназії працював до 14.00, Пообідавши, давав уроки у вечірній школі робітників. Увечері готувався до занять, перевіряв учнівські зошити. Організував у себе вдома безкоштовні лекції для молоді, заснував касу взаємодопомоги для незаможників. Завдяки Мечиславу, напередодні Другої світової війни підпрацьовував у місцевому музеї. За традицією, був прихожанином костелу. Його дружина влаштуватися на педагогічну роботу тривалий час не могла, оскільки не мала закінченої вищої освіти, хоча неодноразово намагалася це зробити. . Працювала домашньою робітницею (прала, готувала їжу, обшивала, не раз доставляла воду і рубала дрова). Як педагог, приватно займалася з різними дітьми, навчала сина української мови. [6, с.404-406].

Саме у школі, де працював батько, згодом навчався Єжи (Юрій), якого у 9-річному віці охрестили за римо-католицьким обрядом. А після її закінчення став студентом Варшавської політехнік. Власне, до Дубно, на побачення з батьком і мачухою, неодноразово навідувалися старші сини Шульмінського. До молодшого брата по крові вони ставилися дуже приязно, як до рідної їм людини, надавали певну допомогу, хоча різниця у віці між ними була доволі великою.

Друга світова війна трагічним катком пройшла по Шульмінських (про трагічну долю Станіслава і Мечислава вже йшлося). Під час радянізації Галичини і Волині Олімпіада Пашенко (Шульмінська) стала учителькою української мови у двох середніх школах Дубно, вступила на заочне відділення філологічного факультету щойно відкритого Ровенського пе-

дагогічного інституту. Утім, коли влітку 1941 р. до міста увірвалися німецькі війська і було встановлено окупаційний режим, то вже восени було заборонено українські школи, крім початкової. Саме тут у 1941-1943 рр. і вчителювала Пашенко. (Шульмінська). Крім того, за покликом серця вона очолила правління місцевого осередку товариства Червоного Хреста, допомагаючи в'язням двох таборів – радянським військовополоненим і цивільним хворим. За цю жертвну працю її та кількох колег окупанти ув'язнили у жовтні 1943 р. Одного дня були розстріляні усі, хто співпрацював з головою правління – 4 особи. Дізнавшись, що на неї чатує така ж доля, хворий і немічний 84-річний Шульмінський негайно надіслав через знайомого записку синові Єжи (Юрію), у Львові: «Матері грозить смерть». Решту інформації отримав усно. Незабаром у Дубно надійшла офіційна телеграма: «Звільнити Шульмінську із тюрми». Після виходу на свободу матір хутко поїхала до Львова, щоб зустрітись із сином, але того вже не було – вступив до польської армії і виїхав на фронт до Італії. 21 березня 1944 р., перед самим вигнанням нацистів, в с. Олександрівка, коло Дубно, помер О. Шульмінський. Там і похоронили на сільському кладовищі [7, с.9]. О. Пашенко (Шульмінська) пізніше з гіркотою згадувала: «...Поховала мужа. Сина не розшукала, здоров'ям підупала, приміщення не мала, бо квартира моя в Дубно була зруйнована, все розтаскано, пограбовано» [6, с.406]. Після визволення від нацистів працювала де доводилося (у дитячому будинку, чеській колонії тощо), «поблукала трохи між людьми, чіплялась за життя до 70 літ і попала [1949 року. – О. З.] до будинку престарілих» учителів у Львові. Займалася літературною і громадською діяльністю. Померла 10 вересня 1972 р. Похована на відомому Личаківському цвинтарі [1, с.54].

Щодо Єжи (Юрія), то його доля склалася більш-менш щасливо. Вижив у воєнній круговерті. Після війни, не ризикнувши повертатися у рідні місця, емігрував до Аргентини. Працював архітектором (спроектував греко-католицький собор в Буенос-Айресі), займався науково-педагогічною діяльністю – став професором факультету образотворчого мистецтва в Сан-

Хуане і викладачем промислового училища та технічного коледжу. Утворив сім'ю, в якій народилася єдина донька Ірена-Наталія Шульмінська де Алдіні [7, с.10]. Відомо, що у другій половині 1960-х рр. викладав українське мистецтво на філософічно-гуманітарному відділі філії Українського католицького університету імені св. Климента Павла в Буенос-Айресі [10, с.185]. Є версія, за якою він не забув свого родоводу, дізнався про долю батька і братів, не встановленим каналом отримував інформацію про стареньку матір. Збирав джерела про батьків, їх діяльність в часи Української революції 1917-1920 рр. У жовтні 1968 р., з нагоди 50-річчя відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, паризька газета «Українське слово» опублікувала його невелику статтю «Ініціатори Кам'янець-Подільського університету», де наголошено на ролі батьків автора у заснуванні цього вишу [1, с.49]. А коли до Аргентини дійшла звістка про смерть матері він опублікував в українській газеті «Дзвін» (Буенос-Айрес) некролог, де, між іншим, вказав на значення літературної творчості покійниці для майбутнього українців: «Все своє життя, як учителька та письменниця, Олімпіада Пашенко боролась за права української мови та несла поміч ближнім. Вона існуватиме далі в своїх творах, з яких проминуватиме для наступних поколінь людську мужність та добро» [8, с.198]. Після проголошення незалежності України, 72-річний Єжи (Юрій) прибув на батьківщину, відвідав Кам'янець-Подільський, зокрема виш, до створення якого прилучилися його батьки (на той час педагогічний інститут), а також місце поховання батьків [8, с.184]. Як склалася доля наймолодшого Шульмінського – наразі невідомо. На сьогодні йому мав би виповнитися 101 рік, але досягнення такого поважного віку є, скоріш за все, мало ймовірним. Також немає відомостей про єдину внучку Шульмінських – Ірену-Наталію.

Отож, доля польсько-української сім'ї видатного громадського діяча, яскравого представника міського самоврядування Кам'янця-Подільського Олександра Шульмінського склалася досить драматично у тих складних історичних умовах, які випали на долю міль-

йонів людей. Шановані у адміністративному центрі Поділля і на Кам'янецьчині двоє талановитих особистостей, які раніше працювали на інтереси української держави і водночас міської/повітової громад, пройшли через величезні випробування розлукою, еміграцією, рятуванням спільного сина, загрозою страти в умовах нацистської окупації. Подібних історій – бага-

то тисяч, утім зафіксована нами є унікальною, оскільки дає змогу простежити перебіг життя людей, які вимушено опинилися за кордоном, без матеріальної підтримки, попередніх можливостей професійної і управлінської самореалізації, нарешті, сприятливих умов для розвитку сім'ї. Цього не сталося б якби Українська революція 1917-1921 рр. не зазнала поразки

Список використаних джерел і літератури:

1. Адамський Віктор. Життєпис Олімпіади Пащенко крізь призму власного інтелектуального доробку її Пащенко Олімпіада. Матеріали до життєпису. / упоряд., автор перед. В. Адамський. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. С.5-63.
2. Завальнюк О. М. Громадський діяч О. П. Шульмінський і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. Київ, 2004. Вип.VII. С. 166-175.
3. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр). Кам'янець-Подільський; Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
4. Завальнюк О. М. Олімпіада Пащенко – перша дослідниця історії Кам'янець-Подільського державного українського університету // Український історичний збірник / Інститут історії України НАН України. 2001. Київ, 2002. С.300-308; Його ж. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.). С. 300-309;
5. Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 496 с.
6. Пащенко Олімпіада. Матеріали до життєпису / упоряд., автор передм. В. Адамський. Кам'янець-Подільський : ПП Мельник А. А., 2012. 469 с., іл..
7. Романова А. Слуга Божий отец Станислав Шульминский Сас/ 1894-1941 / науч. ред.. о. Чаплицкий. Санкт-Петербург, 2005/ 84 с. : ил.
8. Сохацька Євгенія. На варті українства Статті з літературознавчого та культурологічного доробку / До 30-річчя науково-педагогічної діяльності. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 380 с.
9. Сохацька Є. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янець-Подільського 1908-1920 рр. (До питання заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету) // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: науковий збірник / Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Кам'янець-Подільський, 1997. Т.2. С.55-58
10. Український Католицький Університет ім. св. Климента Павла в другому п'ятиліттю свої діяльності. 1968-1973. Рим, 1976. 1012 с.

Западенко І. А.

МЕДЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК В ОПИСАХ ІНВЕНТАРІВ МЕДЖИБІЗЬКОГО КЛЮЧА ХVІІІ СТ.

Інвентарі Меджибізького ключа ХVІІІ ст. документально фіксують демографічний, етносоціальний, урбаністичний, економіко-господарчий та інші аспекти життя та еволюції міста Меджибожа у цей період. Значну частину текстового опису в Інвентарях приділено Меджибізькому замку, який є домінантою магнатської власності в адміністративному ключі. Розглянуті нижче документи дають відповідь на питання про стан та функціональне призначення замку у період володіння Меджибожем родиною Чарторійських, перед влаштуванням у ньому повітового училища. Відомості з Інвентарів дозволяють зробити висновки про наявність або відсутність принципових перебудов замку у цей час, про функціональне призначення приміщень та про особливості локальної топоніміки складових частин замкового комплексу.

Добірка рукописів Інвентарів Меджибізького ключа (адміністративно-територіальної одиниці), які зберігаються у Бібліотеці князів Чарторійських у Кракові, налічує близько 50 документів різних років. За винятком одного документа (*Inwentarz miasta...* 1692), усі вони складені у ХVІІІ ст. та охоплюють як часи володіння Меджибожем останніми представниками родини Сенявських (останній Інвентар цього періоду датовано 1730 р.), так і період перебування меджибізьких маєтків у власності Чарторійських (*Klucz międzyboski. Inwentarz...* 1732 р. та наступні).

Структура змісту є типовою для цього роду документів і починається з опису розташування головного міста адміністративного ключа та більш чи менш детального, залежно від періоду складання Інвентаря, опису Меджибізького замку.

До останнього часу широкому колу вітчизняних дослідників був доступний лише опис Меджибізького замку з інвентаря 1717 р. (Крикун 2009, с. 29), який є дуже лаконічним, і без порівняння з іншими річними інвентарями залишає багато запитань щодо ідентифікації існуючих та локалізації тих об'єктів замку, які в подальшому припинили існування. Стислість опису замку тут зрозуміла, оскільки головною метою складання інвентарів є не детальний опис споруд, а облік панської нерухомості та податкових надходжень від населення міста. Стислий обсяг опису дозволяє долучити його переклад до цієї статті (див. Додаток 1).

Формат опису замку в інвентарях змінюється на розлогий та детальний, коли маєтності згаслого роду Сенявських в якості посагу за останньою з роду Марією Зофією Сенявською, вдовою Денгофф, через шлюб з Августом Олександром Чарторійським об'єднуються з не менш численними його власними маєтностями. Для управління цим статком, одним з найбільших у Європі, Чарторійські запроваджують розгалужену систему менеджменту та звітності. Детальними описами Меджибізького замку ми, власне, завдячуємо діяльності цієї приватновласницької бюрократії, яка не тільки продукувала, а й копіювала та зберігала документи.

На цей час у частині опису Меджибізького замку нами опрацьовано 10 рукописів Інвентарів з 1752 по 1883 р. Вони поділяються на 3 групи за тим "шаблоном" тексту опису, який з року в рік послідовно переписувався укладачами з внесенням необхідних коректив, аж доки не складався цілком наново і не починав переписуватись за новим зразком. До першої текстової групи належать Інвентарі 1752, 1753, 1758, 1759 рр., до другої - 1763, 1765, 1767 рр., до третьої - 1775, 1780, 1783 рр. Між собою вони значно відрізняються як послідовністю обходу замку та опису будівель, так і деякими деталями, які фіксують стан замку впродовж кількох десятиліть. Скорочений опис Меджибізького замку за Інвентарями 1752/1753 рр. див. у Додатку 2.

Коротко розглянемо узагальнений опис Меджибізького замку у період власності Чарторійських згідно згаданих вище Інвентарів.

Під'їзд до замку здійснюється або проїздом через усе місто головною вулицею (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1775*), або узвозом, який існував ще до 1950-х рр., від греблі через Південний Буг. Праворуч від в'їзду, на місці сучасної Меджибізької школи мистецтв, знаходився пригородок з дерев'яних паль, а в ньому одноповерховий будинок (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1752* і наступні) на кілька кімнат та кімнаток і стайня. В Інвентарі 1763 р. цей будинок з навколишнім господарством названо *резиденцією губернатора*, а у 1775 р. *губернією* - помешканням *губернатора*, як у XVIII ст. величали пленіпотентів або ж представників власника маєтків. Пішохідним містком, що веде через нині не існуючий узвіз, губернія сполучалася з подвір'ям міського костелу св. Трійці.

Замок від міста та губернії відокремлено сухим ровом - фосою, через який до брами веде міст з підйомною секцією на ланцюгах. Міст спочатку згадується дерев'яний, на дубових стовпах у перев'язь, а у 1759 р. говориться про майже закінчене мурування мосту на 10 опорах, який за описом відповідає мостові, що зберігся до нашого часу. Проїзд на міст додатково перекривався шлагбаумами та розсувними рогатками. В Інвентарях 1763 та 1783 рр. згадується ще цейхгауз, вимурований у фосі за межами замку. Інвентар 1775 р. називає його пороховим погребом.

Брама та хвіртка, судячи з опису, від XVIII ст. не зазнали принципових змін. В інвентарях лише згадується дерев'яна вартівня ліворуч від хвіртки і дерев'яне ж *Baladro dla armaty* (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1752-1759*) - ймовірно, перекручене слово *белюард*, тобто невеликий бастион.

Найбільшу башту, яку нині називають "Лицарською", описано як "башту велику". Вхід до неї зроблено через другий ярус, до якого з подвір'я ведуть сходи. Тут розташовано шість засіків на збіжжя. Третій ярус також призначений для складування, також тут розташовано три стрільниці для гармат. Звідси сходи ведуть під самий дах, на якому влаштовано так званий "ліхтар" - ймовірно, оглядовий майданчик.

Друга башта, яку Інвентар 1717 р. згадує як *башту потужну*, наново в мурах реставровано,

ще не накриту, а Інвентарі XVIII ст. називають круглою, у наш час має умовну назву "Офіцерська". Згідно опису Інвентарів, вона розділена дерев'яним помостом на дві частини. У верхній також є шість дерев'яних засіків на збіжжя та двоє сходів, які ведуть до стрільниць в мурі по обидва боки. На відміну від неї, зерносковище у попередній вежі назване у тексті словом *Faktor* - так називали членів двірської челяді, які займалися продажем виробів двірського господарства. Вірогідно, в ній зберігалось збіжжя на продаж. Ще одна велика і довга дерев'яна комора на збіжжя стояла на місці пристінного корпусу, в якому зараз розташовано етнографічну та археологічну експозиції Державного історико-культурного заповідника "Межибіж".

У нижньому поверсі круглої (нині Офіцерської) вежі знаходився цейхгауз та окремий скарбчик за залізними дверима на потрійних завісах, в якому зберігалася "амуніція, описана в особливому реєстрі". Власне, цей нижній поверх являє собою круглу бастею, яку побудовано раніше, вірогідно у XVI ст. Посередині цейхгаузу була криниця глибиною 14 сажнів, тобто у перерахунку 25 метрів. Згадана вище криниця збереглася, у 2019 р. досліджена археологами до глибини близько 14 м.

Однак, Інвентар 1717 р. згадує про дві криниці у замку: *...в наріжних підвалах внизу є друга криниця дерев'яна*. Якщо згадка про першу криницю у цейхгаузі присутня у всіх розглянутих Інвентарях і вона локалізована фізично, то пошуки другої криниці досі тривають. В Інвентарі 1717 р. згадка про неї досить розмита. Інвентарі ж 1763-1767 рр. конкретизують розташування другої криниці: *У розі тих резиденцій [тобто житлових покоїв] і мурів замкових башта нижня у вершину кута вмурована, до котрої ворота одинарні з дідинця замкового <...>, в ній склепіння одне посередині, вглиб неї спускаючись сходами криниця мурована*. Це дуже нагадує більш деталізований опис 1717 р., а названа тут башта з відповідним склепінням та можливістю проходу і спуску "до підвалів", тобто всередину так званого бастиону існує у складі палацового комплексу. Чи є там криниця та чи була вона дерев'яною, а пізніше мурованою - з'ясує розвідки під час реставраційних робіт.

Велика кількість льохів під замком та продовольчих комор кидається у вічі. Ними зайнятий простір під житловими покоюми та деякі інші приміщення. Льодовня у невеликій вежі (т. зв. Литовській) згадується в Інвентарях 1775-1783 рр. Така кількість зрозуміла з огляду на кількість кухонь та пекарень у замку. Велика кухня та пекарня з продовольчою коморою і льохом знаходяться у мурованому пристінному корпусі, в якому зараз розташовано історичну експозицію. На першому поверсі палацу також було розташовано кухню, дві пекарні, комору. Пекарняні п'єси стояли також у побутових приміщеннях, зокрема, в арештантській (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1775*). При тому не всі кухні були укомплектовані начинням, а деякі вікна побиті.

Особливий статус мали житлові приміщення замку - покої, які у наш час називають палацом та флігелем. При тому саме так званий "флігель" Інвентарі називають найбільш почесною частиною: *покоюми гетьманськими*, вочевидь, за традицією, яка склалася ще за Сеньявських, у родині яких було кілька гетьманів. Розкіш цих кімнат підкреслювалася великими вікнами в окованих рамах, які виходили "на воду" до Ставниці та білими, у сині квіти, кахельними грубками, на відміну від звичайних зелених кахлів у менш почесних кімнатах. Такі ж печі були й у сусідній великій столовій залі - просторому приміщенні з великими вікнами, що дивилися на *терепети, де гармати стоять* (викривлене *паранети*). Гетьманські покої та велика столова зала з'єднувалися безпосереднім проходом через вежу у вершині кута з іншим крилом палацу. У багатьох приміщеннях Інвентарі зазначають наявність дверей, вікон або грубок, які роками потребували ремонту. Деякі з них, як зазначається, були "пошкоджені військом".

У всіх Інвентарях впадає у вічі донедавна невідома характерна деталь: ганок або ж галерея, який слугував для входу до житлових покоїв верхнього поверху (власне, житловими були тільки вони, нижній поверх господарчий). У XVIII ст. він є дерев'яним, на дубових стовпах, з дубовим же помостом, поручнями на балясинах токарської роботи, накритий гонтовим дахом вздовж фасаду та з дерев'яними

ж східцями. Інвентар 1775 р. уточнює кількість дерев'яних стовпів ганку (*числом 40*) - саме стільки потрібно було для спорудження дерев'яної опорно-балочної конструкції замість попереднього мурованого аркадного ганку, з якоїсь причини демонтованого. Очевидно, що це саме ті *дерев'яні комунікаційні кружганки при житловому крилі*, які споруджено під керівництвом Жана Батиста Дессье у 1708-1710 рр. У 1775 р. вони *сильно у всьому потребують ремонту* (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1775*), а починаючи з XIX ст. про ганок-галерею забувають аж до початку реставрації палацу у 2015 р.

Цікавим елементом житлових покоїв є туалети. У 2016 р. під час реставраційних робіт у зовнішньому мурі житлових покоїв було виявлено двоє замурованих виходів назовні з другого поверху. Виникло припущення, що це туалети, влаштовані за традицією часів ренесансу. Інвентарі XVIII ст. це підтвердили: *Там же у другому кінці малі двері столярської роботи на завісах слюсарської роботи з заціпкою одиначні колишині до туалету, який обвалився на землю, коли відірвався від стіни на пригородок, і ті дверцята замуровані* (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1752*). Вжите в оригіналі слово *wychod* (польськ.) означає латрину, туалет без каналізації, який кріпився ззовні будівлі. Окрім того, з обох боків житлових покоїв є малі приміщення, які названо "кабінетик потрібний" (при покаях гетьманських) і "кабінетик секретний alias гардероба" на західній стороні покоїв. Слово "гардероб" у XVIII ст. означало як фактичний гардероб для зберігання одягу, так і було евфемізмом туалету. Гардероби у той час часто розміщували біля туалетів, щоб міазми знищували комах-шкідників. Відтак, про призначення "кабінетиків" здогадатися не важко.

Окремим комунікаційним елементом замку, окрім брами та хвіртки, є так звані вилазки (*wycieczki*, - польськ.). Інвентар 1717 р. згадує про кількість вилазок - дві. Пізніші ж інвентарі вказують на їхнє розташування. Одна з них знаходилася поряд з круглою (нині "Офіцерською") баштою у північно-східному мурі та вела на пригородок з боку річки (Бужка), обставлений палісадом. Друга вилазка локалізується поряд з залишками Литовської вежі. У обох місцях у

наш час є закладені невеликі арочні проходи з замку назовні. У XVIII ст. ними, як видно, не користуються.

Південно-західну частину дитинця займають стайні: мурована (нині “Каретний корпус”) та дерев’яна при південному мурі.

Окрім будівель застарілих, що потребують ремонту, Інвентарі згадують і про зовсім аварійні - як, наприклад, будиночок писаря-комірника між дерев’яною коморою та покоюми (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1752*), який зникає у 1760-х рр. Залишки ще однієї такої споруди було знайдено 2015 р. праворуч від замкової церкви. Згідно з Інвентарями 1717 та 1750-х років, над ним був дерев’яний будинок (*офіцина*), якого у 1770-х рр. вже немає, а льох завалено.

Висновки

Як видно з Інвентарів, у період перебування у власності Чарторійських Меджибізький замок не користувався особливою увагою господарів. Про це свідчить, зокрема, факт, що опис замку вівся досить формально на відміну від обліку мешканців та переліку податкових надходжень - адже саме для цього у першу чергу складалися Інвентарі. Попри те, кожен з Інвентарів містить подробиці важливі для розуміння життєдіяльності замку у складі Меджибізького ключа.

Насамперед, очевидно, що замок у XVIII ст. є не романтичною резиденцією, а використовується переважно з господарчою метою. Функціональне ж призначення палацових приміщень (покоїв) зберігалось з часів Сенявських, швидше про всяк випадок, якщо новим власникам випаде потреба якийсь час мешкати у Меджибожі. Але такої потреби не виникало аж до 1784 р., коли Адам Казимир Чарторійський отримав уряд генерального старости земель Подільських і на короткий час переїхав з резиденцією з Пулав до Меджибожа. Кількість пошкоджень дверей, вікон, опалювальних пристроїв та інвентаря, не виконані роками ремонтів у житлових та господарчих приміщеннях, аварійний стан службових будівель свідчать,

що стан замку був для місцевого керуючого справою другорядною.

Окрім епізодичних ремонтів та знесення кількох службових будівель, у зазначений період будівельні роботи у замку обмежилися будівництвом у 1759 р. мурованого мосту на десяти опорах (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1759*) замість дерев’яного, який будувався Жаном Батистом Дессьє з 1702 р. (Nestorow 2009, s. 326). До речі, схоже, що як інженер-будівельник Дессьє був adeptом будівництва з дерева, адже, окрім дерев’яного замкового мосту, за його керівництва при замкових покаях замість демонтованих мурованих будуються дерев’яні ганки, ведуться роботи при замкових парапетах (Ibid. s. 327), а навколо міста модернізується дерев’яний палісад. Відтак, про принципів модернізації Меджибізького замку у період діяльності цього плєніпотєнта-інженєра (до 1730-х рр.) не йдеться, а з Інвентарів наступних років випливає, що аж до влаштування у замку повітового училища у 1818-1819 рр. помітних перебудов замку не було. За винятком другорядних функціональних елементів, у звичному для нас вигляді він сформований вже у XVIII ст., а навіть раніше.

Для подальшого опрацювання теми представлятимуть найбільший інтерес Інвентар 1732 р., коли маєтки Сенявських приймалися до власності Чарторійських та вводилася нова, більш детальна система господарчої звітності. З розривом у часі за ним слідує Інвентар 1736 р., який має фіксувати стан панських маєтків Меджибожа після захоплення адміністративного ключа російським військом у 1734-1735 рр. (Szkody... 1734-1735). Серед фінальних Інвентарів періоду Чарторійських мають значення Інвентарі 1784-1785 р.р., які відображатимуть стан замку під час та після перебування у ньому резиденції генерального старости земель Подільських Адама Казимира Чарторійського. Слід сподіватися знайти у них ознаки впорядкування у замку, оскільки у такому занедбаному стані, як описано у наведених вище Інвентарях, замок виконувати функції резиденції просто не міг.

Додаток 1

Замок Меджибізький [1717 р.]

Той [замок] у розвилці на самому місці між Бугом і Бужком, навколо муром обведений з трьома баштами мурованими і з двома шанцями малими, з землі насипаними для гармат. У ньому є дві вилазки і брама одна.

При одній стороні по праву руку є стайня мурована накрита, двері до неї подвійні на бігунах, у котрій ясла вздовж і жолоби ґрунтовні, надвоє подані. На верху того муру до тієї стайні приперті парапети дерев'яні у двоє для оборони.

Біля брами ж одразу при брамі кордегардія дерев'яна.

Праворуч же йдучи, до покоїв при другій стіні нема жодного будинку, тільки на верху муру паркани, накриті широким дахом, у замок спущеним на стовпах, під яким різне зберігання бути може.

Далі покої у два кути, відремонтовані усі, тільки в куті коло столової кімнати немає одинадцяти вікон¹ і п'єца.

При третій стороні замку до муру прибудований *шпихлір*² великий дерев'яний. На котрім мурі на висоті дано паркан під дахом.

Послідовно в куті третьому башта потужна, наново в мурах реставрована, ще не накрита.

Від неї по четвертій стороні кухня послідовно з пекарнею.

На середині замку костел мурований під гонтами, а по різних місцях за костелом кілька жовнірських халупок.

Неподалік же того костелу на правому боці є підвал, в землі мурований, на котрім підвалі на верху поставлений будинок дерев'яний, в якому є кімнат дві, комора одна з сіньми.

У середній круглій башті є криниця мурована, а в наріжних підвалах внизу є друга криниця дерев'яна.

Біля того замку пригородок є, з трьох сторін палями дубовими обставлений, в котрому при одній стороні є шопи для обори і стада під час тривоги.

Додаток 2

Опис замку Меджибізького [1752/1753 р.]³

Той [замок] стоїть на самому місці між річками двома, що сходяться, Бугом і Бужком. У трикутник вимурований з двома баштами мурованими, а треті *терепети*⁴. До того замку в'їзд від міста, перед яким шлагбаумів два, і штахети або ж рогатки звичайні перед фортецею частково обведені, деякі повиверталися, а деякі є перед палісадом дубовим густо перед замком посаджені.

¹ Зважаючи на реальну кількість вікон, яких у цьому приміщенні є п'ять, слід розуміти "немає одинадцяти віконних тафель".

² *Szpiklerz* (польськ.), *шпихлір* (діалект. укр.) - комора.

³ Скорочений текст. Наведено за текстами двох Інвентарів (*Klucz międzyboski. Inwentarz... 1752, 1753*), які є в частині опису замку ідентичними і доповнюють один одного у деталях. За принципом, який прийнято для цього типу письмових джерел, з тексту виключено мало істотні деталі, як то розлогі описи клямок, завісів, колодок, п'єців, коминів та деякі інші, якщо вони не є важливими для розуміння опису. Повний текст перекладу Інвентарів 1752/1753 рр. див. у статті автора "Інвентарі Меджибожа 1752-1753 рр. як джерело до досліджень Меджибізького замку", яка готується до друку у збірнику матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної конференції "Археологія & Фортифікація України" (м. Кам'янець-Подільський, 2021 р.).

⁴ *Terepety* – від слова «парапети», в сучасних публікаціях про Меджибізьку фортецю часто помилково іменуються «бастіоном».

ним, зверху загостреним. Між тим самим палісадом, що веде до того замку, ґрат двоє дубових старих замість воріт, що на обидві сторони відчиняються <...>.

По праву руку від входу у ті ґрати [є] будинок на дві кімнати одна навпроти другої, з *алькерамі*¹, з ганком перед сіньми, з дерева дубового тесаного побудованим, на кроквах гонтами побитим <...>. Навколо того будинку паркан у стовпи з дубових дилів² побудований <...>. На розі того будинку стайня у стовпи дубові з дилів побудована, на кроквах гонтами побита. У паркані того ж будинку, що йде над узвозом до млинів, хвіртка з дверима на бігуні з засувкою дерев'яною. Від тієї хвіртки місток на стовпах дубових тесаних у перев'язь з поручнями по обох сторонах, тесаними ділями викладений, що тягнеться через узвіз до хвіртки мурованої костельної <...>.

При самому мості за палями шлагбаум третій дубовий новий підйомний, при обох сторонах штахети або ж рогатки.

За тим шлагбаумом міст новий на перев'язях дубових через фосу³ до брами мурованої замкової простягається, на якому дилі дубові тесані гладко вкладені і поручні по обох сторонах. У тому мості при самій брамі звід на двох ланцюгах залізних з валом на шипах залізних, чотирма втулками окованим. З нього сходячи, брама в мурі замковому з *баладром*⁴ для гармати на стовпах дубових поставленим, без даху. При тій брамі ворота, що надвоє відкриваються, з дощок дубових <...>. При тій самій брамі по ліву руку, входячи до замку, від башти хвіртка в мурі <...> При тій же брамі перед хвірткою вартівня для вартового з дощок гонтами побитих. <...>.

Башта мурована велика на початку тих офіцин⁵, під якою ганочок без дашка і сходи ново-збудовані. З ганочка до башти двері на середній поверх одиночні <...>. У тому *факторі*⁶ засіків дубових на збіжжя, у стовпи в заміт з дилів споруджених – шість. З того поверху другі сходи з поручнем на поверх під самий верх башти з дилів на стовпах у перев'язь, на якому також може бути всіляке складування. На тому поверсі стрільниці на мурі самому з дилів під дашками гонтовими збудовані – три. З того ж поверху сходів двоє до куполу самого, на верху башти з дерева на перев'язях виставленого на кшталт ліхтаря <...>.

Друга башта [має] сходи з дідинця без сходинок. До тієї ж башти двері одинарні на завісах залізних з ретязем і скобами. На тому ж поверсі поміст з дилів на стовпах, зі споду перев'язаних, на якому засіків на збіжжя в заміт збудованих – шість. З того ж поверху двоє сходів до стрільниці, що зроблені в мурі по обох сторонах. Під тією ж баштою підвал, до якого двері на бігунах <...>.

Офіцини на фундаменті кам'яному з цегли робленої муровані при самому мурі давньому старому замковому, які тягнуться до рогу великої башти вище описаної. На початку тих офіцин приміщення від башти на розі і друге приміщення навпроти склепінчасті, між ними сіни <...>. Посередині тих офіцин продовольча комора під склепінням, до неї двері з дідинця <...>. Під тією ж продовольчою коморою пивниця невелика мурована <...>, віконце на дідинець з ґратами залізними.

В тих же офіцинах кухня <...>. В ній вогнище муроване велике, над яким комин великий на чотирьох колонах мурованих над дах виведений з двома прутами залізними товстими <...> Шибки повибивані були, а зараз наново вбудовані у всіх вікнах кухонних. У другій стіні від фосси ринва вмурована для виливання помиїв. Стола жодного нема, тільки *магель*⁷ один стоїть.

¹ *Alkierz, alkierzyk* (польськ., від нім. *erker*) – маленька бічна кімнатка, кабінетик. Термін не є повністю ідентичним ані українському *еркер*, ані *альков*.

² *Dyl* (польськ.) – *диль*, товста дошка. «З дилів робилося головне: підлоги, перекриття, стіни в будинках нежитлових, огорожі і різні помости».

³ *Фосса* від *fossa* (старопольськ.), *fosa* (польськ.) – рів, перекоп, довгий видолинок.

⁴ В оригіналі *Baladro* – найімовірніше, викривлене слово *белюард*, різновид невеликого бастіону.

⁵ *Officyna* (старопольськ.) – службовий будинок.

⁶ Вірогідно, йдеться про склад для збіжжя, яке призначалося для продажу, оскільки *Faktor* (старопольськ.) – член двірської челяді, який займається продажем виробів двірського господарства.

⁷ *Magiel* (польськ.) – вальківниця, пристрій для прасування випраної білизни.

Ліворуч приміщення, до котрого вхідні двері з двома кам'яними сходишками <...>. З того приміщення двері до продовольчої комори на завісах залізних з ретязем на скобах і гачком.

Праворуч приміщення пекарське <...>. П'єців пекарських мурованих два, третій кахельний з комином мурованим над дах виведеним. Шафа в мурі велика, <...> столів пекарських на підніжках два, стеля на десяти балках підперта стовпами, потребує ремонту <...>.

При кінці тих [офіцин] башта вищеописана, на якій дах дуже поганий, ремонту потребує. Під тією ж баштою цейхгауз, до якого ворота одиночні <...>. Там є криниця від верху ділями дубовими цебрована, на споді від половини мурована. Глибина тієї криниці є у сажнях чотирнадцять <...>.

На сході того цейхгаузу склеп або ж скарбниця недавно вимурована <...>. В тому склепі знаходиться амуніція та, яку особливим реєстром при коменді описано. При тій же башті до муру прибудовано невелике приміщення і друге при ньому, обидва спустошені без п'єців та вікон, над одним комин вимурований, дверима поруйнованими закриті.

Вилазка на пригородок або підзамче, до котрої двері на бігуні з ретязем, двома скобами, засувкою, коловоротом і линвою, від річки палісадом обставлена.

Біля тієї вилазки під муром комора з дерева до муру у стовпи прибудована, що тягнеться до покоїв мурованих <...>. У кінці комори від покоїв сходи великі дубові наверх, і мури, до яких з дідинця ворота, що надвоє відчиняються <...>. За коморою наверху паркан на перев'язях з ділів дубових в заміт побудований, що тягнеться до покоїв по муру до башти, до якої двері на бігуні з брусом для засування, де складено кахлі різноманітні <...>.

У середині тієї комори стаєнка спустошена, також при покоях прибудована. Будинок з двох кімнаток, між тими й кухонька у сінцях з комином вимурованим над дах, в якому перед тим мешкав писар комірний. Зараз той будинок спустошений цілком, падає.

Покої верхні від комори великі два з кабінетом, при ньому потрібним покоєм¹ у кінці від комори з вікнами малими двома <...>. У тих самих покоях вікна великі від Ставниці² чотири на воду, а від дідинця одне <...>. П'єц порцеляновий³ кахлями такими ж навколо засклеплений, при якому комин мурований округлий на дах виведений.

Перед тими ж покоями сіни зверху з мурованим склепінням, з підлогою з дощок укладеною. З тих сіней двері на ганок <...>. У тих же сінях вікно одне від Ставниці на воду у чотири кватери з тафель у дерево оправлених, що відчиняється на завісах залізних. Там само двері <...> на *терепети*, де гармати ставлять. Над тими *терепетами* тесаний дах, де гармати стоять, наново гонтами побитий на стовпах дубових у перев'язь.

При вході на *терепети* сходи кам'яні вузьким проходом мурованим наверх до невеликого приміщення <...>. До того невеликого приміщення нагору сходи кам'яні під дашком новим гонтами сосновими покритим, до альтанки круглої під дахом гонтами покритим, в якій вікон навколо десять, до котрих є рам дубових неокутих сім. З тієї альтанки є лавки з помостами для переходу на дахи на покоях до коминів <...>.

Навпроти описаних вище покоїв, з сіней двері до покою великого столового <...>. В тому покої на чотири кватери на *терепети* вікон великих чотири <...>, п'єц з кахлів порцелянових з округлим склепінням, при якому комин шафоподібний мурований над дах виведений. З того покою до круглого [покою] двері, що на троє відчиняються <...>. В тому покої вікно одне округле велике від дідинця на ганок у чотири кватери у рамах окутих, що наполовину відчиняється, вниз полотном рідким на рамах цвяшками обшите, затулене. З того покою до скарбця, де є архів, двері дубові <...>. Той покій, з якого двері другі, що надвоє відчиняються, до кабінетику <...>, у ньому ж вікно мале одне, округле, з дідинця на ганок з тафель у дерево оправлених, долівка

¹ «Потрібний покій» – евфемізм туалету.

² Ставниця – передмістя Меджибожа за річкою Бужок.

³ У тексті *farfurowy* – однак матеріал згаданих кахлів не є порцеляною, а лише нагадує її білим кольором поливи.

цегляна, зверху із склепінням. П'єц в ньому малий з кахлів простих з комином маленьким, з того ж кабінетику двері <...> до покою, в якому стеля на шістнадцяти балках з дощок у шахівницю укладена, долівка цегляна. П'єц порцеляновий, вікон два великих у чотири кватери <...>. З того ж покою до бічного [покою] двері, що надвоє відчиняються, <...>. У тому ж покої бічному стеля на шістнадцяти балках з дощок у шахівницю укладена, долівка також з дощок укладена [й] залізними братналями пририта. Вікон два у рамах дубових окутих столярської роботи, <...>. П'єц порцеляновий, при якому комин шафоподібний в мурі над дах виведений. З того ж покою бічного двері, що на троє відчиняються, до покою також бічного другого <...>. В тому ж покої малому стеля на десяти балках з дощок у шахівницю укладених, долівка з дощок гладко укладена, братналями залізними пририта. Вікно одне велике у чотири кватери <...>. Посередині п'єц невеликий з кахлів порцелянових, при якому камін в кутку округлий мурований, у стіні над дах виведений. Там само в стіні шапка <...>. Там же у другому кінці малі двері столярської роботи на завісах слюсарської роботи з заціпкою одиночні колишні до туалету, який обвалився на землю, коли відірвався від стіни на пригородок, і ті дверцята замуровані.

З того ж покою двері <...> до покою другого, такого ж у всьому, як і той описаний вище.

З того покою двері <...> до покою середнього, до якого вхід сходами на ганок від дідинця, в якому стеля також на балках дванадцяти у шахівницю укладена, і долівка з дощок дубових також укладена <...>.

При другому покої комірчина на кшталт кімнатки, з дощок відділена в кутку <...>. З того ж покою переднього до покою кутового від дідинця і з нього до другого, також від дідинця і з другого до сіней на ганок, як і з сіней навпроти дверей п'ятеро <...>.

Перед тими всіма покаями від дідинця ганок великий від землі на стовпах дубових у перев'язь. У того ганку підлога на стовпах дубових і балках з дощок дубових укладена. Навколо тієї підлоги поруччя на баясах столярської роботи через весь ганок, між стовпами дубовими, що стоять на ганку в'язаними вгорі бантинами до платв, між котрі балки впущені кінцями, а другими кінцями в мур, карнизом обкладені, на котрих балках стеля з дощок дубових. Дах гонтами сосновими, цвяхами залізними побитий, над усім ганком, з которого сходи великі на дідинець. В кінці того ж ганку другі сходи менші, якими якщо увійти на ганок, є вхід мурований до дверей переднього покою. В тому вході йдучи, праворуч двері до покою <...>. В тому покої стеля на десяти балках у шахівницю укладена, підлога з дощок, п'єц з кахлів зелених, при якому камін округлий при стіні вимурований з комином над дах виведеним. Вікон два в рамах дубових у чотири кватери <...>.

До другого покою двері столярської роботи на завісах подвійні, в котрому стеля така ж сама, долівка цегляна, п'єц такий самий, вікна такі ж, як і в першому.

З того покою кабінет або ж гардеропа¹, до якої двері одиночні липові столярської роботи на завісах залізних, що *intus* відчиняються, поличка в мурі і стеля з дощок. З тої ж гардеропки двері до кабінетику секретного² липові на завісах залізних з гачком і скобами двома. Над тими покаями дах новий гонтами сосновими і цвяхами залізними побитий.

Від тих покоїв на розі ганку є сходи з поруччям, що на мури тягнуться аж до стайні мурованої. На котрім то мурі паркан новий, як і прибудова або ж шопа збудована, під якою стаєнок дві, до котрих ворота подвійні на бігунах дерев'яних. Над тією шопою і над стайнями дах новий, гонтами дубовими та кілочками побитий.

При сходах під ганком склеп в землі різаний. В ньому дверей троє <...>, до нього шия мурована.

¹ **Гардеропа, гардероб** у XVIII ст. може бути як фактичним гардеробом для зберігання одягу, так і евфемізмом туалету. Гардероби у той час часто розміщували біля туалетів, щоб міазми знищували комах-шкідників (див., напр., *Мировая история (туалета) с древнейших времен до XVIII века*, 2013. с. 7, 382-384. – ISBN 978-966-621-553-9).

² Евфемізм туалету.

Кухня біля тієї пивниці під тими ж покоюми мурована <...>. В тій кухні вікно з шибок простих в дерево оправлених, стіл великий простої роботи. В тій кухні приміщення <...>, в тому приміщенні п'єц з кахлів білих з п'єчиком пекарським, вікно одне з шиб простих в дерево оправлених, столів великих простої роботи два.

Під тими ж покоюми пивниця мурована, в котрій знаходяться три відділення або ж перемуровання. В тій пивниці дверей троє <...>.

Пивниця навпроти костела¹ в землі різана з шиєю обмурованою <...>.

Над тією пивницею будинок під гонтами, до сіней двері з дощок простої роботи на бігуні дерев'яному. Праворуч кімната, до неї двері на завісах залізних з клямкою і гачком, п'єц з кахлів білих, з комином мурованим, вікон два <...>, стіл невеликий на підніжжі, лав під п'єцом малих дві і під вікном одна. З тієї кімнати *алькер*, до нього двері на завісах <...>.

З того *алькера* кімнатка друга, до неї двері на бігуні дерев'яному від сіней, а від *алькера* на завісах залізних. В тій же кімнаті п'єц з кахлів білих з п'єчиком і комином мурованим.

Стайня в заміт закладена, снопками пошита, до неї двері прості одинарні. Той будинок з трьох сторін частоколом обставлений.

Джерела та література:

1. Крикун М. 2009. *Інвентар Меджибізької волості 1717 року*. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.
2. Głogier Z. 1907. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. Warszawa.
3. *Inwentarz miasta Międzyboża spisany w zamku Międzyboskim roku 1692 dnia 2 Novembris*. 1692. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8174 T. 1.
4. *Inwentarz rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie*. Sygn. 6000-13522. 2016. Kraków.
5. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1152. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8197 (Dawna sygn. 4111).
6. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1753. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8198 (Dawna sygn. 4114).
7. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1758. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8202 (Dawna sygn. 4121).
8. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1759. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8203 (Dawna Gosp.308).
9. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1763. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8204 (Dawna sygn. 4127).
10. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1765. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8206 (Dawna sygn. 4131).
11. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1767. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8208 (Dawna sygn. 4125).
12. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1775. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8215 (Dawna sygn. 4145).
13. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1780. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8220 (Dawna sygn. 4156).
14. *Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1783. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8223 (Dawna sygn. 4159).
15. Nestorow, R. 2009. Jan Baptysta Dessieur - Architekt, inżynier czy plenipotent Adama Mikołaja Sieniawskiego? *Biuletyn Historii Sztuki*, R. LXXI (3), s.319–360.
16. *Szkody poczynione w całej włości Międzyboskiej od wojsk rossyjskich die 23 februarij A[nn]o diem 23 martij 1735 a[nn]o [...]*. 1734-1735. Muzeum Narodowe w Krakowie, 17-rkps-2465-IV.

¹ Замкової каплиці.

Захар'єв В.А. / із Ватралів/

НОВІ ДЖЕРЕЛА З ДАХМО ПРО МАРХОЦЬКИХ ТА ЇХНІХ СУСІДІВ

У статті йдеться про нові джерела ДАХМО про реформатора відносин в українських селах кінця XVIII-першої чверті XIX ст. подільського поміщика-землеволодаря Ігнація Сцібор Мархоцького, котрий мав унікальний досвід успішної децентралізації в рамках Речі Посполитої і Російської імперії, та його оточення.

Ключові слова: Україна, Поділля, Миньковецька держава, Ігнацій Сцібор Мархоцький, децентралізація влади, реформи, розкріпачення.

Останнім часом з розвитком демократизації архіви стають доступнішими. Зокрема, і Державний архів Хмельницької області. Відтак до рук дослідників потрапляють нові документи з життя та діяльності поки що неналежно вшанованого реформатора відносин між пануючим класом і простим людом, феноменальної особистості XVIII-XIX ст.ст., Ігнація Сцібор Мархоцького.

На початку 1804 р. у селах свого землеволодіння на Поділлі, Київщині та Одещині він відмінив панщину, що тривало аж до його смерті у 1827 році, чим на 57 років випередив відому реформу російського царя Олександра II. Цим та іншими нововведеннями Ігнацій Сцібор Мархоцький став цікавим, а заодно і небезпечним, для верхівки тогочасного напівфеодального суспільства краю. Тому реакція на існування «Миньковецької держави» і Руффіполісу, як і ідеології графа-реформатора була різноманітною, тобто, діаметрально протилежною. Це показують вивчені автором дослідження та белетристика XIX-го, XX-го в навіть XXI-го століть.

Якщо у польських енциклопедіях та довідкових виданнях XIX-початку XX ст.ст., W.Marczyński [1, s. 263-264], K.Niesiecki [2, s. 543-544], J.Bartoszewicz [3, s. 966-968;], «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI», [4, s. 9-12], «Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. T.8» [5, s. 546], і навіть російському «Приходы и церкви Подольской епархии. Вып.9» [6, с.410-973], а також A.Boniecki [7, s. 301-303], [8], S.Uruski [9, s. 207-210], A.Urbański [10, s. 13-14] – про нього йшлося більш-менш нейтрально, то російські священники М.Сімашкевич [11, с. 399-403], Ю.Лотоцький [12, с. 288-289,

296], А. Г. [13, с. 35-76], О.Л. [14, с. 78-98] і белетристи А.Копилов [15, с.175-195, 85-119], Є.Євтіхєв [16, с. 34-52], і польський автор S.W.Groza [17, s. 7-130, 3-107] розглядали його ініціативи під кутом дивацтв, як того хотіло чиновництво та церковники, сфери впливу яких безпосередньо торкалися реформи І.Мархоцького.

Як на реформатора дивилися на нього поляки A.Przezdziecki [18, с.69-75], F.Kowalski [19], B.Szaszor [20, s. 359-389], Dr. Antoni J. [21], M.Dubieckie [22, с. 120-139], росіянин М. Довнар-Запольский [23, с.186-187; с.24], упорядники статті у «Киевской старине» «Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст.» [25].

З отриманням Польщею незалежності 1918 р. та появою нових газет імена батька та сина Мархоцьких стали стабільніше з'являтися у енциклопедіях, журналах, газетах. Щоправда, як у позитивних [26, s.195-202], так і негативних [27, s.5; 28, s.4; 29; 30, s.3; 31; 32] барвах.

Продовжилося це і навіть тоді, коли Польща стала соціалістичною. Зокрема, 1974 р. інформацію про І.Мархоцького вміщено у «Польський біографічний словник» [33, s.550-553], 1996 р. – в книгу Р.Афтанази про резиденції на пограниччях Речі Посполитої [34, s.255-268].

1957 р. тижневик «Wiadomości» у Великобританії опублікував статтю С.Вільги про польських реформаторів, де серед них згадано І.Мархоцького [35].

Торкалися окремих аспектів діяльності І.Мархоцького і українські емігранти. Наприклад, Іван Огієнко вказав на його здобутки у друкарстві [36].

Натомість, син пропінатійного чиновника з с.Тимків, яке за часів І.Мархоцького входило до

«Миньковецької державки», В.Гарба, будучи налаштованим проти всього польського, у своїх спогадах, що видані в Канаді 1968 року, попереплутував факти і фігурантів подій, чим створив тенденційно-негативний опис графа і ввів у обіг українську діаспору за океаном. [37].

У 90-их роках ХХ- на початку ХХІ ст.ст. як одну з небагатьох передтеч позитивних випадків агрореформ реформ у Російській імперії «Миньковецьку державу» згадував у своїх роботах європейський дослідник Д.Бовуа. Книги «Шляхтич, кріпак і ревизор (Польська шляхта між царизмом і українськими масами. 1831-1863)» [38], «Битва за землю в Україні 1863-1914 (Поляки в соціо-етнічних конфліктах)» [39], «Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.» [40], згодом були перекладені українською мовою З. Борисюк, а «Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)». [41] російською мовою і стали доступними читачам України, однак не були відомі широкому загалу на Поділлі, де проводив свій експеримент І.Мархоцький.

Натомість в Радянській Україні унікальний випадок з І.Мархоцьким та його реформами не цікавили науку, і незаслужено або спеціально ігнорувалися. До Другої світової війни вийшли лише дві публікації про І.Мархоцького. Але вони не стосувалися його нововведень. 1923 р. молодий дослідник М.Суслопарів з Кам'янця-Подільського торкнувся друкарства у Миньковецькій державі [42]. 1926 р., одеський етнограф та фольклорист К.Копержинський, до речі, уродженець сусіднього Миньківця села Глібов Новоушицького району у книзі «Обжинки» розповів про одну з головних традицій Миньковецької держави І.Мархоцького т.зв. Свято Церери [43, с.29-59]. Лише через півстоліття, а саме, 1974 р. про Мархоцького побічно згадав у своїй праці дослідник друкарства О.Мацюк (Львів) [44, с.51].

Водночас навіть за цензури «совітів» про цю колоритну особу не могли не написати у своїх творах письменники. Серед них В.Боцяновський [45].

В останні роки радянщини – у середині 80-их років ХХ стол., І.Мархоцький з подачі уродженця с.Миньківці журналіста і поета,

В.Грошка мимоволі потрапив на очі подільському письменнику Б.Грищуку, який збирав цікаві історії для своєї книги «Поділля – колись і доле» [46, с. 17-22, 79-106]. У 1990 р. посильний внесок у мархоцькіану вніс заступник редактора дунаєвецької районної газети В.Сутковецький. Він видав книгу «Віск і криця» [47]. А згодом – у 1994 р. – її продовження «Таємниця старого майстра» [48]. Хоча обидві збірки, в основному, презентують оповідання про його родичів та знайомих, які мешкали у одному з сіл Миньковецької держави – Притулівці.

Початок науковому підходу до ролі І.Мархоцького і його реформаторського дітища «Миньковецької державки» стався лише після отримання Україною незалежності. У 1992 р. той же письменник Б.Гришук випустив брошуру «Граф Мархоцький і Миньковецька держава (Маловідомі сторінки історії Поділля 18-19 ст.)» [49]. Услід за ним дунаєвецький бібліофіл С.Олінович наступного року – чергову малоформатну брошуру «Миньковецька держава. Історичний нарис.» [50].

Першим науковцем, який звернув увагу на реформи Мархоцького у подільських селах над р.Ушицею, став викладач Кам'янець-Подільського педінституту В.Нечитайло, котрий проаналізував доступні на той час джерела та літературу і презентував їх 199 р. статтею «Аграрні відносини у «Миньковецькій державі» Ігнатія Мархоцького» в рамках конференції «Поляки на Поділлі» [51, с. 151-155].

У 2004 р. кам'янець-подільські краєзнавці Олександр і Петро Білі чимало приділили місця феномену «Миньковецької держави» у своїй книзі «Миньковеччина: історичний нарис» [52]. А нарік відомостей про І.Мархоцького, його діяльність та результати реформ додали київська архівістка Н.Черкаська [53, с. 84-108] і хмельницькі упорядники «описів Подільської губернії (1800-1819 рр.) Ю.Земський і В.Дячок [54].

Правових аспектів реформ торкнувся 2006 р. у статті «Миньковецька держава» та Ігнатій Мархоцький як її засновник» графа суддя-краєзнавець А.Степанюк [55, с. 305-326].

2007 р. вінницька дослідниця В.Колесник подала дані про І.Мархоцького у біографічному словнику про відомих поляків в історії Віннич-

чини. [56, с. 305-326], а відомий у світі дослідник В.Лукін вмістив у московському журналі «Лехайм» статтю «Граф Мархоцкий, государство Миньковецкое и еврейское книгопечатание на Украине» [57] і доповнений та уточнений її варіант «Евреи – подданные государства Миньковецкого (к истории еврейского книгопечатания на Украине)» 2009 р. [58, С.51-76].

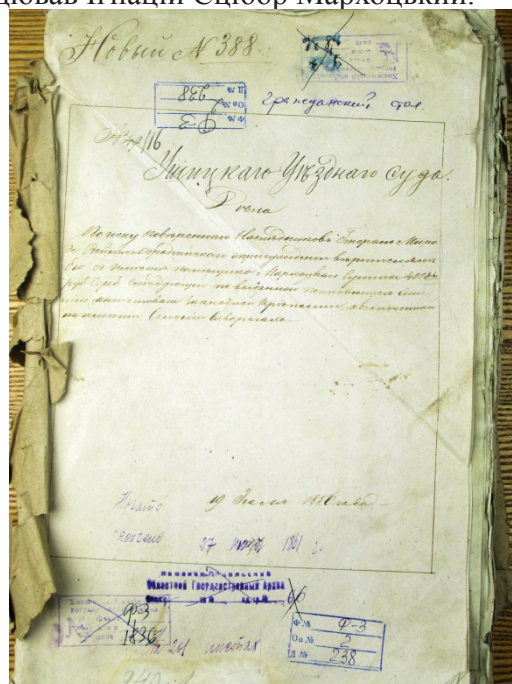
Під цим періодом мархоцькіани статтею «Граф Ігнатій Мархоцький у зарубіжній та українській історіографії XIX-поч. XXI ст.» [59, С.7-12] і повідомленням «Документи Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження Миньковецької держави» [60, с. 47-50] підвели ризику професор д.і.н. Л.Баженов і тодішній директор Державного архіву Хмельницької області к.і.н. П.Слободянюк.

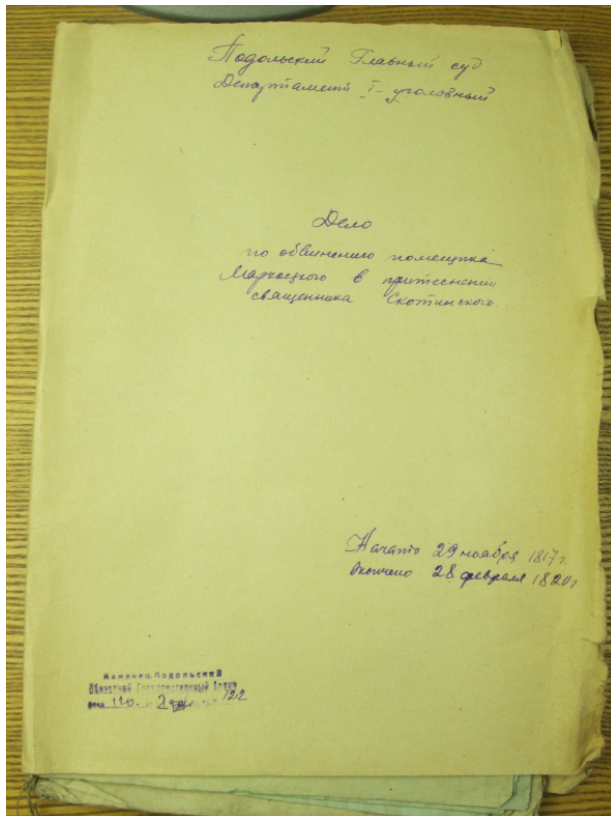
Серйозний методологічний підхід до його діяльності було започатковано лише після придбання у 2007 р. родиною Захар'євих у Миньківцях приміщення під Меморіальний музей графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького і втілення задуму на практиці. Зокрема, 2009 р. було створено Центр мархоцькознавства як філію Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка. Ним у 2009-2017 рр., видано 9 томів «Наукових записок Центру мархоцькознавства» [61-69], упорядником якого виступив директор музею і голова Центру В.Захар'єв. За цей час у «НЗЦМ» став авторитетним і шанованим у науковому середовищі збірником новітніх статей та повідомлень на конкретну тему і своєрідною хрестоматією мархоцькознавства, з оригіналами і перекладами українською мовою раніше опублікованих мемуарів, белетристичних творів, газетних публікацій та копій архівних документів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Відділі рукописів Львівської Національної Бібліотеки ім. В.Стефаника, Державному архіві Вінницької області /ДАВО/, Державному архіві Одеської області /ДАОО/ і Державному архіві Хмельницької області /ДАХМО/ – всього 217 назв. Вдалося залучити до співпраці 25 докторів та кандидатів наук та 15 краєзнавців. Зокрема, значимих та глибоких фахівців – доктора габітованого з Польщі Т.Цесельського, що

опублікував важливу статтю-зачин «На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких» [70, с. 47-50], директора ЛНБ ім. І.Огієнка д.і.н. М.М. Романюка, котрий допоміг з копіями документів Мархоцьких із т.зв. Бібліотеки Оссолінських, архівісток і енциклопедисток, співробітниць Центрального державного історичного архіву України, м. Київ д.і.н. Н.Черкаської та Л.Сухих, відомого краєзнавця з Одеси А.Аргатюка та колишнього директора ДАОО В.Левчука, завдяки котрим широко розкрито діяльність Кароля Мархоцького та його нащадків з т.зв. «одеської» гілки роду, кандидата мистецтвознавства зі Львова М.Гарбузюк, столичних перекладачів В.Білоцерківського, П.Даниляка, їхніх подільських колег Л.Дзяндзіловську, Г.Черниш, а також майже два десятки музейників, журналістів та добродійників.

Цими та іншими авторами, спільно з автором ідеї і дослідження у співпраці з д.і.н. О.Григоренком було опубліковано у НЗЦМ та поза ним ще кілька десятків концептуальних наукових статей [71-75], газетних публікацій, телепередач на обласному і всеукраїнському рівнях.

Надійним джерелом інформації про І.Мархоцького та його «Миньковецьку державку» є ДАХМО. Особливо, плідною співпраця з цим закладом була за керівництва к.і.н. В.Байдич. Саме в ті роки вдалося переглянути сотні справ з періоду, коли на Поділлі жив і працював Ігнатій Сцібор Мархоцький.

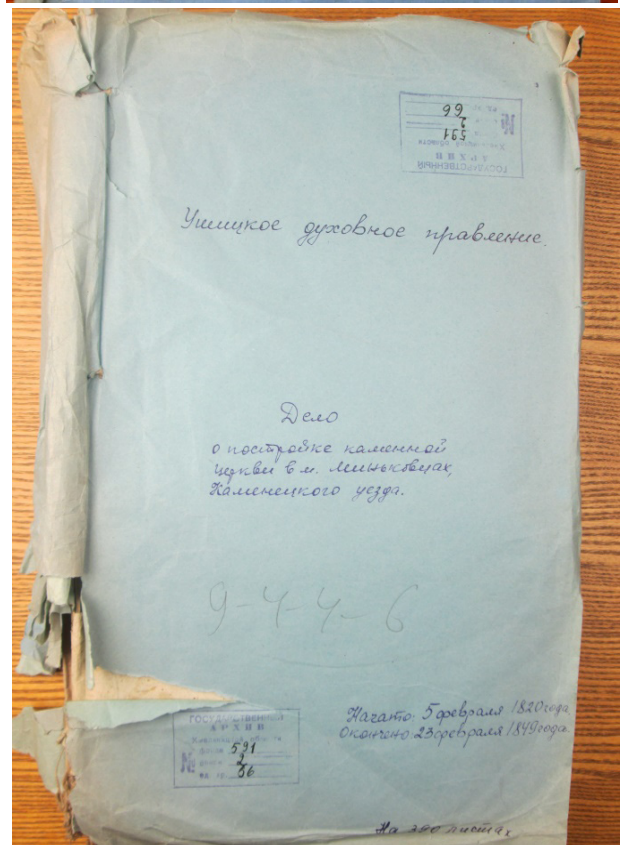
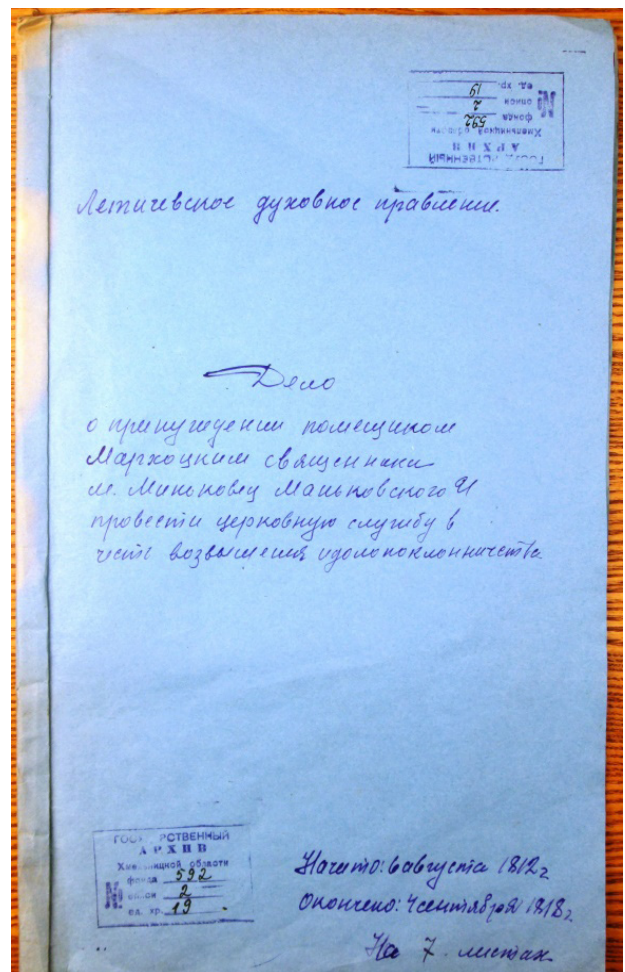

Зокрема, у «Полевом межевом журнале Ушицкого уезда Подольской губернии за 1805 год» маємо, відповідно, три розділи, що розповідають про розмежування земель колишнього Кучьського староства. Дійсний таємний радник Степан Федорович Стрекалов дарував своїй доньці Статській радниці Олені Дівовій. Там згадуються і сусіди Ігнацій Мархоцький з дружиною Євою Руффо та села Антонівка, Отроків, Тимків, які межували із землеволодіння С.Ф. Стрекалова [76, С. 15-19, 20-21 та 70-76].

Підтему мархоцькіани, що розкриває боротьбу місцевих католицьких та православних єпископів з І.Мархоцьким доповнюють ряд ново виявлених справ А саме, «Дело о принуждении помещиком Мархоцким священника м. Миньковец Маньковского И. провести церковную службу в честь идолопоклонничества», яку заведено 6 серпня 1812 р. у Летичівському духовному правлінні. Вияснення обставин події тривало понад 6 років і закрито 4 вересня 1818 р. [77].

Ще одну справу «Дело по обвинению помещика Мархоцкого в притеснении священника Скотинского» відкрито у Подільському головному суді 29 листопада 1817 р. і закрито 18 лютого 1820 р. [78].

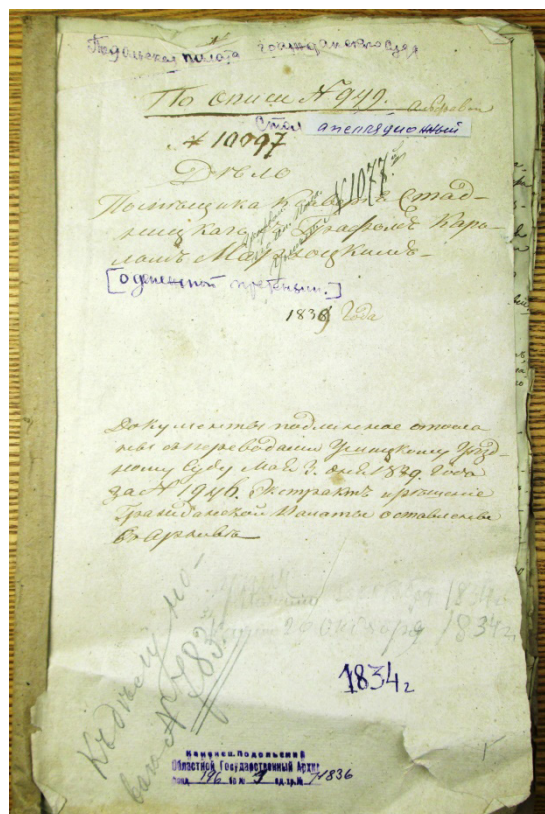
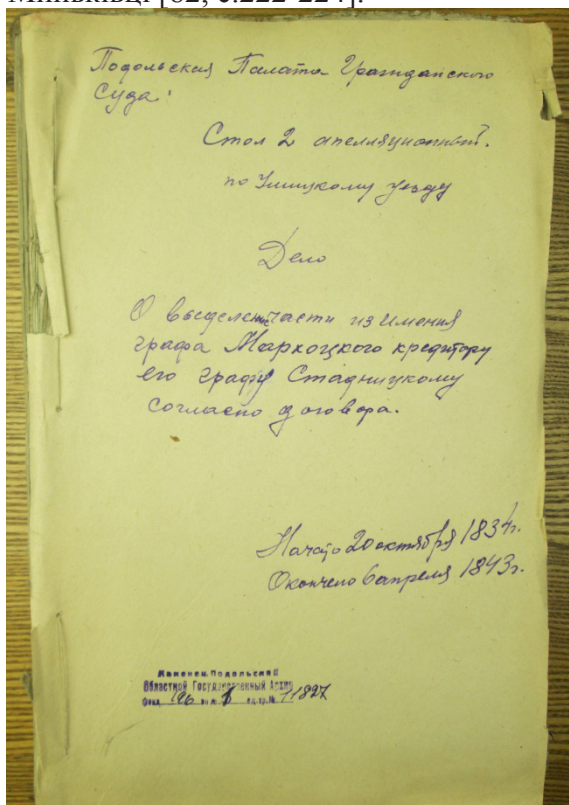

Зберігається у ДАХМО і справа з Ушицького повітового суду «Дело о нарушении помещиком Мархоцким религиозного обычая». /27 липня 1818 р.–25 березня 1819 р. [79].

У справі «Дело о разорении помещиком Мархоцким Антоновской и Кружковецкой церквей, тут же о постройке каменной церкви», яка сьогодні в ДАХМО носить назву «Дело о постройке каменной церкви в м. Миньковцах Каменецкого уезда» (назва повіту помилкова!), на 390 аркушах зібрано різноманітні документи, які стосуються як І.Мархоцького, так і сина Кароля Мархоцького. Справу відкрило 5 лютого 1820 р. Ушицьке духовне правління і закрило 23 лютого 1839 р. – після конфіскації у К.Мархоцького миньковецьких маєтностей і потрапляння його до Тобольська за участь у Першому польському повстанні 1830-31 рр. та змові Шимана Конарського [80].

У «Визитных описах костелов» за 1824 р. є дані про Миньковецьку парафіяльну капличку, якою опікувався І.Мархоцький. Вона належала тоді до Дунаєвецького парафіяльного костелу [81, с. 350-351].

У «Визитных описах костелов» за 1826 р. у візиті про Дунаєвецький парафіяльний костел уточнено, що йому належить каплиця у містечку Миньківці [82, с.222-224].

У справі «О составлении плана на церковные земли м. Миньковец, сел Антоновка и Крушковцы Ушицкого уезда», читаємо, що станом на 28 червня 1838 р. Кароль Мархоцький був: «граф Мархоцкий взят ныне в г.Киев по прикосновенности якобы к тайному обществу» [83, с. 2].

На 3 стор. відкритої 1847 р. у Подільській губернській креслярні справи «О наделении земли графу Стадническому из имения Карла Мархоцкого участвовавшего в революционном движении» повідомлено, що «решением Государственного Совета Вышочайше Конфирмованным 14 мая 1845 года присуждено... Графу Стадническому от заговорщика Карла Мархоцкого... из Миньковецкого имения С.Отроков, Старики, Тымков, Антоновку и Кружковцы...» Крім того на стор. 6 уточнено: «Отроковское имение: Отроков, Антоновка, Кружковцы, Старик, Тимков, и приселки Баранова и Зацишя 4978 дес. 624 саж... 14 мая 1845 г. отошло за долги» [84, с. 3, 6].

17 грудня 1862 р. у тій же Подільській губернській креслярні заведено справу «По определению Подольского губернского управления от 14 декабря за №10248 о восстановлении границы между принадлежащем казне се-

лению Притулии и частным имением Отроков землям» на 17 стор. повідомляється наступне: «поселение Притулия Мурованая признана подлежащею возврату помещику Карлу Мархоцкому на основании Высочайшего Указа от 6 декабря 1862 года об освобождении от конфискаций имений, не поступивших до того времени в казну...». Справу закрито 5 червня 1865 р. [85].

Збереглися у ДАХМО і дві справи про сусідів-воріженьків Мархоцьких Стадницьких, а саме: «Дело о рассмотрении инвентаря дд. Антоновка и Крушковцы Ушицкого уезда поме-

щика Стадницкого» Подільського губернського комітету з розгляду та склад інвентарів на поміщицькі землі та маєтки та «Дело о рассмотрении инвентаря сс. Отроковцы, Тымковцы, и дд. Старики и Барановцы Ушицкого уезда помещика Стадницкого» Подільського губернського комітету з розгляду та склад інвентарів на поміщицькі землі та маєтки [86, 87].

За повідомленнями працівників архіву, це далеко не всі документи про рід Мархоцьких, його землеволодіння і події пов'язані з представниками роду, якими володіє установа. Пошуки продовжуються.

Література і Джерела:

1. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno, 1820. – S. 263-264.
2. Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – Т. VI. – S. 543-544.
3. Bartoszewicz J. Marchocki Ignacy // Encyklopedia Powszechna Polska. – Т. XVII. – Warszawa, 1864. – S. 966-968.
4. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. VI. – Warszawa, 1885. – S. 448-450. (Витяг. Переклад П.Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 9-12.
5. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. – Т. 8. – Warszawa, 1900. – S. 546.
6. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 410-973.
7. Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. XIV. – Warszawa, 1911. – S. 301-303.
8. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, seria I, tom 35-36. – Warszawa, 1911. – S. 426-428.
9. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Т. 10. – Warszawa, 1913. – S. 207-210.
10. Urbański A. Memento kresowe. – Warszawa, 1929. – S. 13-14.
11. Симашкевич М. Римское католичество на Подолии. Кам.-Подольский, 1872. – С. 399-402.
12. Лотоцкий Ю. Воспоминания // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Т. XI. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 288-289, 296.
13. А.Г. «Борьба местной епархиальной власти с языческим чествованием древней богини Цереры» / «Прибавления к «Подольским Епархиальным Ведомостям», № №33-43, 1889 года) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 35-76.
14. О.Л. Праздник Цереры (Из воспоминаний польского шляхтича о событиях в Юго-Западном крае 1819-1824 гг. // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 5. – Хмельницький, 2013. – С. 78-98.
15. Копылов А. Миньковецкое государство. Исторический очерк // Русский вестник. – СПб, 1895. – № 1. – С. 175-195; № 5. – С. 85-119.
16. Евмухив Е. Миньковецкое государство // Новое слово. – № 3. – 1913. – С. 34-52.
17. Groza S.W. Grabia Scibor na Ostrowcu. Powiesć z pierwszych lat wieku XIX. Część I-II. – Warszawa, 1848. – S. 7-130, 3-107.
18. Przedziecki A. Uszykie jary // Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 2. – S. 69-75.
19. Kowalski F. Wspomnienia. Pamiętnik Franciszka Kowalskiego. Tom 2. – Kijów: Nakładem Leona Idzikowskiego, 1859. – S. 50-54. Ковальський Ф. Спогади. Щоденник. – К., 1859. – Т. 2. (Витяги. Переклад П.Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 3. – Хмельницький, 2011. – С. 89-104.
20. Szaszor Bozydar. Ignacy hr. Ścibor Marchocki. Opowiadanie [Wspomnienia z pierwszej éwierci XIX w.]. – Przegląd Europejski, 1863, R 1. Т. IV. – S. 359-389.
21. Dr. Antoni J. Grabia Redux // Оповідання. Серія четверта. Т. II. – Warszawa, 1884. – S. 3-75. // Антоній Юзеф Ролле. Граф Редук / Переклад з польської мови В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – 81 с.
22. Dubieckie Maryan. Przymierze dziedzica z poddanymi rolnikami // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – Kraków, 1914. – S. 1-32 // Дубецький М. Спілка спадкоємця з підданими землеробами. Переклад з польської Г. Черниш // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 6. – Хмельницький, 2014. – С. 120-139.
23. Довнар-Запольский М. Из истории общественных течений в России. Статьи М. В. Довнар-Запольского. – К., 1905. – С. 186-187; Довнар-Запольский М. Страницы из истории крепостного права в XVIII-XIX вв. – М., 1906. – С. 24.
24. Копержинський К. Обжинки. – Одеса, 1926. – С. 29-59.

25. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. //Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год девятнадцатый. – Том LXX. Сентябрь. – К., 1900. – С.88.
26. Jankowski Wl. Kaplan Cerery na Podolu//Filomata, 1929, t.10. – S.195-202.
27. Manja wielkosci. Ksianze udzelni, wladse s pan na... kilku wloskach // Gazeta Bydgoska, 1923, № 247. – S. 5.
28. Ze swiata. Z galereji naszych dziwakow // Rozwoj, 1924, №170. – S. 4.
29. Panstwo polskiego wladyki. Pzady weselogo dziwaka // Echo wieczorne, 1928, №71.
30. Ciekawa karta zamierzchlej przeszlosci // Nowj Kurjer, 1928, №90. – S. 3.
31. Osobliwy dziwak // Gazeta Wagrowiecka, 1930, №38.
32. I.G.M. Awanturnicy i oryginaly przeszlosci. Pan na Minkowcach // Zycie, 1931, 24 maja // Dodatek do Nr.138 «Glosu Narodu».
33. Polski Słownik Biograficzny.– T.19. – Wrocław, 1974. – S. 550-553.
34. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – T. IX. – Warszawa, 1996. S. 255-265.
35. Zofia Wilga. «Pan Podstoli» urzeczywistniany przez wspolczsnych. Minkowce // Wiadomosci. /Tygodnik. – Londyn, 1957, №43. – S.2.
36. Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII вв. – Львів: Видавництво НТШ, 1925. Передрук: Огієнко І. І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – Львів, 1994. – 448 с.
37. Гарба Василь. Крулевство Миньковецьке // Нові дні. – Торонто, 1968, вересень-жовтень. –С.3-7.
38. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор (Польська шляхта між царизмом і українськими масами. 1831-1863), /Переклад з французької Зої Борисюк. / – Київ: ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
39. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 (Поляки в соціо-етнічних конфліктах). /Переклад на українську Зої Борисюк/. – Київ: Критика, 1998. – 336 с.
40. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. /З французької переклала Зоя Борисюк./ – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
41. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. –1008 с.
42. Суслопарів М. Друкарні Поділля. Історична замітка // Бібліологічні вісті, 1923, № 4, шп. 110.
43. Копержинський К. Обжинки. – Одеса, 1926. – С.29-59.
44. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI-XX ст.). – Київ, 1974. – С. 51.
45. Боцяновський В. О Вольтере, графе Сциборе Мархоцьком и разбойнике Миките// Мир приключений, №11, 1927. – С. 27-35.
46. Грищук Б. Поділля – колиско і доле. Роман. – Львів, 1988. – С. 17-22, 79-106.
47. Сутковецький В. Віск і криця. – Хмельницький, 1990. – 68 с.
48. Сутковецький В. Таємниця старого майстра. – Хмельницький, 1994. – 70 с.
49. Грищук Б. Граф Мархоцький і Миньковецька держава (Маловідомі сторінки історії Поділля 18-19 ст.). – Хмельницький, 1992. – 32 с
50. Оліневич С. Миньковецька держава. Історичний нарис. – Дунаївці, 1993. – 70 с.
51. Нечитайло В. Аграрні відносини у «Миньковецькій державі» Ігнатія Мархоцького //Поляки на Поділлі. – Хмельницький, 1999. – С.151-155.
52. Білий О. П., Білий П. А. Миньковеччина: історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 160 с.
53. Черкаська Н. Доля Печерського архіву Потоцьких // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держархів України; УНДІАСД. – К., 2005. – Т. 5. – С. 84-108.
54. Описи Подільської губернії (1800-1819 рр.)/Упоряд. Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький, 2005. – 106 с.
55. Степанюк Анатолій. «Миньковецька держава» та Ігнатій Мархоцький як її засновник //Господарський (арбітражний) суд Хмельницької області: історико-правові нариси, портрети. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 305-326.
56. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С.404-408.
57. Лукин В. Граф Мархоцкий, государство Миньковецкое и еврейское книгопечатание на Украине // Лехаим. – Москва, 2007. – №9(185), Сентябрь. – С.311. – Режим доступу: [http:// www/lechaim.ru/ARHIV/185/lukin.htm](http://www/lechaim.ru/ARHIV/185/lukin.htm).
58. Лукин В. Евреи – подданные государства Миньковецкого (к истории еврейского книгопечатания на Украине) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.1. – Миньківці на Ушиці, 2009. – С. 51-76.
59. Баженов Л. Граф Ігнатій Мархоцький у зарубіжній та українській історіографії XIX-поч. XXI ст.//Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 1. – Хмельницький, 2009. – С.7-12.:
60. Слободянюк П. Документи Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження Миньковецької держави // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 1. – Хмельницький, 2009. – С. 47-50.
61. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.І. – Хмельницький, 2009. – 108 с.
62. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2010. – 148 с. 63. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.3. – Хмельницький, 2011. – 240 с.
64. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.4. – Хмельницький, 2013. – 132 с.

65. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.5. – Хмельницький, 2013. – 204 с.
66. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.6. – Хмельницький, 2014. – 274 с.;
67. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.7. – Хмельницький, 2015. – 192 с.
68. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.8. – Хмельницький, 2016. – 288 с.
69. Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.9. – Хмельницький, 2017. – 208 с.
70. *Цесельський Т.* На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.3. – Хмельницький, 2011. – С. 16-36.
71. *Сухих Л. Черкаська Н.* Документи з архіву Сцібор-Мархоцьких у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ // Наукові записки Центру Мархоцькознавства / упоряд. В. А. Захар'єв. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 9-15.
72. *Сухих Л.* Пам'ятки: археографічний щорічник/ Державна архівна служба України, УНДІАСД; редкол.: Ч.Г.Кулешов (гол.ред.) [та ін.] – Київ, 2015. – Т.15/17. – С.136-168.
73. *Аргатюк С.* Кароль Сцібор Мархоцький // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т.4. – Хмельницький, 2013. – С. 29-48.
74. *Гарбузюк М* Перші постанови «Гамлета» В. Шекспіра на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.). – Наукові записки Центру мархоцькознавства /упоряд. В. А. Захар'єв. – Миньківці на Ушиці; Івано-Франківськ:Грань, 2010. – Т. 2. – С. 85-108; *Гарбузюк М.* Ігнацій Сцибор Мархоцький як прототип одного з героїв опери «Сирена з Дністра» Я. Н. Камінського (1814) (гіпотеза на маргінесах історії польського театру у Львові). – Наукові записки Центру мархоцькознавства /упоряд. В. А. Захар'єв. – Миньківці на Ушиці, Хмельницький: Заколотний, 2011. – Т. 3. – С. 123-138.
75. *Баженов Л.* Життя і діяльність графа Ігнація Мархоцького в українській і польській художній літературі та історіографії XIX - початку XXI ст.//Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 241-247; *Захар'єв В.* Кароль Сцібор Мархоцький: гідний син батька-реформатора //Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2013.– Т.20. – С. 153-163; *Григоренко О.П., Захар'єв В.А.* Подільський просвітитель, філантроп і реформатор другої половини XVIII - першої чверті XIX ст. Ігнацій Мархоцький// Історія, культура та освіта: християнський вимір. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Хмельницький, 2014. – С.94-105; *Григоренко Олександр, Захар'єв Володимир.* Реформатор Ігнацій Сцібор Мархоцький та його однодумці в історії Поділля і Південно-Східної Волині // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. – 1'2014. – Ч.1. – Хмельницький, 2014. – С.438-448; *Григоренко Олександр, Захар'єв Володимир.* Власник подільських маєтків Миньківці, Отроків, Притулія, Побійна Ігнацій Мархоцький – фундатор медицини, шкільництва та культури Миньковецької держави // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики». – Самчики, 2015. – С.363-383.
76. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). – Ф.115. Оп.1. Спр. 2007.
77. ДАХмО. – Ф.592. Оп.2. Спр.19.
78. ДАХмО. – Ф.120. Оп.2. Спр.122.
79. ДАХмО. – Ф.3. Оп.2. Спр.73.
80. ДАХмО. – Ф. 591. Оп. 2. Спр. 66.
81. ДАХмО. – Ф.685. Оп. 2. Спр.2.
82. ДАХмО. – Ф.685. Оп. 2. Спр.
83. ДАХмО. – Ф.115. Оп.1. Спр. 2026.
84. ДАХмО. – Ф.115. Оп.1. Спр. 2042.
85. Там саме.
86. ДАХмО. – Ф.241. Оп. 1. Спр.1098.
87. ДАХмО. – Ф.241. Оп. 1. Спр.1181.

Кундельський В. В.

ЄВРЕЇ ТА РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XIX ст. (НА ОСНОВІ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ)

У статті на основі комплексу архівних джерел і документальних матеріалів зроблено спробу дослідити окремі штрихи дії рекрутської повинності щодо євреїв до середини XIX ст. Акцентовується увага на тому, політичний режим Миколи I вирізнявся від політичних режимів Павла I та Олександра I введенням рекрутської повинності на євреїв (1827 р.), політикою зросійщення та асиміляцією єврейського етносу в російському середовищі. Підкреслюється, що, незважаючи на низку заборон, євреї зуміли зберегти свою духовність, єдність, уміння пристосовуватися до оточуючого середовища.

Ключові слова: Правобережна Україна, Поділля, Волинь, Проскурів, рекрутство, євреї, вихрести.

В українській і зарубіжній історіографії недостатньо вивчено питання дії рекрутської повинності щодо євреїв Правобережної України у вказаний історичний період. Вивчення даного питання займалися П. Чубинський, Я. Хонігсман, А. Найман, Ф. Кандель, Ш. Етінгер, М. Шестопад, В. Рибинський, особливо сучасні історики: П. Слободянюк, А. Філінюк, Н. Щербак, С. Сидорук, дослідники української діаспори: В. Верига, О. Субтельний та ін.

У даній статті поставлено за мету на основі архівних джерел і документальних матеріалів, осмислення наукової літератури розкрити окремі штрихи дії рекрутської повинності з моменту її введення (1827 р.) до середини XIX ст.

Єврейське населення Правобережної України, зокрема Поділля та Волині, опинилося в зоні російської влади під час II і III поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.). Політичні режими Павла I (1796-1801) і Олександра I (1801-1825) означали відносну підтримку єврейського етносу в регіоні, про що не можна говорити за політичний режим Миколи I (1825-1855).

Органи російської влади жорстко контролювали євреїв. Їх приїзд у Київ і повітові міста губернії обмежувався терміном не більше одного разу на тиждень. До того ж, євреї за спеціально купленими квитками могли перебувати в Києві не більше трьох діб в облаштованих “заїжджих дворах на Подолі й Печерську”. Особливо контролювалися євреї, які приїжджали в Київ і займалися “праздношататель-

ством” [1, арк. 1-3]. На початку 40-х рр. XIX ст. з’явилися гетто – міські квартали, в яких селились лише євреї. Початок їм поклав указ 1843 р., який передбачав поліцейний нагляд за євреями, які приїздили до міста [2, с.62-63]. Подібне спостерігалось з євреями, які прибували з Австрійської імперії і Царства Польського під виглядом торговців, поселились в прикордонному містечку Радзивілів і займалися контрабандною торгівлею. Саме тому з’явився указ Д. Бібікова про їх виселення за кордон і позбавлення купецького стану [1, арк. 7-9].

У 1844 р. указом імператора були ліквідовані кагали, які відігравали роль громадської автономії, а їх функції передавались поліції, міським думах і ратушам. На євреїв поширювали низку обмежень і репресивних заходів [3, с.260]. У 1845 р., згідно з циркуляром від 15 серпня, євреям у Києві було заборонено носити єврейську одягу, продавати алкогольні напої, змінювати постійне місце проживання. При цьому поліцейські станові пристави були суворо попереджені про звільнення їх з роботи у випадку невиконання єврейських заборон [4, арк.297-298].

Якщо українські селяни та міщани Правобережжя виконували рекрутську повинність з 1794 р., то євреї – лише з 1827 р., коли набув чинності указ імператора про їх залучення до її виконання [5, с.727]. Тоді ж, згідно Статуту рекрутської повинності і військової служби, євреї, які відслужили повний строк у нижчих чинах і не мали при цьому стягнень, а також за наявності позитивної

характеристики по службі, могли прийматися на державну службу. Інші євреї не приймалися на державну службу до часу, поки перебували в іудейській вірі [6, с.733-734]. Рекрутчина тривала 25 років і передбачала використання євреїв в інтересах Росії, при цьому їх русифікували через хрещення. Саме малолітні євреї-рекрути були джерелом найбільшої кількості євреїв-вихрестів (кантоністів) [7, с.371]. Наприклад, російський генерал А. Орановський не був уродженням християнином, а кантоністом-євреєм із м. Меджибожа. Ще маленьким хлопчиком його відірвали від єврейської сім'ї, в армії змусили хреститись, Але в глибині свого серця він залишався євреєм навіть тоді, коли отримав чин генерала. А. Орановський зарекомендував себе кращим офіцером російської армії, який толерантно ставився до представників усіх етносів, навіть коли керував військовим гарнізоном у Меджибожі. Генерал був похований з почестями на польському цвинтарі Меджибожа [8, с.5-6].

Військову повинність євреї відбували поза лінією осілості, де не було навіть найменшої можливості спілкування із одновітцями, дотримання релігійних звичаїв та обрядів. Відмова євреїв від іудейської віри відбувалась під тиском військового керівництва різними заохоченнями та пільгами. Іноді голодом та побиттям. Однак євреї масово ухилялись від рекрутської повинності, але куди вони виїжджали і де переховувалися, єврейські кагали старанно замовчували. У 1837 р., згідно повідомлень Подільського рекрутського присутствія, розшукувалися 12 осіб-євреїв, які уникали рекрутського набору. Серед них, зокрема, жителі с. Шарівки Проскурівського повіту – Ш. Бенцін, Д. Гершко, І. Геринович, жителі м. Миколаєва Проскурівського повіту – Д. Соскін, Л. Зельман та інші [9, арк.1, 34, 35]. У 1840 р. житель м. Ярмолинці Проскурівського повіту З. Фурман, домовившись із місцевими чиновниками, організував втечу своєму сину з рекрутського збірного пункту [10, арк.4, 5]. Єврейка Ш. Двойра, жителька м. Миколаєва, переховувала в себе 40-річного воєнного дезертира С. Никифора, за що була притягнута до відповідальності [11, арк.4]. У 1841 р. управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора циркуляром зобов'язувало губернаторів вжити

запобіжних заходів щодо євреїв, які з метою уникнення рекрутчини переправляли своїх синів за кордон. Там із чужими або своїми паспортами євреї займалися торгівлею, ремеслами, однак це так і нічого не дало [12, с.83].

У 1827 р. із введенням військової повинності для євреїв кагали були зобов'язані поставляти євреїв-солдат для російської армії. Зрозуміло, що євреї всіляко намагались уникнути рекрутської служби, про що сказано в розділі. Саме тому кагали утримували цілий штат донощиків і охоронців, які розшукували втікачів-євреїв і влаштовували нічні облави. Кагали часто цим зловживали, не допускаючи в рекрутську службу дітей багатих людей і відправляючи на службу дітей простих людей. Часто діяльність кагалів серед простого єврейського населення викликала лише ненависть. Коли в 1844 р. російська влада офіційно заборонила кагали, то "єврейське населення відчуло радість" [13, с.93-94].

Численними зловживаннями відзначалися кагальні єврейські товариства, навіть самі євреї зверталися в поліцію, щоб розібратися зі зловживаннями кагалів. Фактично єврейські кагали приховували кількість ревізьких душ, зокрема в Бердичеві та Махнівці [14, арк.5, 10, 33-34, 99-101]. У грудні 1837 р. євреї Б. Фельдман, П. Меєрзон, А. Мірзон здійснювали пограбування та вбивства і навіть спалили дружину Ш. Ханаана – Рухлю [15, арк.5-7]. У 1843 р. євреї с. Рудка Летичівського повіту Ю. Мойша та Л. Барський не поділили бізнесових інтересів при спільному утриманні вітряків, і Ю. Мойша подав позов у суд на Л. Барського за невиконання контракту [16, арк.1-8]. У цих же матеріалах є донос єврея М. Юхти з м. Бердичева в поліцію про те, що євреї Ю. Тартаковський убив свою вагітну дочку в 1849 р. [17, арк.33-34]. Єврей м. Тульчин А. Нейзпер, який поселився в єврейській землеробській колонії у Балтському повіті, скаржився в поліцію, що в 1854 р. Брацлавський магістрат у змові з Тульчинським кагалом незаконно віддав у рекрути його 12-річного сина Іцка, де той помер. [18, арк.43-44, 45-46, 73]. І дійсно, аналіз матеріалів міського магістрату подають дані про те, що кагали на свій розсуд віддавали в рекрути євреїв, які перед ними провинилися [19, арк.8-10, 12]. Як бачимо, і в їх середовищі існували

глибокі конфлікти, які кагальні організації не могли мирно вирішити.

У 1841 р. єврей О. Саргієвський виявився воєнним дезертиром, який втік з-під варти в Меджибожі з допомогою євреїв із м. Чорного Острова – М. Абрамовича, Л. Окопника та інших [20, арк.16-18]. У цей час повсюдно євреї ухилялись від рекрутських наборів [21, арк.19-20, 24; 227, арк.2, 3, 6]. Доходило до безслідного зникнення і навіть інсценування смертей рекрута, який не був причетним до військової служби. Тюрми наповнювалися дедалі більшим числом засуджених “за ухиляння від рекрутської повинності” [22; 23].

Царизм всіляко заохочував появу вихрестів. У Правобережній Україні процедура передбачала запевнення євреїв у добровільності хрещення. Цим малося на меті взяти під контроль їх економічну та громадську діяльність й тим самим вписати в етнічну структуру імперії, ліквідувати релігійну та соціальну специфічність єврейства [24, с.25]. Так, за перехід від іудейської до християнської віри передбачалась грошова винагорода. Наприклад, вихрещеному відставному проскурівському музиканту єврею В. Ткачу виплатили 30, а хмільницькому єврею Олександрю – 25 срібних руб. Вихрести часто отримували підвищення в званні [12, с.104], їх не карали в повному обсязі за скоєні злочини [25, арк.20-21]. Вони мали преференції в заняттях різними ремеслами, торгівлею, заснуванні та утриманні фабрик і заводів, виробленні алкогольних напоїв для власного споживання і на продаж. Їх також звільняли від всяких податків, а згодом записували у будь-який соціальний стан [26, с.249].

Незважаючи на низку заборон щодо євреїв, російська влада відносно позитивно поставилася до діяльності євреїв. Євреї відносно непогано почували себе в етно-національному середовищі Правобережної України. У 1841 р. в маєтку Гречани поблизу м. Проскурова купці 2-ї гільдії Д. Розенберг і Ф. Бланк володіли сільською корчмою, де продавали алкогольні напої, зокрема вина і пиво. Їх підприємницькій діяльності сприяли управитель І. Павловський маєтку і власниця графиня Є. Гудович [27, арк.130-132]. У 1842 р. єврей М. Ігдал подав судовий позов на поміщика Рахмінського за привласнення корчми в хуторі Крошня поблизу Житомира [28, арк.4-6]. У 1844 р. поляки

Рачковський та Томашевський подали позов у Летичівський повітовий суд на єврея А. Зальцмана, який заборгував їм гроші [29, арк.2-8]. У 1836 р. єврей С. Шнайдер склав заповіт на землю, за нього розписався поляк Ф. Хорошевський, адже в документі є свідчення про те, що С. Шнайдер був неписьменний [30, арк.5-6]. Очевидно, що органи влади йшли назустріч окремим євреям, чого не спостерігалось щодо корінних жителів регіону – українців. Приміром, у 1848 р., перевищивши владні повноваження, кам'янецький міський голова Лукашевич, посадові особи Антосевич, Вільчурський та інші значно підняли ціну одноповерхового кам'яного будинку купця 3-ї гільдії М. Гольденберга, котра була нижчою, ніж це було зазначено в документах [31, арк.10, 94, 95, 243]. Подібна ситуація мала місце в Немирові при покупці будинку в єврея Ш. Герцберга [32, арк.5-6, 26] та у Вінниці, коли єврей М. Вайсбург купив будинок з прибудовами в К. Мочинського [33, арк.7-8]. Тоді ж у м. Вінниця поляки Л. Биковський, В. Гурський, Ф. Гловацький позичили велику суму грошей у єврейського купця 2-ої гільдії Ц. Зайнштейна [34, арк. 9-10]. У 1849 р. граф А. Потоцький позичив гроші 1000 руб. у Г. Свидницького, що засвідчив єврейський купець С. Беренштейн [35, арк.6, 8, 12].

Із Правобережжям пов'язана діяльність родини єврейських баронів Гінцбургів, які переселилися на Поділля на початку XIX ст. Є. Гінцбург став купцем першої гільдії і професійним підприємцем, займався винними відкупам в Бессарабії, Київській і Волинській губерніях. Барони Гінцбурги придбали декілька маєтків і на Поділлі: в селах Завалля і Могильна Гайсинського та Кусиківці, Голодьки, Мазурівка Літинського повітів, де проживали українські селяни. Вони також мали цукрові заводи в Київській, Подільській та Таврійській губерніях. Про їх ставлення до корінних мешканців свідчить меценатство і благодійність, завдяки яким були споруджені православні церкви і лікарні [36, с.75-78].

У 1857 р. єврей М. Маранц просив дозволити йому торгувати алкогольними напоями у Проскурівському повіті. Однак чиновники, посиляючись на законодавство від 15 серпня 1845 р., відмовили йому в цій підприємницькій діяльності [37, арк.3-4]. Наголосимо, що М. Маранц

належав до “рядових євреїв”, а його нащадки стали дуже багатими людьми. Зокрема, Маранц був першим директором Проскурівського цукрового заводу і збудував перший у місті двоповерховий особняк, який зберігся і до сьогодні.

Таким чином, політика царя Миколи I спрямована на асиміляцію і зросійщення євреїв, зокрема введення рекрутської повинності, не принесла очікуваних результатів. Євреї зуміли зберегти свою духовність, єдність.

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп.794, спр. 972
2. Нариси з історії та культури євреїв України. Київ : Дух і літера, 2005. 440 с.
3. Кундельський В. В. Єврейство в контексті міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // *Матер. XII Поділ. іст.-краєзн. конф. / [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2007. Т. 1. С. 258-264.*
4. 1.Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 1,спр.59 65.
5. 1827. Августа 26. Именной указ, данный Сенату “О привлечении евреев к выполнению натуральной рекрутской повинности, отмене денежного сбора, который ее заменял” // *ПСЗРИ-2. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1832. Т. 2. № 1329. С. 727.*
- 6.1827. Августа 26. Устав рекрутской повинности и военной службы // *ПСЗРИ-2. – Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1832. Т. 2. № 1330. С. 727-741.*
- 7.Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 13. 950 с.
- 8.Орановський А. К. Исторический очерк местечка Меджибожа (Из посмертных записок генерала Орановского) / [передм. і упор. В. Г. Візнюк, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький]. Хмельницький, 2009. 2-ге вид. 19 с.
- 9.Державний архів Хмельницької області, ф.29,оп.1, спр.127.
- 10.Держархів Хмельницької області, ф.29,оп.1, спр.134.
11. Держархів Хмельницької області, ф.29,оп.1, спр.135.
- 12.Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : Держкомархів України, 2005. 409 с.
13. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / [под общ. ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона]. Санкт-Петербург : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. 9. 959 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп.148, спр. 479.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп.1, спр. 2256.
16. Держархів Хмельницької області, ф.28,оп.1, спр.115.
17. Держархів Хмельницької області, ф.676,оп.1, спр.14.
- 18.Державний архів Житомирської області, ф.606, оп.1, спр.4.
19. Держархів Хмельницької області, ф.29,оп.1, спр.148.
20. Держархів Хмельницької області, ф.28,оп.1, спр.202.
- 21.Объявление о смерти солдат // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 11. 14 марта.*
22. Об отыскании скрывшихся от рекрутской повинности // *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольский: Тип. Под. губерн. правления, 1842. № 22. 30 мая.*
23. Держархів Хмельницької області, ф.48,оп.1, спр.4.
24. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст. // *Укр. іст. журн. 2004. № 6. С. 16-26.*
25. Держархів Хмельницької області, ф.315, оп.1, спр.1144.
- 26.Беренштейн О. Б., Зіневич Н. А., Зінич В. Т. та ін. Євреї в Україні // *Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / [за ред. В. І. Наулка]. Київ : Голов.спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. С. 247-273.*
27. Держархів Хмельницької області, ф.2, оп.1, спр.355.
28. Державний архів Житомирської області, ф.2, оп.2, спр.312.
- 29.Держархів Хмельницької області, ф.28, оп.1, спр.117.
- 30.Державний архів Вінницької області, ф.470, оп.1, спр.132.
- 31.Держархів Хмельницької області, ф.197, оп.3, спр.4.
32. Державний архів Вінницької області, ф.470, оп.1, спр.202.
33. Державний архів Вінницької області, ф.470, оп.1, спр.210.
34. Державний архів Вінницької області, ф.470, оп.1, спр.262.
35. Державний архів Вінницької області, ф.470, оп.1, спр.263.
36. Осетрова Г. Єврейські барони Гінцбурги: Російські Ротшільди // *Штетл: Литературно-публицистический сборник Вып. 5-й. Хмельницкий, 2008 (Хмельницкий благотворительный фонд “Хессед-Бешт”) С. 75–80.*
37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 34, спр. 884.

Лякович Т.В.

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 538 ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ПОСТАЧАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР НА ПОДІЛЛІ (1919 р.)

У статті проаналізовано комплекс архівних матеріалів, які є необхідним та важливим джерельним потенціалом для вивчення процесу організації матеріально-технічного постачання та медико-санітарного забезпечення українського війська на території Поділля у 1919 р. За допомогою діловодної документації продемонстровано як проводилася робота по забезпеченню армії представниками різних ланок державної влади. Звернено увагу на заходи вищого військового керівництва для підсилення своєї боєздатності. Вказано на проблеми у лавах військовослужбовців, які перешкоджали якісному налагодженню апарату постачання.

Ключові слова: документи та матеріали, фонд 538, матеріально-технічне забезпечення, Армія УНР.

Міцним фундаментом кожної суверенної держави є її армія. Адже вона виступає запорукою успішного державотворення та гарантом її територіальної цілісності та незалежності. Яскравим прикладом цього стали події, що відбувалися під час визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр., адже боєздатність військових сил відіграла ключову роль у захисті республіки. Тому для сучасного українського істеблішменту переосмислення 100-літнього історичного минулого має неабияке значення. Стратегія військового будівництва, яку виробили очільники Директорії, може стати у пригоді та дати чимало повчальних уроків для реформування та зміцнення сучасних збройних сил. Ця тема набрала особливої актуальності, оскільки військовослужбовці відстоюють державні інтереси на Сході України і підсилення їх бойової готовності, безперечно, має бути пріоритетним напрямком урядової політики.

У процесі дослідження запропонованої теми було опрацьовано і використано матеріали, які згруповані в описі 1 фонду 538 «Кам'янець-Подільський губернський комісар Української Народної республіки». У ньому зберігаються основоположні документи, за допомогою яких можна охарактеризувати комплекс питань, пов'язаних із різними аспектами матеріально-технічного забезпечення військовослужбовців. До них належать закони, накази, протоколи, доклади, офіційне листування, телеграми тощо.

Важливе значення з огляду на їх високе інформаційне наповнення мають закони, які

відображають діяльність вищих органів державної влади щодо покращення матеріального становища козаків. Так, в ухваленому Радою народних міністрів законі, від 30 липня 1919 р., розміщена інформація про загальнобов'язкове встановлення натуральної повинності з населення для забезпечення армії білизною. В юридичному документі чітко вказувався розмір повинності, оплата за комплект білизни, термін її виконання, дії при відмові віддавати речі, потрібні військовикам, а також органи на яких покладался обов'язок здійснення речової мобілізації [8, арк. 46–46 зв.]. Окрім одягу, уряд дбав також про забезпечення армії засобами перевезення. Про це свідчить нормативно-правовий акт, датований 23 серпня 1919 р., який регулював порядок здійснення «підводної повинності». У ньому мова іде про обов'язок населення доставляти відповідну кількість гужового транспорту [4, арк. 130–130 зв.].

Чимало цінної інформації зберігається в наказах, виданих вищим військовим керівництвом та повітовими комісарами. Так, ознайомлення із справою 68 «Накази та розпорядження Головної управи військ Української Народної Республіки по залозі м. Кам'янця-Подільського» дає можливість дізнатися про заходи, спрямовані на підвищення бойової спроможності бійців. Досить змістовний у цьому плані наказ підписаний військовим міністром Г. Сиротенком та начальником постачання П. Дурбаком 14 червня 1919 р. Із нього відомо, про вимогу створити при Подільській гу-

берніальній народній управі відділ військових заготівель. Поступово вони мали засновуватися і при повітових управах. Є відомості про порядок організації відділу, його обов'язки, а також вказівки для ефективного функціонування [6, арк. 74]. На початку червня у м. Кам'янці-Подільському під час здійснення маршу, армійцями була залишена велика кількість речей. Окремий наказ, виданий військовим міністерством 11 червня, зобов'язував усе населення, під загрозою суворої відповідальності перед законом, допомогти зібрати гарматне, інженерне та самохідне майно [6, арк. 49].

Розпорядчі документи також друкувалися з метою усунення незаконних явищ у лавах бійців. Військовим командуванням на чолі з отаманом О. Осецьким та начальником штабу Дієвої армії УНР А. Мельником 13 лютого і 10 червня видані накази про заборону командирам і козакам проводити самочинні реквізиції у цивільного населення навіть за термінової потреби [6, арк. 61; 5, арк. 43, 114]. Архівне джерело свідчить про розпорядження в.о. головного начальника постачання Бондаревського утворити закупівельні комісії в межах прифронтової зони для придбання харчів і фуражу війську. Звідси також дізнаємося про права, надані членам комісій, їх склад та ціни, встановлені для купівлі необхідних харчових товарів [8, арк. 47–47 зв.]. Зазначимо, що на місцевому рівні уряд УНР дбав не лише про матеріальний стан призваних до війська, а й про благополуччя їх родин. Показовим у цьому плані є наказ Ушицького повіткомісара Лазаренка нижчим ланам виконавчої влади про організацію допомоги сім'ям новобранців в процесі збирання врожаю та посівній кампанії [9, арк. 163].

Основну частину документів, що зберігаються у фонді 538, складають доклади повітових комісарів, очільників народних управ, представників інспекторату армії УНР. Найбільше відомостей про становище у повітах залишили комісари Кам'янецького повіту Я. Огородник та Д. Щуровський. У їх звітах можна знайти чимало цікавої інформації про результати діяльності органів місцевого самоврядування у справі постачання збройних сил [10, арк. 2 зв., 45–46]. В окремих з них видно, що військові частини допускали самовільні

реквізиції, примусові контрибуції та грабежі [10, арк. 8-9, 86-88]. Наповнені багатим фактологічним матеріалом рапорти Ушицького повітового комісара О. Лазаренка, який доносив про функціонування продовольчого відділу та його дії, спрямовані на поповнення харчового та матеріального резерву бійців. Представник повітової влади вказував також на причини незадовільного забезпечення війська УНР відкритими при управах установами. В першу чергу – це відсутність асигнувань, без яких виконати поставлені урядом завдання було неможливо [10, арк. 57; 11, арк. 23–24]. У налагодженні шляхів для задоволення потреб козаків предметами першої необхідності, чималу роль відіграла поведінка етапних комендатур. О. Лазаренко повідомляв про перевищення службових повноважень комендантами, які втручалися у справи адміністративного характеру, під виглядом розшуку зброї забирали у населення останній одяг та їжу. Це підривало довіру громадян до Дієвої армії УНР [10, арк. 41].

Велику цінність становлять рапорти Могилівського (Христич), Проскурівського (Верхола), Летичівського та Літинського повіткомісарів. Їх зміст охоплює широке коло питань, пов'язаних з характеристикою процесу постачання військовослужбовців у різних місцевостях української держави. Увагу привертають доповіді Верхоли про заснування у Проскурові осередку Червоного хреста та результати його діяльності для покращення медико-санітарного обслуговування козаків [9, арк. 11–11 зв., 53–54]. Іншими начальниками комісаріатів були зафіксовані факти: нестачі у війську обмундирування та харчів; небажання населення обмінювати набої на сіль і цукор; невиконання обов'язків щодо допомоги сім'ям новобранців [9, арк. 57, 144, 161, 181–181 зв.].

Для кращого розуміння основних компонентів механізму постачання військовиків варто ознайомитися з докладами губернських та повітових управ. Один із них повідомляє про заснування при губернській управі відділу військово-господарського постачання, який очолив Голобродський. У звіті досить детально з'ясовано напрямки діяльності та зазначено показники продуктивності відділу. Так, швейні майстерні випускали щодня для передачі на

фронт 100 пар черевиків [2, арк. 34–34 зв.]. Зафіксовано дані про заснування такого ж відділу в Ушицькому повіті, проте, за браком інформації, не відомо про результати його роботи [1, арк. 33]. Цікавим, на наш погляд, є донесення Ушицької повітової народної управи про медичну допомогу хворим та пораненим воякам улітку 1919 р. Голова установи рапортував про значну кількість заходів, здійснених місцевим самоврядуванням спільно з представниками військової влади для підтримки та зміцнення здоров'я військовослужбовців. Також зазначено кількість козаків, які отримували медичну допомогу в інших лікарнях околиці [1, арк. 32]. Подібна за тематикою, але відмінна за своїм змістом доповідь урядовця з особливих доручень при Подільському губерніальному комісарі Демченка, який у кінці серпня займався перевіркою військового шпиталю у м. Кам'янці-Подільському. Основну увагу службовець приділив огляду помешкань, кухні та пральні, а також умовам, у яких лікувалися бійці. У документі подано штати працівників закладу [3, арк. 64–66].

У архівному масиві зберігаються рапорти представників державного інспекторату про роботу волосних та сільських комісарів. Один з них, підписаний інспектором 9-ї пішої Залізничної дивізії 22 жовтня 1919 р., інформує про недоліки у виконанні службових доручень представниками влади на місцях та тиловими комендантами. Не належна поведінка останніх спричиняла перешкоди та труднощі у виконанні населенням урядових законів, які зобов'язували зібрати необхідний одяг та збіжжя для військовиків [11, арк. 16–16 зв.].

Широко представленим видом документів є офіційне листування. Це, зокрема, письмові відправлення вищих урядових інституцій та органів місцевого самоврядування. Їх ґрунтовний аналіз свідчить про заходи, спрямовані на зміцнення збройних сил та проблеми, які перешкоджали цьому. Так, у листі Міністра внутрішніх справ (далі–МВС) П. Христюка до губкомісара від 25 серпня 1919 р. йшлося про прийняття термінових дій для боротьби з хворобами і пошестями у військових частинах [3, арк. 84]. Письмові повідомлення свідчать

також про продовольчу кризу, яка розпочалася у м. Кам'янці-Подільському на початку червня після відступу більшовиків. Не оминула вона військові частини, які розташовувалися у місті. План вирішення цієї проблеми знаходимо у листі голови міської управи, адресованому губерніальному комісару [7, арк. 27]. У посланні губкомісара Поділля М. Кондрашенка, датованому 2 жовтня, представникам і очільникам влади у повітах, іде мова про важкі обставини, в яких доводилося згромаджувати хліб та інші продукти в селах прифронтової смуги [4, арк. 128].

Багатий фактичний матеріал зафіксований у телеграмах. Частина з них повідомляє про стан надання медичної допомоги козакам. У зверненні до голови губерніальної управи Приходька полковник Гончаренко інформував про відсутність лікарської допомоги, якої потребувало у Ярмолинцях 170 хворих та поранених козаків [3, арк. 33–34]. Цікавими є архівні документи про становище військових шпиталів та Червоного хреста у Могилеві-Подільському [3, арк. 104]. По телеграфу проводилися також важливі накази військового та загальнодержавного значення. Зокрема, у депеші Директорії УНР від 28 березня 1919 р. мова іде про задоволення продовольчих та матеріальних потреб республіканського війська та населення. Вказано яким чином мав відбуватися процес постачання та на які органи покладалася відповідальність за його виконання [5, арк. 86–89].

Отже, різні за типами та походженням документи фонду 538 ЦДАВО України характеризуються багатим фактичним наповненням, які сприяють кращому вивченню питань, пов'язаних з функціонуванням Дієвої армії УНР на території Поділля. Цінними у цьому відношенні є закони, накази, рапорти, кореспонденція, телеграми. За допомогою їх інформаційного ресурсу можна простежити комплекс заходів здійснених урядовими інституціями для покращення матеріального, харчового, медичного становища козаків, що сприяло підвищенні здатності збройних сил організовано та успішно виконувати бойові завдання, а також долати перешкоди у цьому процесі за участю самих військовиків.

Список використаних джерел:

1. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.32. 187 арк.
 2. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.33. 61 арк.
 3. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.51. 115 арк.
 4. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.53. 284 арк.
 5. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.54. 208 арк.
 6. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.68. 127 арк.
 7. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.75. 58 арк.
 8. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.83. 59 арк.
 9. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.89. 235 арк.
 10. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.90. 154 арк.
 11. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.116. 151 арк.
-

Олійник С.В.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІЙСЬКА ТЮТЮНОМ НАВЕСНІ – ВОСЕНИ 1919 року

Стаття присвячена проблемі забезпечення українського війська навесні-восени 1919 року. На основі аналізу джерел та літератури досліджується питання організації та практичного втілення органами влади і управління УНР реалізації потреб вояків тютюном.

Ключові слова: українське військо, органи влади і управління УНР, забезпечення тютюном.

Для належної боєздатності будь-якого війська, навіть найбільш підготовленого, важливе значення посідає забезпечення його всім необхідним. Цей аспект став одним із головних для нормального функціонування армії УНР, зокрема впродовж доби Директорії. Як свідчать публікації вітчизняних істориків, головна увага наукових студій приділяється проблемі поповнення війська боєприпасами, зброєю, обмундируванням, продуктами харчування тощо [2-7]. Однак поза увагою дослідників залишилася така важлива складова побуту української армії як забезпечення потреб військових тютюном, що й спонукало автора до появи даної статті.

Попри усю свою шкідливість для здоров'я, тютюнопаління було важливим елементом повсякденності багатьох офіцерів та солдатів армії УНР. Але в українській владі та військовому командуванні придбання тютюну не входило до категорії першочергового забезпечення. Відтак не всі інтендантські відділи при з'єднаннях та підрозділах армії УНР мали його необхідний запас. Тому військові на місцях займалися вимінюванням, купівлею тютюну у місцевого населення. Цілком ймовірно, отримання тютюну відбувалося й за рахунок реквізицій.

Як свідчать документи вищих органів влади і управління УНР, в травні 1919 р. питання забезпечення військових тютюном стало предметом уваги українських державотворців. Так, 7 травня, на черговому засіданні уряду УНР, після виступу з доповіддю міністра народного господарства, було прийнято рішення про асигнування в розпорядження ввіреного йому міністерства 400 000 тис. карб на купівлю тютюну в кількості не більше 100 пудів для безплатної роздачі військам, що знаходяться на

фронті [1, с. 341]. Зрозуміло, що така кількість тютюну потреби армії не покривала. Окрім того, потрібно враховувати і певний час для втілення в життя прийнятої постанови. Тому проблема забезпечення армії тютюном весь час залишалася нагальною. А в липні 1919 р., після прибуття з-за Збруча на Поділля Української галицької армії, з'явився ще один фігурант, котрий потребував тютюну. Заключення галицькими інтендантами угод з подільськими торгівцями на придбання тютюну проблему не вирішували.

За таких умов своєрідним виходом із складної ситуації стала ініціатива Подільської народної управи щодо улаштування при відділі військового та господарського забезпечення тютюнової фабрики для забезпечення тютюном українського війська. 18 липня 1919 р. з'явився законопроект про необхідний дозвіл для вказаної установи та пояснююча записка міністра фінансів Б. Мартоса в Раду Міністрів [8]. Аналіз документів вказує, що мав місце дозвіл на вироблення тютюну лише другого ґатунку (першого не було змоги, а третій – виготовлявся з відходів першого). А задля зменшення витрат на виробництво у документі пропонувалося не збирати акцизний податок на встановлення захисту вікон і дверей залізними сітками. Окрім цього передбачалося ще ряд пільг по звільненні від сплати акцизних податків по певним статтям. У разі виявлення фактів продажу тютюнової продукції, призначеної для українського війська, в торгівельній мережі на фабрику вона підлягала конфіскації і накладався на фабрику штраф у розмірі 4000 гривень. А коли буде виявлено, що продукція продається з відома фабрики то остання буде зачинена [8].

Після всіх законодавчих процедур згаданий законопроект було представлено на засіданні Ради Міністрів УНР, що відбулося 8 вересня 1919 р. Результатом обговорення стала ухвала про надання дозволу Кам'янець-Подільській народній управі улаштувати тютюнову фабрику для виробництва тютюну для війська [1, с. 497]. На жаль, на сьогодні ми не маємо змоги

з'ясувати ефективність реалізації зазначеного задуму.

Отже, питання забезпечення потреб українських вояків тютюном його командуванням та державною владою і управлінням УНР не входило до числа пріоритетних. Але назріла проблема нестачі тютюну змусила владні структури взятися за її виправлення на законодавчому рівні.

ЗАКОНОПРОЕКТ

Про дозвіл Подільській Народній Управі улаштувати тютюнову фабрику при відділі військового та господарського постачання

(правочис збережено – С.О.)

Подається П. Міністрові Фінансів право:

1. Дозволити Подільській Народній Управі улаштувати в м. Кам'янці тютюнову фабрику для виробу крошеного тютюну виключно для постачання їм військових частин.

2. На виняток з існуючих законів не розповсюджувати на цю фабрику ст. 814 статуту про акцизні податки, в частині, котра торкається захисту вікон та дверей залізними сітками.

3. До ст. 844 статуту про акцизні податки додається примітка 2 слідуячого змісту:

ПРИМІТКА 2. Міністрові Фінансів надається право дозволити фабриці улаштованій в м. Кам'янці Подільською Губерніяльною Народною Управою виключно для постачання військам, випускати тютюн без додержання цієї статі з умовою щоб на цій фабриці виготовлявся тютюн лише одного, другого сорту.

4. До ст. 901 статуту про акцизні податки додається примітку слідуячого змісту:

ПРИМІТКА 2. Тютюнова фабрика улаштована Подільською Губерніяльною Народною Управою в м. Кам'янці виключно для постачання тютюну військові звільняється від обов'язку вибрати бандеролі на суму зазначену в цій статі.

5. Не розповсюджувати на тютюн що вробляється на цій фабриці ст. 940 статуту про акцизні податки.

6. До ст. 1202 статуту про акцизні податки додати примітку.

За продаж або відступку, а в торговельних закладах за хоронення тютюну виготовленого на фабриці Подільської Губерніяльної Народної Управи для постачання військові винуватці опріч конфіскації всіх знайдених у них тютюнових виробів цієї фабрики, підпадають арестові не більш 2 місяців та грошової кари не вище 4000 гривень. При цьому в випаді коли буде доведено що продаж або віступка були зроблені самою фабрикою то ця фабрика закривається.

7. Управителями Акцизними Податками подається право подавати цій фабриці без публічного торгу весь тютюн що підпадає конфіскації по справам про порушення акцизного статуту. Ціна цього тютюну визначається Управителями Акцизними Податками по згоді з Державним Контролем

Міністр фінансів

Б. Мартос

Липня 18 дня 1919 р.

ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. Арк. 7-7 зв.

**В РАДУ МІНІСТРІВ
МІНІСТРОВІ ФІНАНСІВ**
(правопис збережено – С.О.)

До законопроекту про дозвіл Кам'янецькій Народній Управі улаштувати фабрику для виробу тютюну виключно для потреб Українській Народній Республіканській Армії.

ПОСНЮЮЧА ЗАПИСКА

Відділ військового та господарського постачання Подільської Губерніяльної Народньої Управи звернувся до мене з проханням дозволити йому улаштувати в м. Кам'янці тютюнову фабрику, для постачання тютюну виключно військові.

Приймаючи на увагу що тютюну бракує взагалі, а військові частини на фронті майже цілком не мають його я гадаю бажання піти на зустріч Кам'янецькій Народній Управі і дозволити їй улаштувати цю фабрику на пільгових умовах зробивши виключно для неї де які доповнення в акцизному статуті.

Я знахожу можливим, завдяки тому, що ця фабрика буде під керуванням осіб маючих офіціальний службовий стан, та під доглядом акцизного контролю, а також через брак потрібних матеріалів не пристосовувати до неї ст. 814 статуту про акцизні податки і дозволити не захищати вікон та дверей на їй залізними сітками.

Позаяк поділ тютюну на сорти вимагає з одного боку великих помешкань з другого фахівців цього діла, а також через те, що III сорт є рештки од виробу тютюнів вищих сортів, на що не слід сподіватись при самій простій продукції тютюну до палення я гадав би корисним не роспосюджувати на цю фабрику ст. 844 акцизного статуту додавши до неї примітку якою встановлювався б один сорт тютюну для цієї фабрики з прірівням його до II сорту по оплаті акцизом.

Позаяк ця фабрика не може виробляти тютюн лишень для однієї потреби і кількість виробу буде залежати од спротиву, то на них не можна розповсюджувати ст.901 акцизного статуту і не слід накладати обов'язок вибрати визначену для тютюнових фабрик кількість бандеролів.

Одночасно з цим звертаючи увагу на дорожнечу і могуті споткнутись неможливість купувати сирий тютюн по таких цінах, щоб вироби можна було випускати по встановлених цінах, я гадав би бажаним не приміняти до виробів цих фабрик ст.940 статуту, а надати правоземським та міським самоврядуванням при обрахунках з інтендантурою та військовими частинами визначати вільні ціни, згідно з дійсними видатками.

З метою охоронити фіск од можливих втрат, при неповправному випуску у продаж виробів цих фабрик, війською як найміцніше гарантувати те що цей тютюн не піде на спекуляцію, гадаю необхідним на винуватих в випуску в продаж тютюну виробленого на цій фабриці на торгуючих ним, а також на фабрики коли буде доведена їх випакари [накладати – *вставка*] з якою метою до ст.1202 статуту про акцизні податки треба додати примітку якою б встановлювалася б зазначена кара.

Для [нерозбірливо – С.О.] набуття сирого та кришеного тютюну цими фабриками надати право Управителю продавати без публічного торгу ці фабрики всі тютюнові вироби підпаданнями під конфіскацію згідно з акцизним статутом по згоді з Державним Контролем.

Відповідний законопроект до нього маю честь прикласти.

Підписав: міністр фінансів Б. Мартос
Липня «18» Дня 1919 р.
ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. Арк. 18-18 зв.

Джерела та література

1. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. 688 с.

2. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е. доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
3. Заремба О. Забезпечення армії УНР одягом влітку-восени 1919 року. Режим доступу: <https://kpvit.blogspot.com/2020/03/1919.html>
4. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
5. Лясович Т. Проблема створення та використання матеріально-технічної бази Дієвої армії УНР у баченні представників українського командного і рядового складу (1919 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 363-377.
6. Лясович Т. Питання матеріального забезпечення Дієвої армії УНР у фокусі української преси (червень-серпень 1919 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. / [редкол.: О.О. Заремба (гол.) та ін.] Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2020. Т.3. С. 361-370.
7. Трембовецький Д.В. Діяльність військового міністерства УНР з забезпечення армії теплими речами восени 1919 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2015. Вип. 8. До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 361-366.
8. ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. Арк. 7-7 зв., 18-18 зв.

Олійник Ю.В., Олійник А.Ю.

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Р-805 „АНТОНІНСЬКА РАЙОННА УПРАВА” – ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА КРАСИЛІВЩИНІ

В статті аналізується склад та зміст документів фонду Р-805 „Антонінська районна управа”, органу окупаційної влади, який діяв в роки Другої світової війни на території сучасної Краси́лівщини.

Ключові слова: Антоніни, окупаційний режим, органи місцевого самоврядування, районна управа, фонд.

Друга світова була однією з найжахливіших по кількості злочинів і злодіянь та найдраматичнішою по перебігу подій воєн в історії людства. Інформація про ті трагічні події крім спогадів, листів та періодики відображена також в архівних документах.

В Державному архіві Хмельницької області на даний час зберігається 313 фондів періоду окупації, з них 310 – фонди органів німецького цивільного управління та української допоміжної адміністрації, організацій, підприємств, які здійснювали окупаційний режим або працювали під контролем окупаційної влади. Крім того, в 90-х роках в архів управління УСБУ в Хмельницькій області передано понад 218 тис. фільтраційних справ на подолян-остарбайтерів.

Фонди окупаційного періоду поділяються на такі групи фондів: органи німецької цивільної влади – генеральний комісаріат Волині-Поділля, гебітскомісаріати, органи української допоміжної адміністрації – окружні, районні, волосні та сільські управи, громадські господарства та фонди інших установ і організацій.

Серед фондів, які зберігаються в архіві, помітно відрізняється інформаційною насиченістю фонд Антонінської районної управи. У фонді зберігається 294 різнопланових документи за 1941-1944 роки. Будуючи власну територіальну вертикаль, окупаційна влада зберегла межі колишніх районів у старому вигляді, адже кількість населених пунктів у цій територіально-адміністративній одиниці була оптимальною для контролю. Владу в районах представляли районні управи. Керівниками

районів німецька цивільна влада призначала місцевих осіб. Голова району відповідав перед окружним комісаром за стан справ у районі та організацію роботи відділів. До структури районної управи входило 12 секцій: адміністративна, шкільна та культурних справ, охорони здоров'я, ветеринарна, мірнична, правова, фінансова, постачання та сільського господарства, праці, господарських та постачальних підприємств, управління земельними ділянками та будинками, дорожня. Штат кожної секції нараховував від 2 до 5 працівників.

Керівники секцій несли відповідальність за стан справ перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який безпосередньо підпорядковувався гебітскомісару.

При кожній районній управі з січня 1942 р. працювали відділи реєстрації громадянського стану (РАЦСи). З їх створенням втратила чинність постанова, відповідно до якої старости та секретарі сільських управ мали право на реєстрацію шлюбів і розлучень.

Робота в органах місцевого самоврядування оплачувалася окупаційною владою. Так, розмір заробітної плати голови управи залежав від кількості громадських господарств (колишніх колгоспів). Для прикладу: якщо в районі діючими було 30 таких господарств, то голова отримував 1000 крб., а його заступник – 900 крб. При наявності на території району більшої кількості господарств платня зростала відповідно до 1300 крб., а заступника – до 1000 крб.

Створений гітлерівцями замість радянського Антонінський район займав площу 600 км².

На цій території розташовувалося 46 населених пункти. В районі проживало 39400 осіб, з них 17357 чоловік та 22043 жінок. За національністю українці складали 36809 осіб, поляки – 2426, євреї 100 та навіть проживало 2 китайці. В самих Антонінах проживало 2316 осіб [1, арк. 1-3].

За фаховою приналежністю в регіоні домінувало сільське населення. Воно складало 85% від загальної кількості проживаючих. Для утримання в покорі населення окупаційна влада організувала поліцію в кількості 70-ти осіб [2, арк. 2].

Інформаційними є документи статистичного відділу. За даними статистів в 1942р. із загальної кількості населення працювало лише 18420 осіб, з них 7711 чоловіків та 10709 жінок. Непрацюючими залишалося 21836 осіб [3, арк. 28].

Документи управи дають можливість дослідити демографічну ситуацію в населених пунктах регіону. У фонді зберігається 8 справ відділу РАЦС: місячні звіти, документи про реєстрацію розлучень, довідки та характеристики тощо.

За даними Антонінського відділу РАЦСу в жовтні 1941 р. в 46 населених пунктах району народилося 114 дітей, померло 17 осіб, одружалося лише двоє. По селах ситуація виглядала наступним чином: у Кременчуках в листопаді 1941 р. померло 5 осіб, а народилося 11; в Кучманівці з 22 червня по листопад 1941 р. народилося 12 дітей, померло 2, одружень не було; у Васьківчиках з січня по листопад того ж року народилося 27 дітей, померло 7, одружалося 3 осіб [4, арк. 3].

Районним відділом РАЦСу були встановлені відповідні розцінки за надання послуг. Так, за реєстрацію новонародженої дитини батьки платили 3 крб, шлюб – 20 крб, смерть 1 кр. На громадян, які ухилялися від реєстрації накладался штраф у розмірі 100 крб. [5, арк. 33].

Унікальними є документи, які описують релігійну ситуацію в регіоні. За архівними даними в 1941 р. жителі району ходили переважно до православної церкви. Римо-католицька діяла лише в Теремках. Із 46 сіл району храми були відкриті лише у Якимівцях, Теремках, Гриценках, Закриниччі, Малих Юначках, Мед-

цях, Бейзимах, Зеленій, Кропивній та Христівці. Ці церкви обслуговував один православний та католицький священики [6, арк. 29].

Незважаючи на духовний сан, окупаційна влада обклала священиків податком. Відповідно до розпорядження, кожна духовна особа до 3 числа повинна була подати в райфінвідділ письмові дані про заробітну плату за минулий місяць незалежно від того чи-то грішми, чи продуктами вони їх отримали. Неподаткований мінімум для духівництва складав 400 крб.

Нерідко окупаційна влада забороняла служби в церквах. Так, через не закінчення сільськогосподарських робіт гебітскомісар заборонив в 1943 р. у Закриницькій волості службу на Різдво Пресвятої Богородиці (21 вересня) та на Воздвиження Хреста Господнього (27 вересня).

Діяльність освітніх закладів на території району презентують документи відділу народної освіти за 1941-1943 роки. Навчання в школах в перший рік окупації розпочалося у вересні 1941 р. Як свідчать архівні документи, навчання велося в 44 школах, де вчилася 6347 учнів. Цю кількість учнів навчало 196 педагогів. Із 44 шкіл 1 була гімназією, 1 – середня, 11 семирічних та 31 чотирикласною.

Серед чималого масиву джерел слід виділити документи про накладення штрафів на батьків за не надсилання дітей до школи як старостами сіл так і районною владою. В листопаді 1941 р. рішенням Антонінської районної управи було оштрафовано 27 батьків [7, арк. 87].

Частина документів фонду відображає фіскальну політику окупаційної влади, головним завданням якої було пограбування як юридичних так і фізичних осіб. Найефективнішою формою пограбування матеріальних статків населення було обкладання його різними видами податків.

Податки, запроваджені гітлерівцями були двох видів – натуральні та грошові. Що стосується перших, то сталих норм не існувало, але згідно з розпорядженням Е. Коха відхилення в контингентах допускалися лише в бік збільшення.

Нацисти залишили відповідно до наказу рейхскомісара Е. Коха всі закони, постанови та розпорядження радянської влади, що сто-

сувалися збирання податків. Сплата селянами грошових податків проходила по детально розробленій схемі. Ключову роль у ній відігравали сільські управи, що через торгових агентів збирали податки. Зібрані суми передавалися до районних кас, а звідти до урядових, які працювали при гебітскомісаріатах. За несплату податків населення обкладалося штрафами. Так, за несплату поземельного податку на мешканців Антонін чекала пеня в розмірі 1% за кожний прострочений день [8, арк. 4].

Крім пені на неплатників податків чекав ще штраф від гебітскомісара Антонін в розмірі 10 тис. крб. або примусові роботи терміном на три місці. Обкладалося населення податком на собак. Він складав 150 крб від однієї собаки. Цей податок сплачувався раз на рік. При наявності другої собаки податок зростав до 300 крб.

Накладалися натуральні податки і на колишні колгоспи (громадські господарства). В роки окупації на території Антонінського району діяло 47 громадських господарств. Так, в четвертому кварталі 1941 р. громадські господарства району повинні були здати 7575 кілограм в живій вазі домашньої птиці, 2300 штук курей, 1000 штук гусей, 1000 штук качок [9, арк. 6]. План хлібоздачі в грудні 1941р. склав 7797 тонн зерна в тому числі: жита 2068 т., пшениці 2094 т., вівса 1058т., ячменю 1021 т., проса 175 т., гречки 456 т., гороху 833 т. Здавало населення і молочний податок. Так, з вересня 1941 р. по перше січня 1943 р. було здано 1592888 літрів молока.

Таким чином, документи фонду дають можливість дослідити нацистський окупаційний режим на території Красилівського району [10, арк. 6].

Використані джерела та література:

1. Держархів Хмельницької обл., ф. Р - 805, оп. 1, спр. 199, арк. 1-3.
2. Там само, арк. 2.
3. Там само, арк. 28.
4. Там само, спр. 8, арк. 33, арк. 3.
5. Там само, арк. 33.
6. Там само, спр. 199, арк. 29, арк. 29.
7. Там само, спр. 11, арк. 87, арк. 87.
8. Там само, спр. 8, арк. 4.
9. Там само, спр. 77, арк. 6.
10. Там само, спр. 101, арк. 6.

Погорілець О. Г.

ДО 230-РІЧЧЯ БИТВИ ПІД ЗЕЛЕНЦЯМИ

18 червня 1792 року на землях Південно-Східної Волині відбулася незвичайна битва тієї російсько-польської війни, яка призвела до другого поділу Речі Посполитої.

Великою є кількість суперечливих оцінок і фактів цієї битви, починаючи з того, що кожна з сторін вважає себе переможцем у битві, а у російській та польській історіографії вона зветься по-різному: “битва під Городищем” та “битва під Зеленцями” - залежно від того, біля якого села по обидва боки від лінії протистояння дислокувалися ті або інші війська. І найбільш суперечливим, врешті-решт, є встановлення у 1999 році пам’ятного знаку на честь цієї битви у селі Зеленці Старокостянтинівського району, а не у Жилинцях під Шепетівкою, які називалися Зеленцями у XIX столітті, і де битва між польською та російською арміями залишила численні свідчення у картографії та археології.

18 травня 1792 року російський посол у Варшаві вручив королю Станіславу Августу ноту, в якій повідомляв про вступ російських військ на територію Речі Посполитої. Російська армія швидко наступала від Могилева-Подільського в бік Вінниці. Слабкі польські війська відступали в бік Тульчина.

Командувач польським військом Юзеф Понятовський під тиском переважаючих російських сил відійшов на Волинь, де знаходилася головна квартира польських військ – Полонне. Невдовзі Полонному загрожувало оточення росіянами. З огляду на неготовність міста до оборони і швидкий наступ російських військ було вирішено відступати далі на захід, прямуючи на Шепетівку і Острог. Польські війська вступили в Шепетівку, а відтак рушили під село Зеленці (нині Жилинці), де на них чекало підкріплення. Що в історичних джерелах і мапах військових дій йдеться саме про сучасні Жилинці під Шепетівкою, незаперечно свідчить топоніміка. Саме поряд з Жилинцями донині є села Городище, Плесна та інші, які згадуються у тогочасних реляціях та інших документах. І саме тут розгорнулися подальші бойові дії.

Ранком 18 червня 1792 року до Зеленців підійшли передові частини Кутузова, якими командував генерал Марков. Згодом до польського війська, яке було тут розташоване, підтягнувся з Шепетівки головнокомандувач князь Юзеф Понятовський з підкріпленнями, чого Марков не чекав. Почалася артилерійська канонада і сутички кавалеристів. Ближче до полудня росіяни зміцнили вогонь і перейшли в наступ. Поляки стали відступати, однак головнокомандувач кинув у бій свіжі сили. Тепер уже росіяни відступили. Тим часом інший загін росіян зайняв село Зеленці, вибити їх полякам не вдалося. Тоді власник села, князь Остафій Сангушко, порадив підпалити село, що дало очікуваний результат – росіяни втекли, і в ході бою навіть втратили прапор. Відтак посилили артилерійський вогонь, а також на Зеленці кинули кавалерію. Розпочалася кульмінаційна фаза сутички, в бій вступила польська кавалерія. Удар був раптовим і потужним, це вирішило долю битви...

Довго тривав бій кавалерії з кавалерією, врешті росіяни почали панічно тікати. Аби добити суперника, Понятовський наказав генералу Чапському переслідувати його, однак Чапський відмовився виконувати наказ, бо був прихованим прихильником Росії. Спроба росіян атакувати ліве крило польських військ закінчилася невдало. Під потужним артилерійським вогнем вони мусили відступати.

Археологічні розвідки, проведені постійно діючою археологічною експедицією Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» на околицях сіл Жилинці та Городище Шепетівського району, надали в руки матеріал, котрий свідчить про активні військові дії в кінці XVIII ст. на цих теренах. На території більш ніж п’яти квадратних кілометрів поблизу старої дороги із Шепетівки на Ізяслав знайдено свинцеві кулі, картеч, фрагменти розірваних чавунних ядер – гранат та бомб. Розміри територій, на котрих знаходяться дані артефакти, свідчать про масштабність військових дій того

часу, залучення великої кількості вояків та використання різнокаліберної артилерії. Дані знахідки, попередньо датовані другою половиною XVIII ст., відповідають даним про битву 1792 року, в якій з обох боків взяло участь до 30 тисяч піхотинців і кіннотників, та були задіяні більш ніж 50 гармат різного калібру.

Знахідки, що виявлені під час обстеження території між Жилинцями та Городищем підтверджують гіпотезу про битву під Жилинцями.

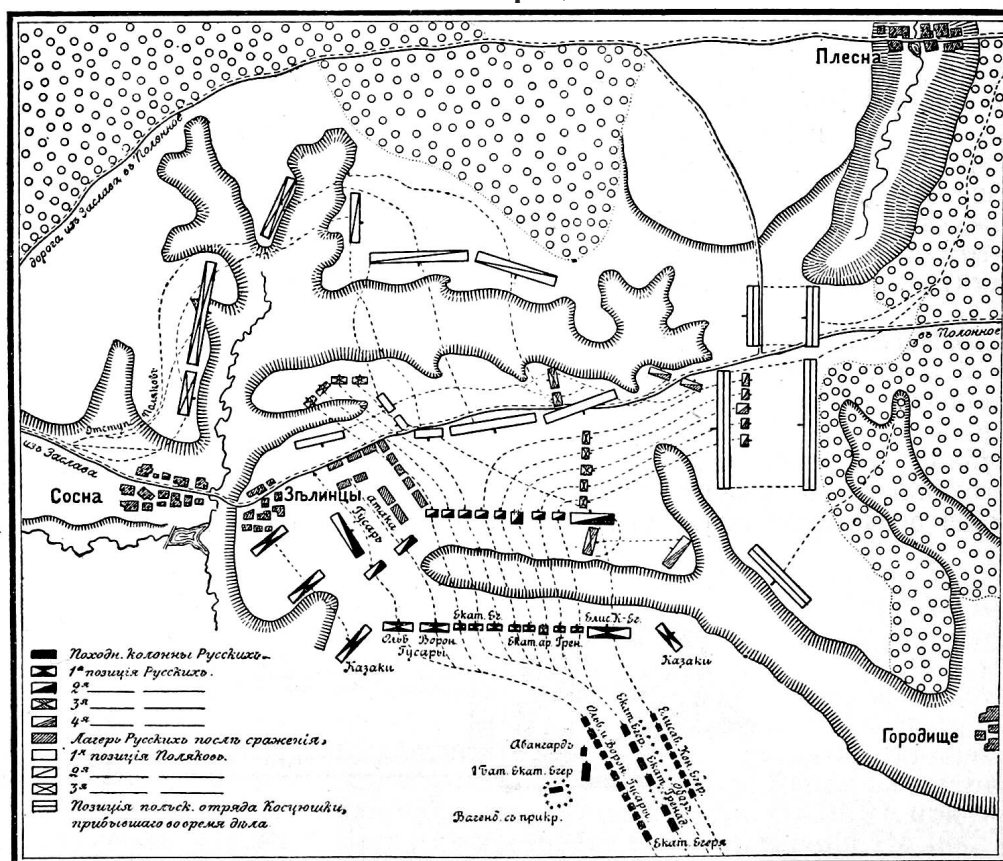
Однак, втримати та розвинути успіх битви під Зеленцями - Жилинцями польське військо

не змогло. Похід росіян на Варшаву тривав, кампанію було програно. Тим не менше, цю битву на землі сучасної Хмельниччини поляки називають своєю першою великою битвою, виграною після битви під Підгайцями у 1698 році. По її завершенні королем Речі Посполитої Станіславом Августом Понятовським було затверджено найвищу польську військову нагороду – орден “Virtuti Militari” (“Військової доблесті”, - *лат*). Донині він є найвищим орденом Республіки Польща, а першими його кавалерами були Юзеф Понятовський і національний герой Польщі Тадеуш Костюшко.

Література:

1. Бендюг В. Перемога польської зброї під Зеленцями // Проскурів. – 2008. – № 37-38. – 8 травня.
2. Погорілець О., Лукашук В. Польсько-російська битва 1792 р. під Зеленцями (Жилинцями): події, нові факти, інтерпретація / О. Погорілець, В. Лукашук // Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах в історичній ретроспективі. Збірка наукових статей. – Житомир, 2010. – С. 150-161.
3. Мицик Ю. Битва під Зеленцями // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч. 1 (22). – С. 4–6.
4. Погорілець О. Битва під Зеленцями (Жилинцями) 18 червня 1792 року: сучасний стан дослідження / О. Погорілець // VII Ukrainian – Polish Scientific Dialogues. Conference Proceedings. International Scientific Conference. 18 – 21 october 2017. – Khmelnytsky, 2017. – С. 234.

Ілюстрації:

Войцех Коссак, 1891. “Битва під Зеленцями”

Знак ордену Virtuti Militari, 1792 р.

Полянський Ф.І.

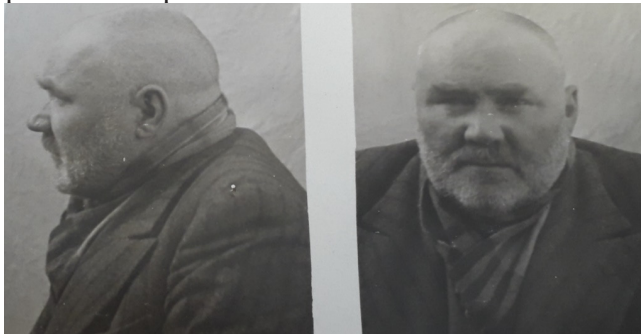
АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ КОКОВСЬКИХ ФРАНЦА І СТЕПАНА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОВСТАННЯ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ВЕРЕСНІ 1939 р.

В статті на підставі архівно-слідчої справи досліджено політичний портрет Франца та Степана Коковського.

Ключові слова: архівно-слідча справа, карально-репресивна система, „Просвіта”, реабілітація.

Вільний доступ до документів радянської карально-репресивної системи, особливо, архівно-слідчих справ проти т.зв. «соціально небезпечних елементів», надає нам унікальний шанс побачити масштаб трагедії проти покоління творчої інтелігенції західноукраїнського суспільства, що боролась за свої національні права в умовах польської окупації 1920-1930-х рр. і стало безсилим перед масовими репресіями в умовах нової радянської дійсності з вересня 1939 р.

Не стали винятком і Франц Коковський - український письменник, журналіст, перекладач, мовознавець, етнограф, правник - разом з своїм сином Степаном. Їх звинувачували слідчі УНКВС у Тернопільській області у належності до «фашистської організації ОУН, що готує

збройне повстання проти радянської влади» [1, арк.1] і 23 грудня 1939 р. видали постанову про їх арешт.

У архівно-слідчій справі заарештованих наявні постанови про відкриття справи, про обрання запобіжного заходу, ордер на арешт, на обшук, анкети заарештованих, протоколи обшуку, протоколи допитів... Але немає, на жаль, довідки про вагомий внесок Ф. Коковського на літературознавчій і громадській ниві.

Один з протоколів допиту від 16 травня 1940 р., що проводився з 24 год по 01 год 45 хв. складався з 11 питань з відповідями більше 3 листків дорівнювало майже двом годинам допиту. Арештований не визнавав за собою вини і заперечував свою приналежність до ОУН. Адвокат визнав себе винним перед радянською владою, лише у тому, що польський суд судив його підзахисних як членів ОУН, а він «захищав їх як не членів ОУН, а людей, що займається скупкою зброї» [1, арк.17].

Під час допитів Ф. Коковський вміло використовував радянські міфи, стверджуючи що він не може бути членом ОУН, бо у нього помічник – єврей і він проводить закупа не тільки в українських крамницях, але й польських і єврейських [1, арк.17].

На основі різних свідчень можна сформулювати політичний портрет Франца Коковського. Так, за свідченням голови організації «Просвіта» на Бережанщині Володимира Логуша, Ф. Коковський 1934 р. приїхав у м. Бережани працювати адвокатом, раніше він працював окружним суддею, але так, як був свідомим українцем, тому його польська влада звільнила з посади судді. У Бережанах Ф. Коковський очолював повітові організації «Рідна Школа»

та «Сільський Господар». На судових процесах як адвокат захищав членів ОУН, після приходу червоної армії працював режисером у театрі ім. І.Франка у Бережанах [1, арк.22-22зв.].

Завідувач комунгоспом Володимир Пришляк підтверджує, що Ф. Коковський працював адвокат з політичних питань, а саме захищав членів ОУН разом з адвокатами В. Логушем і В. Бемком [1, арк.23-23зв.].

За результатами слідчої справи було встановлено, що Коковський Франц Михайлович з 1912 р. є членом організації «Просвіта», з 1937 р. голова повітової організації «Рідна Школа», з 1936 р. голова організації «Сільський Господар», з 1934 р. почесний член організації «Лемківщина», а також з 1912 р. по 1924 р. і 1937 р. по 1939 р. працював адвокатом. З 1924 р. по 1934 р. – суддя польського окружного суду в м. Санок. З 1938 р. голова організації «Сокіл» [1, арк.33].

Арештованого Коковського Франца Михайловича 1885 р.н. класифікували як «соціально-небезпечного елемента» і направили у виправно-трудова колонію терміном на 8 років, враховуючи термін з 25 грудня 1939 р. [1, арк.40].

9 вересня 1940 р. о 10 год 30 хв у лікарні Тернопільської в'язниці було зафіксовано смерть Ф. Коковського, який знаходився на лікуванні адимилії серця і міокардита та хронічного бронхіту. Спеціальною комісією було складено даний акт, де було зазначено, що ознак насильства не виявлено [1, арк.3].

Як і батька Франца, Степана Коковського також звинувачували у приналежності до ОУН і відповідно у підготовці повстання проти радянської влади.

З матеріалів допиту відомо, що Коковський Степан Францович народився 10 березня 1913 р. у м. Козова [2, арк.6]. У 1923 р. разом з сім'єю переїзжають у Бережани, а у 1936 р. закінчив Вище торговельне училище в м. Краків.

Перед приходом червоної армії у Бережанах комітетом тимчасового управління, куди входили Нагірний, Грат Кунсох, Логуш Володимир, Василькевський, Кренжель, Семків, за дорученням капітана бувшої польської армії Василькевського було створено гвардію з оборони м. Бережани, де брав участь і С. Коковський [2, арк.18].

Для розуміння логіки з проведення слідчих дій цікавою є інформація з допиту Бойка Ярослав

лава Володимира Дмитровича 1919 р.н, члена ОУН, про те, що у Бережанах знаходився центр ОУН, що займався підготовкою повстання проти більшовиків. У нього входили: Степан Коковський, Семен Логуш, Якимів Адам, Казимир Левицький, Лев Бемко, Богдан Попович, Павло Созанський, Антон Гавришо [2, арк.28]. На жаль, в інших матеріалах допиту немає детальнішої інформації.

Згідно обвинуваченого вироку С. Коковському інкримінували те, що він «кадровий український націоналіст ОУН, приймав участь в охороні українських націоналістів 18-20 вересня 1939 р., підтримував «повстання ОУН», разом з батьком роззброювали частини польської армії і добували зброю» [2, арк.61]. Згідно виписки з протоколу № 63 від 21 червня 1941 р. особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР постановили Коковського Степана Францевича як «соціально-небезпечного елемента заключити у виправний трудовий табір строком на 8 років» [2, арк.68].

У 1989 р. Франц і Степан Коковські реабілітовані на основі ст.1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи з встановлення справедливості у відношенні до жертв репресій, що мали місце у період 30-40 років», що передбачав перегляд даних справ, рішення в яких приймалися позасудовими органами, у т.ч. т.зв. особливими нарадами.

Архівно-слідчі справи Франца і Степана Коковських, так й інших жертв політичних репресій радянської карально-репресивної системи, являють собою цінне, але в такій же мірі особливе і специфічне джерело. Потрібно розуміти, що протоколи допитів насичені вигадками та навмисними фальсифікаціями, оскільки служили документальними закріпленнями здобутих слідством «самовикривальних зізнань» заарештованих за схемою чи планом обвинувачення, що будувалися заздалегідь відповідно до існуючих політичних чи ідеологічних настанов моменту. Такі документи необхідно досліджувати, бо вони дають нам можливість усвідомити справжні причини та масштаби політичних репресій у конкретні історичні періоди і особливості їхньої спрямованості стосовно окремих соціальних, етнічних, політичних чи конфесійних верств населення.

Література:

1. Архівно-слідча справа Коковського Франца Михайловича за м.. 54-1 КК УРСР. 25.12.1939 – 14.04.1989. / Держархів Тернопільської області. – Ф.Р.3429. – Оп.3.- Спр. 384. – 50 арк.
1. Архівно-слідча справа Коковського Степана Францевича за м.. 54-10 ч.2 КК УРСР. 16.02.1946 – 29.06.1989. / Держархів Тернопільської області. – Ф.Р.3429. – Оп.3.- Спр. 2177. – 71 арк.

АРХІВІСТИ З ДУНАЄВЕЧЧИНИ

У статті представлено найбільш помітні постаті архівістів – вихідців з Дунаєвеччини, їх внесок у примноження, збереження і популяризацію архівних скарбів, відновлення історичної пам'яті, формування національного світогляду.

Ключові слова: Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Дунаєвеччина, Державний архів Хмельницької області, районний архів, трудовий архів, архівісти.

Не можливо переоцінити роль архівів у збереженні історичної пам'яті, передачі досвіду соціального буття від покоління до покоління. З цього приводу історик–архівіст М.В. Калачов слушно замітив: «Архіви – це скарбниці більш цінного народного майна ніж вміст державних казначейств: гроші витрачаються і знову наживаються, а писемні пам'ятки народної історії раз втрачені, не можуть бути знову куплені і придбані знову ніякою ціною і ніякою працею» [21]. Тисячі працівників архівів - центральних, відомчих, обласних, районних, трудових, підприємств, організацій, установ та закладів - формують Державний архівний фонд, упорядковують, належним чином зберігають, надають довідки, сприяють науковцям у їх дослідницькій праці.

Мета цієї статті – представити читацькій громадськості лише дециму цих оберегів історичної пам'яті, уродженців Дунаєвеччини, з 1923 до 2020 року – району, а нині історико-етнографічного мікрорегіону Хмельниччини, віддавши данину шани і поваги цим часто й незнаним для широкого загалу подвижникам архівної справи.

Перші архівні збірки створювались з прагматичною метою, як фонди документів, що засвідчували право власності, належність до певного стану, ідентифікували особу, родичів, унормовували зв'язки між державою й особою, сусідами, одноплемінниками. З'явилися вони ще в період формування державності в Київській Русі, розвивались за часів перебування України в складі Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. У XVI ст. архівна діяльність поширилася на державні установи і набрала характеру організованої праці з формування, збереження і вико-

ристання документального фонду в земських, гродських та підкоморних судах і магістратах. У XVIII ст., особливо після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії, почали формуватися архіви губернських, повітових установ, волосних правлень.

Наш край не лишався осторонь цих процесів. У суспільній взаємодії формувалися різноманітні нормативно-правові акти (розпорядчі документи, канцелярські матеріали, судові справи, листи, дарчі, зобов'язання), які мали вирішальне значення для життя і діяльності багатьох поколінь, поступово перетворюючись у важливе джерело історії. Такі документи і матеріали старанно зберігалися як в особистих архівах, так і в архівах відповідних адміністративних, судових, господарських установ та організацій.

Колекції документів накопичувалися в родових поміщицьких маєтках. У голозубинецькому палаці Віктора Скибіневського, як свідчить автор «Історії резиденцій на давніх кордонах Речі Посполитої» Роман Афтаназі, була бібліотечна зала, а в ній «rzadkie dzieła z zakresu filozofii i psychologii» та архів «sprzed kilku wiekow., przywileje, akta grodzkie, akta kancelarskie» [3, с.103]. У маківському палаці на 40 кімнат, в одному з кабінетів, була облаштована бібліотека, а також архів документів [3, с.209]. В описі маліївецького палацу повідомляється, що в одній з кімнат «ulokowano bogate archniwo rodzinne» [3, с.217].

Чимало магнатських родин, зокрема Володийовських, Полубінських, Міршевських, Копців, Юдицьких та інших, свої родинні документи зберігали в михайлівському замку Маковецьких, де були відомі в Подільському воєводстві, а згодом – у Подільській губернії,

бібліотека та архів документів XVII – XVIII ст., які приваблювали навіть знаних дослідників, бібліофілів, письменників. За архівними документами вивчав, а згодом оприлюднив історію знаменитої родини Маковецьких лікар і краєзнавець з Кам'янця -Подільського Юзеф Ролле. Працюючи над романами «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський», відомий польський письменник Генрик Сінкевич аналізував у Михайлівці документальний масив, що належав Ганні Маковецькій – сестрі «Гектора Кам'янецького», у 1672 році захисника Кам'янецької фортеці Юрія Володийовського [3, с.245].

Великі колекції книг та документів зберігалися в чотирьох – літній, осінній, зимовій та весняній – резиденціях графа Ігнація Мархоцького у Миньківцях, Побійній, Притулівці та Отрокові [3, с.264; 16, с.36].

Помітну роль у збереженні і дослідженні документальних пам'яток з другої половини XIX ст. почали відігравати губернські вчені архівні комісії, засновані у відповідності з імператорським указом від 13 квітня 1884 року. На Поділлі цю місію в значній мірі виконували Подільський єпархіальний історико–статистичний комітет, з 1903 року – Подільське церковне історико–археологічне товариство. Його члени відповідно до указу Св. Синоду від 15 вересня 1862 року і за завданням єпархіального архієрея розбирали архів консисторії, що налічував 41168 одиниць збереження, допомагали вилучити непотрібні матеріали й упорядкувати важливі документи [22, с.86-87; 17, с.30].

Однак організоване начало, державний підхід до архівної справи, реорганізації і централізації архівів було закладено на зламі епох, у час революцій та національно - визвольних протистоянь 1917- 1920 рр.

Важливу роль у збереженні архівних документів відіграв Кам'янець-Подільський державний український університет, зокрема університетська архівна комісія на чолі з П.В. Клименком, яка поставила на чергу дня питання створення в університеті науково-дослідного архіву з метою рятунку документів ліквідованих у ході революції державних установ. 1 вересня 1919 року ректор університету Іван Огієнко звернувся до Міністерства

народної освіти по сприяння в отриманні архіву і бібліотеки колишнього дворянського депутатського зібрання. А 12 листопада 1919 р. газета «Боротьба» повідомила, що згідно наказу Головного отамана С. Петлюри університету передається архів колишнього жандармського управління [8]. Очолив університетський архів Павло Олександрович Богацький, син нестеровецького священника з Дунаєвеччини [10]. Йому випало впорядковувати, описувати і зберігати як університетські документи, так і архіви ліквідованих губернських установ, передані університету.

Народився Павло Богацький 4 березня 1883 року в сім'ї парафіяльного священника в містечку Купині (нині - село Городоцького району на Хмельниччині). З Купина батька перевели до Грицькова, а згодом - до Нестерівців, де прожили Богацькі більше двох десятків років. Діти виховувались в душі любові до України, стали патріотами. Ліда і Борис були розстріляні чекістами у Вінниці 1922 року, Олена, учителька початкової школи, брала активну участь у роботі дунаєвецької «Просвіти», Дмитро очолював Кам'янець-Подільське наукове товариство ВУАН і 1930 року був репресований у справі «Спілки визволення України». Прислужився українській справі і брат Юрій, який врятувався від репресій виїздом за кордон [12].

Початкову освіту Павло здобував з допомогою сільського дяка К. Ковальського, середню - у Подільській духовній семінарії, з якої 1903 року був виключений за участь у семінарській українській громаді та випуск стінгазети «Проба сил». Відтак вступив до офіцерської школи у Вільно, яку у званні підпоручника закінчив 1906 року. Був направлений на Далекий Схід, на російсько-японський війну. Але, на щастя, війна закінчилася поки молодий офіцер туди доїхав. Службу проходив у Ромнах на Полтавщині, потім у Києві. У розпал першої російської революції був заарештований за заборонену діяльність і звільнений з армії. У 1907-1908 рр. навчався на агрономічному відділі Київського політехнічного інституту.

Ще з семінарських часів долучився до літературної і журналістської праці. 1907 року разом Микитою Шаповалом у Києві почав видавати журнал «Українська хата», був його

редактором, сприяв літературному поступу В. Винниченка, М. Вороного, М. Євшана, А. Животка, Г. Журби, О. Кобилянської, Б. Лепкого, О. Олеса, М. Рильського, П. Тичини, Г. Чупринки та ін. 1914 року царська влада заборонила випуск журналу, а редактора П.О. Богацького, як неблагонадійного, вислала до Сибіру [14].

Повернувся з початком Української революції, у квітні 1917 р. на першому Українському національному конгресі, де головував М.С. Грушевський, був обраний секретарем. За рекомендацією М. Шаповала призначений начальником столичної міліції. У Кам'янець - Подільський прибув 1919 року в званні отамана, командира коша охорони республіканського ладу. Після відходу українського війська за Збруч залишився в місті. Пізніше, в еміграції, про цей період згадував: *«Зліквідувавши свої службові зв'язки з Міністерством Внутрішніх Справ, я не міг залишитися без якоїсь платної праці, щоби утримувати себе та родину, та вдався по неї до Ректора Українського державного університету, де думав знайти найбільш відповідну мені роботу... В університеті, як я довідався, є вакантною посада архіваріуса. Я подав відповідне прохання Професорській Раді університету»*. У споминах «З пережитого» розповів, як професорська рада розглядала питання його призначення. Проголосували одностайно. Єдиний приват-доцент університету Юхим Сіцинський кинув репліку, що ще рано 36-літнього молодого чоловіка в архів здавати, що Павло Олександрович сприйняв із задоволенням. Адже у Богацьких з протоієреєм Ю.Й. Сіцинським були давні й приязні стосунки [6, с.330]. *«Університетський Архів уже існував до мого приходу, тобто для нього було приділене приміщення просторе, ясне і вигідне для архівної праці, – пригадавав Павло Олександрович, не вказуючи коли саме приступив до обов'язків. – Приміщення було вже прилагоджене для чималої кількості справ – широкі полиці вже були зайняті теками в переважаючій більшості Подільського Губернського Жандармського Управління і багатьох інших установ, як, наприклад, справами Окружного Суду, Повітового Мирowego Суду, Консistorії і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг*

дістати для Університетського Архіву. Сюди ж були передані архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідації». А це були купи звезених, але нерозібраних документів. Від ректора Івана Огієнка отримав настанову негайно і енергійно взятися за облік і впорядкування документів. А крім того, як згадував, *«... по суботниках разом з товаришами есерами (В. Левицьким та О. Величком) військовими двоколками перевозив архіви різних установ міста Кам'яця (до університетського архіву. – В. П.)»* [6, с.333].

Він не тільки розбирав, описував, а й досліджував окремі документи. У числі 95-му газети «Наш шлях» за 16 травня 1920 року вмістив статтю «З архіву Подільського губернського жандармського управління» [4]. У часописі «Слово», який редагував Никифір Якович Григорієв, П.О. Богацький вмістив листи революціонера Кіндрата Антонюка з Відня до В.П. Затонського про «безцеремонне поведження В.І. Леніна з грішми партії і диктаторське поведження його взагалі». Лист був перехоплений жандармами і зберігався в архіві Подільського губернського жандармського управління. Лист засвідчує, що В. Ленін захопив якимось чином біля 60000 руб., які заповів РСДРП померлий член партії, і тратив не тільки на справи виключно більшовицького крила... П.О. Богацький знайшов аналогію між подіями 1911 і 1920 року: *«Між згаданими в листі і тими, що ми є свідками, різниці не має ані жодної, змуну робить лише масштаб»*, – натякав автор публікації на безчинства, які чинили більшовики під керівництвом В. Леніна стосовно України в 1917-1920 рр. [5].

З поверненням у травні 1920 р. до Кам'яця - Подільського українського війська став Кам'янецьким повітовим комісаром, організовував життєдіяльність складного в політико-економічному відношенні мікрорегіону. Часто публікувався в тогочасній періодиці. У листопаді 1920 року разом з відступаючими частинами Дієвої армії УНР покинув назавжди рідну Україну.

Надалі був Відень, Прага, Німеччина і, врешті - Австралія. Здобувши ступінь доктора філософії, П.О. Богацький став співробітником Українського соціологічного інституту, завід-

ував Кабінетом шевченкознавства, підготував низку праць про життя і діяльність Тараса Шевченка, став членом Наукового товариства імені Т. Шевченка в Австралії. Там і помер 1962 року. В Україну повернувся наприкінці 90-х років XX ст. низкою публікацій - статей, повістей, спогадів.

З кінця 1930-х років в архівну справу влився вихідець з Дунаєвеччини **Федір Павлович Шевченко**.

Народився він 11(24) серпня 1914 року в с. Дунаївці, яке з південного заходу прилягало до м. Дунаївці. Дитячі роки збіглися з переустроєм суспільного життя, серйозними суспільними катаклізмами, трагічними подіями. Павло і Ганна Шевченки важко трудилися, щоб дати дітям Федору і Надії освіту. Федір спочатку навчався в трирічній початковій школі біля Дунаєвської суконної фабрики, четвертий і п'ятий класи - у двоповерховому будинку Тайбера навпроти фабричного корпусу, а коли її реорганізували у єврейську школу, перейшов у трудову семирічку, що діяла в приміщенні колишнього лютеранського училища [19, с.187].

1930 року, після закінчення школи, працював у місцевому колгоспі «Спільна праця», у 1932-1933 рр. - підсобним робітником на взуттєвій фабриці в м. Києві. Водночас навчався на вечірньому робітфаці Київського інституту шкіряної промисловості, а восени 1933 року вступив до Московського державного історико-архівного інституту. Слухав лекції видатних істориків М.Н. Сперанського, М.М. Тихомирова, В.І. Пічети, знання удосконалював на семінарських заняттях, практику проходив в різних архівних установах. Отримавши диплом з відзнакою, протягом 1937-1940 рр. навчався в аспірантурі, готував кандидатську дисертацію на тему «Російські воєводи на Україні», яку завершив 1940 року [23].

Призначення отримав в Україну, на посаду директора Чернівецького обласного державного архіву. Упорядковуючи дореволюційні справи, звернув увагу на фонди, що стосувалися революційного руху на Буковині XIX ст., діяльності Лук'яна Кобилиці, вивчав їх і згодом, коли почалася евакуація, вивіз у числі інших найцінніших документів [7]. 1941 року очолював Краснодарський крайовий державний ар-

хів, 1942-го - архів Ради Народних Комісарів Узбецької РСР, у 1942-1943 рр. - науково-видавничий відділ Архівного управління Узбецької РСР.

1943 року захистив кандидатську дисертацію і в листопаді був відкликаний на таку ж посаду в Архівне управління УРСР. З того ж часу почалося активне архівне і наукове життя Ф.П. Шевченка в рідній Україні. Займаючись підготовкою і виданням архівних документів, набув достатнього досвіду, щоб протягом 1945-1949 років працювати в Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР на посаді заступника голови. Його зусиллями підготовлена і 1947 року видана збірка листів з фашистської каторги, в якій він виступив і автором передмови, і редактором [9; 2]. Протягом 1944-1950 рр. Федір Павлович очолював кафедру архівознавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка і продовжував наукові дослідження. Він редагував щоденник С.В. Руднева про Карпатський рейд. 1949 року видав упорядкований ним документальний збірник «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», до якого написав передмову і дав наукові коментарі [20]. Через рік у «Віснику АН УРСР» з'явилася його стаття про Лук'яна Кобилицю - ватажка народного руху на Буковині, а 1958 року - монографія «Лук'ян Кобилиця: з історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст.» (Київ: Видво АН УРСР, 1958, 205 с.).

1949 року Федір Павлович перейшов на постійну роботу до Інституту історії АН УРСР, очолив відділ країн народної демократії, а згодом - Інститут археології та редколегію «Українського історичного журналу». 1964 року став доктором історичних наук, 1968-го - професором, 1969 року - членом -кореспондентом АН УРСР. Однак з архівною справою не поривав. У числі інших ініціював підготовку і видання 26-томної історії міст і сіл Української РСР, від Головної редколегії відповідав за том Київської області. За його участі здійснена низка інших археографічних видань, у тому числі тритомний збірник, присвячений 300-річчю возз'єднання, як тоді твердили, України з Росією.

Підтримував Федір Павлович зв'язок з Дунаєвеччиною. 1992 року взяв участь у науковій

конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», виголосив доповідь про міжнародне значення визвольної війни 1648–1654 рр. Разом з академіком П.Т. Троньком знайомився з краєзнавчою роботою Маківського колегіуму, Михайлівської і Слобідкорахнівської ЗОШ I – II ст., Дунаєвецького районного музею, районної бібліотеки, відділу освіти. Взяв участь у першій установчій конференції, разом з головою Всеукраїнської спілки краєзнавців академіком П.Т. Троньком благословив створення Дунаєвецької районної організації ВСК – другого в Україні районного краєзнавчого осередку Спілки, який очолив тоді автор цих рядків. 31 березня 1992 року славетному землякові було присвоєно звання Почесного громадянина м. Дунаївці [15].

1 листопада 1995 року Федора Павловича не стало. У районній газеті був вміщений некролог, а делегація дунаївчан взяла участь у похороні покійного на Байковому кладовищі. 19 листопада 1997 року на приміщенні Дунаєвецької № 2 ЗОШ I – III ст., де колись навчався Ф.П. Шевченко, була урочисто відкрита меморіальна дошка, яка повідомляє: «1930 року Дунаєвецьку семирічну школу закінчив Федір Павлович Шевченко – видатний учений, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України». У шкільному музеї з'явилася експозиція, присвячена знаному випускнику. Згодом у райбібліотеці, куди з Києва були доставлені понад 1000 книг та різних особистих речей з квартири Шевченків, була відкрита бібліотека-музей Ф.П. Шевченка [11; 13]. 2000 року районна організація ВСК заснувала премію його імені. 2014 року з нагоди 100-річчя Ф.П. Шевченка облтелерадіокомпанія за нашої допомоги та участі зробила телефільм, присвячений ювіляру.

1932 року у відповідності з постановою секретаріату ВУЦВК від 10 листопада 1931 року «Про перетворення архівосховищ райвиконкомів у райархіви» постав і Дунаєвецький районний архів. У відомостях про архівного працівника райархіву за 1936 рік секретар Дунаєвецького райвиконкому у примітці зазначив, що «по архівній справі працює 4 роки», тобто з 1932 року, **Станіслав Йосипович Пущицький**.

Відомо, що він з Дунаєвеччини, можливо жив у Червоному Селі, нині – північна околиця Дунаївців, яка вздовж вул. Київської прилягає до міста. Однак знайти нащадків С.Й. Пущицького не вдалося. Працювати почав рано, 1907 року вже був робітником. З 1923 року працював у системі районних державних установ, бо саме цього року став членом професійної спілки працівників райдержустанов. Мав лише початкову освіту. Був українцем за національністю, позапартійним [1, арк.6].

До його приходу на посаду очільника райархіву чимало документів ще лежало на підлозі в розкиданому вигляді, не вистачало стелажів. Саме приміщення потребувало ремонту – внутрішньої перебудови, встановлення віконних решіток, побудови опалювальної грубки. Він помітно поліпшив стан утримання документального масиву і роботу архіву, на 15 червня 1936 року сконцентрувавши в ньому 1220 одиниць зберігання [1, арк.4]. Не раз звертався до райвиконкому з проханням підвищити зарплату, яка складала всього 140 крб. і ніяк не відповідала затратам часу і фізичних сил, дати ще одного працівника, виділити дотацію на ремонт.

Мабуть отримав допомогу, бо справи потроху налагоджувалися – на 1 жовтня 1936 року зібрав 42 фонди – 8600 справ, а 8 фондів – 3389 справ описав. Активізував роботу з фондоутворювачами, а це – 41 колгосп, 46 підприємств, організацій, установ, 95 сільських рад та інших сільських закладів [1, арк.30]. Обслідував їх діловодство і постановку архівної справи, давав консультації, допомагав, а головне – підвищував увагу до архівних документів та відповідальність за їх збереження. Врешті добився, що під архів було виділено 3 кімнати, декілька стелажів протяжністю 30 погонних метрів. Протягом I півріччя 1937 року прийняв до архівосховища 15 фондів – 7059 одиниць зберігання-документи комітетів незаможних селян з 1922 року, Дунаєвецького волвиконкому, Дунаєвецького райвиконкому, народного суду та ін.

Коли і як закінчив архівну діяльність Станіслав Йосипович Пущицький, не виявилося можливим встановити. Очевидно одне – у період становлення архівної справи в Дунаєвець-

кому районі він зробив чимало для її централізації і налагодження.

На долю **Розалії Сергіївни Карвацької - Макаренко** випало очолити райархів зразу після звільнення району від окупантів, 1 червня 1944 року. Перед окупацією в архіві концентрувалося 70 фондів – 50 тис. одиниць зберігання. Майже все це за німецької влади було знищено, застала в сараї купу розкиданих паперів, з розбирання яких і почала свою працю. Оскільки архів був підпорядкований райвідділу Міністерства внутрішніх справ УРСР, спиралась на розуміння і підтримку начальника міліції капітана Пономаренка Макара Ілларіоновича, його заступника ст. лейтенанта Елпідела, керівників та діловодів підприємств, колгоспів, установ району, працівників райвиконкому. Багатьох знала ще з довоєнного часу.

Хоч Розалія Сергіївна 1928 року народилася в с. Безнісківці Довжоцького району, все ж більшість часу прожила в Дунаївцях, куди 1935 року переїхали батьки. До війни закінчила 8 класів Дунаєвецької середньої школи. Працюючи в архіві, продовжувала навчання, як і багато інших юнаків і дівчат-переростків, у вечірній школі робітничої молоді, 1949 року здобула середню освіту.

Порядок дій районного архіваріуса, по суті, визначали директивні листи з Проскурова за підписом начальника облдержархіву УНКВС по Кам'янець-Подільській області Марковського з вимогою зібрати документи районних організацій, що діяли під час окупації, і дані про керівників. 10 червня 1944 року допомагала комісії – Пономаренко М. І., голова, Паршенів Т. А., інструктор обласної державної архівної служби, Дерикоз Л. І., зав. райЗАГСом, Алексєєв І. В., заврайВНО –заактувати збитки, нанесені архіву за роки окупації. *«Під час окупації німецько-фашистські військами Дунаєвецького району, в липні місяці 1941 року, архів повністю розгромлений»*, – зафіксував акт.

Оскільки приміщення райвиконкому, в якому архів знаходився до війни, було зруйноване, архівосховище розмістили в одній з кімнат райвідділу міліції. Збирала і впорядковувала вцілілі документи довоєнного архіву та установ і організацій, що діяли в роки окупації, листи і поштові картки оstarбайтерів, їх спога-

ди та спогади учнів, які деякий час навчалися під час окупації. Зібране відправляла в обласне архівосховище. Обслідувала і брала на облік архівні документи відновлених колгоспів, підприємств, установ і закладів. Вже восени 1944 року інформувала обласне управління, що в райархіві зберігалось 1413 справ. Згодом були взяті на облік 130 установ, в яких зберігалось 2313 архівних справ за 1944 рік. За підсумками I півріччя 1945 року упорядковувала 1445 довоєнних справ, взяла на облік 171 організацію. Звільнилася з роботи 1948 року в зв'язку з виїздом у Житомирську область [18, с.96-97].

З 1 січня 1948 р. по 16 лютого 1963 р. Дунаєвецький районний архів очолювала **Василенко Оксана Опанасівна**. Народилася вона 10 січня 1919 року в бідняцькій селянській родині в с. Червоне Червонського району Сумської області. 1928 року пішла до першого класу Червонської неповної середньої школи, яку закінчила 1934 року. Середню освіту в 1935-1938 рр. здобувала в Есманській середній школі. На заклик комсомолу пішла на чотирьохмісячні учительські курси в м. Кролівці, після закінчення яких отримала призначення в рідну Червонську неповну середню школу. Там і зустріла війну.

Під час окупації була включена до партійно-комсомольського підпілля і залишена зв'язковою в селі. У вересні 1942 року ввійшла до складу партизанського загону «Червоний», згодом - загону імені Хрущова і в складі з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Наумова брала участь у рейді з Брянських лісів до Рівненщини. Визволяла населені пункти, у тому числі в Україні, брала участь у багатьох боях, попадала і виривалася з оточення. 1944 року була відкликана на вчительську роботу.

1945 року разом з чоловіком-дунаївчанином Д. А. Купервасером прибула в Дунаївці. Працювала в Дунаєвецькій нотаріальній конторі. З вересня 1946 по квітень 1947 року - секретарем Вінковецької селищної ради, куди переїхала на проживання до чоловікової родини. З поверненням у Дунаївці, протягом травня-липня 1947 року, була секретаркою в конторі промартілі «Текстиль», з серпня по листопад 1947 року - касиром Дунаєвецького райпромкомбі-

нату райспоживспілки. У зв'язку з виїздом Р.С. Карвацької на Житомирщину О.О. Василенко – активістці, фронтовичці, зважаючи ще й на її досвід ведення діловодства, була запропонована посада районного архіваріуса.

За спогадами сучасниці Н.А. Севастьянової, Оксана Опанасівна трудилася сумлінно, удосконалювала ведення відомчих архівів й упорядкування районного. Отримувала схвальну оцінку і подяки за працю. На її період випало приймати справи ліквідованих Миньковецького (1959 р.) та Смотрицького (1962 р.) районів. 1960 року архіви перейшли в підпорядкування Рад депутатів трудящих, були розширені права, а також обов'язки архівістів, а це вимагало додаткових зусиль, які О. О. Василенко повсякденно вкладала в справу. 30 грудня 1962 року був ліквідований Новоушицький район, селище Нова Ушиця і багато сіл відійшли до Дунаєвецького району. На відміну від інших районних установ та організацій, що й надалі залишилися в Дунаївцях, архів вирішено було перенести в Нову Ушицю, де була краща матеріальна база. Оксана Опанасівна на переїзд не погодилася. Це зафіксувало й розпорядження виконкому Дунаєвецької районної ради депутатів трудящих №9 від 15 лютого 1963 року: *«Призначити на посаду зав. архівом тов. Костогриз Н.І. з 16 лютого 1963 року, так як завархівом тов. Василенко О. не дала згоди працювати на даній посаді»*. Так завершилася п'ятнадцятирічна праця Оксани Опанасівни Василенко на посаді Дунаєвецького районного архіваріуса [18, с.98-99].

Після відновлення Новоушицького району і повернення архіву в Дунаївці впродовж січня-червня 1965 року його очолювала **Ніна Іванівна Підгурська**. 21 січня 1965 року вона прийняла від Надії Іванівни Костогриз 8775 справ, об'єднаних у 191 фонд, а в червні 1965 року передала їх **Н.А. Севастьяновій**.

Надія Андріївна завідувала Дунаєвецьким райархівом упродовж 1965-1992 рр. Її портрет - у галереї засновників і ветеранів архівної справи на Хмельниччині. Пошанована вона і в ювілейному виданні «Архівні установи Хмельниччини», присвяченому 90-річчю архівної справи в області. І це – цілком заслужено, адже на посаді керівника районної архівної установи вона пропрацювала найдовше - 27 років.

Народилася 9 грудня 1929 року в селі Могилівка, нині - південно-східна частина міста Дунаївці. А тоді це був окремий населений пункт зі своєю сільрадою, шойноствореним колгоспом, в якому працювали обоє батьків. Жили неподалік Могилівської Свято-Михайлівської церкви. Поруч - початкова школа, з якої Надія й почала шлях до знань. У літній час доглядала домашню худобу, у гарячий час обробітку посівів йшла з матір'ю в поле, щоб виконати норму, заробити трудовень. Навчання в школі перервала війна. 1942 року школа була закрита, тому середню освіту завершувала вже після визволення.

3 червня 1945 року була прийнята кур'єром у Дунаєвецький райвиконком. Розносячи пошту, ближче знайомилася з працівниками відділів, керівниками підприємств, колгоспів і сільрад, що згодом пригодилося. 15 листопада 1947 року її підвищили - стала райвиконкомівським діловодом. Вчилася формувати документи, упорядковувати їх, контролювати обіг, виконання. Саме в цей час доторкнулася і до архівної справи. Ольга Опанасівна Василенко, яка на той час очолювала райархів, не раз перевіряла стан діловодства та архіву райвиконкому, тому мимоволі опановувала азами архівної роботи – критеріями оцінки діловодної справи, вимогами до відомчого архіву, стилем перевірки. З 6 червня 1953 року і до 18 липня 1959-го працювала інструктором райвиконкому. Однак була відкликана на діловодство, бо ділянка ця, як кажуть, кульгала, а фахівець діловодства був поруч. П'ять років знову віддала діловодству. 23 червня 1964 року очолила загальний відділ. А коли постало питання замінити заврайархівом Н. І. Підгурську, яка йшла в декретну відпустку, нові обов'язки доручили виконувати Надії Андріївній. Так 1 червня 1965 року почалася двадцятисемирічна праця в архівній царині.

Архів, який протягом 1963-1965 рр. перебував у Новій Ушиці, потребував упорядкування. Зanedбаним був контроль за станом діловодства і архівів на підприємствах, у колгоспах, сільських радах. Та й архівні приміщення доводилося міняти не раз. У напівпідвалі райвиконкому документам загрожувала сирість, доводилося раз, а то й два на рік просушувати.

ти теки. А згодом, з січня 1968 року, освоювати нові кімнати в колишньому готелі на Ріжку - центральній площі Дунаївців, 1980-го - в ошадкасі по вул. Гагаріна, 25. Однак вона не тільки забезпечувала збереженість фонду, а й виконання всього комплексу архівної роботи. І вже огляд стану архівної справи 1968 року виніс її на гребінь слави. Тоді отримала Почесну грамоту обласного архівного управління та обкому профспілки, її портрет занесли до Книги пошани Державного архівного фонду СРСР [18, с.102-105].

У 1992-2008 роках начальником архівного відділу Дунаєвецької райдержадміністрації працювала **Н.В. Надвірняк**.

Народилася 20 серпня 1953 року в м. Дунаївці. Дідусь по матері Семен Дмитрович Риндик був першим в районі повоєнним заслуженим учителем школи Української РСР. Це в значній мірі вплинуло на вибір професії - 1970 року Наталія стала студенткою історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. В.П. Затонського, який з відзнакою закінчила 1974 року. Трудову діяльність розпочала вчителькою історії Чанківської 8-річної школи. Протягом 1978-1980 років працювала заступником директора з навчально-виховної роботи Дунаєвецької середньої школи № 3. У травні 1980 року очолила кабінет політосвіти Дунаєвецького райкому компартії України. Упродовж 1985-1987 рр. навчалася у Вищій партійній школі при ЦК компартії України. У липні 1987 року обрана заступником голови виконкому Дунаєвецької районної ради. У березні 1988 року повернулася на роботу в райком партії. У червні 1992 року очолила архівний відділ Дунаєвецької районної державної адміністрації.

Вона домоглася заміни приміщення і у вересні 1994 року перевезла архів з вул. Гагаріна, 25 у приміщення на вул. Леніна, 7 (нині - Красінських, 7). Там усі документи закартонувала і розмістила на стелажах, для оперативного пошуку зробила схему розміщення фондів в архівосховищі, встановила покажчики. Багато робочого часу відводила удосконаленню описів. У визначені терміни документи передавала до Державного архіву Хмельницької області. Не опускала з поля зору такий важливий напрям

роботи, як використання документів Національного архівного фонду, тематичне інформування, виконання запитів соціально-правового характеру. Чисельність виданих протягом року довідок сягала 300 і більше. На початок 2008 року нараховувалося 106 фондів документів постійного зберігання - 11090 справ. Проводила роботу з поповнення архіву документами особового походження та фотодокументами. Сформувала 11 фондів особового походження. Серед них - Героя Соціалістичної Праці Віталія Володимировича Стеньгача, заслужених вчителів школи Української РСР Семена Дмитровича Риндика, народного депутата України трьох скликань Адама Васильовича Чикала та ін. Зібрала й описала понад тисячу фотографій з історії району. Архівний відділ Дунаєвецької райдержадміністрації неодноразово виборював призові місця в обласному змаганні: 2003 року - третє місце, 2007-го - перше. За сумлінну працю портрет Н.В. Надвірняк був занесений на Дошку Пошани Державного архіву Хмельницької області. Відзначалась вона і Почесними грамотами районної ради, райдержадміністрації, Держархіву області [18, с.106-108].

22 серпня 2008 року начальником архівного відділу Дунаєвецької районної державної адміністрації була призначена **Аксинія Іванівна Камінська**.

Народилась вона 3 березня 1963 року в селі с. Заставля. З 1970 року по 1978 рік навчалася в Заставській восьмирічній школі, з 1978 року по 1982 рік - у Хмельницькому педагогічному училищі на дошкільному відділі. З 24 серпня 1982 року працювала вихователю, методистом у дошкільних закладах м. Дунаївці. 1983 року обрана секретарем комсомольської організації дошкільних установ міста. Одночасно, з 1 вересня 2003 року до 30 червня 2006 року, навчалася в Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті і отримала повну вищу освіту.

У січні 2008 року вийшла на пенсію за вислугою років і була прийнята на посаду спеціаліста I категорії Служби в справах дітей Дунаєвецької РДА. Того ж року, 22 серпня, після проходження стажування, розпорядженням голови Дунаєвецької райдержадміністрації На-

талії Рохової призначена на посаду начальника архівного відділу. Аксинія Іванівна згадує: *«Ніколи не забуду того розуміння, душевності і теплоти, з якою прийняв мене колектив Державного архіву Хмельницької області. З легкої руки Петра Яковича Слободянюка, директора Держархіву, у 2008 році водили мене з кабінету в кабінет, знайомили з працівниками відділів, терпляче навчали азів архівної роботи. Перший звіт в Галини Григорівни Осадчої та звіти за подальші роки у Світлани Романівни Михайлової, заступників директора, дали усвідомлення того, що архів – це надбання покоління, помножені на кропітку працю архівістів, які є скарбницею історії нашої держави».*

Роботу розпочала з переїзду в приміщення військкомату, підготувати приміщення, розміщення стелажів протяжністю 183,1 погонних метра, упорядкування справ. Крім того 2009 року було й 69 фондів - 8000 справ з документами ліквідованих підприємств, які розмістили у приміщенні колишнього банку «Україна». З ними працювала головний спеціаліст архівного відділу Анжела Миколаївна Білан.

Щорічно на запити громадян видавали більше 1000 стажових та зарплатних довідок, а з початком безкоштовної приватизація земельних наділів - понад 2000. Постало питання створення окремого трудового архіву, збільшення його штату. На пропозицію А.І. Камінської районною радою була затверджена «Програма розвитку архівної справи в Дунаєвецькому районі на 2009 – 2010 роки», а 17 грудня 2009 року рішенням 18 сесії Дунаєвецької районної ради створена «Комунальна установа Дунаєвецької районної ради «Трудовий архів», якій було передано 100 фондів - 21674 одиниці зберігання.

В архівному відділі залишилося 122 фонди та 2 спеціалісти - начальник Аксинія Іванівна Камінська та головний спеціаліст Анжела Миколаївна Білан. Вони провели семінари з відповідальними за ведення діловодства, здійснювали перевірки та інструктаж місцях і в короткий термін ліквідовали заборгованість із здачі документів. Їй довелося освоювати ще одне приміщення, куди перевели архів, кабінети і палати колишнього терапевтичного корпусу райлікар-

ні. Роботу вела системно, послідовно і результативно, за що не раз відзначалася. 1985 року була обрана депутатом Дунаєвецької міської ради, нагороджувалася грамотами райВО, облВО, Міністерства освіти України, знаком МНО «Відмінник освіти України», 2009 року портрет Аксинії Іванівни занесено на Дошку пошани кращих архівістів Хмельниччини. З ліквідацією Дунаєвецького району Аксинія Іванівна уступила посаду молодшій колезі [18, с.109-115].

10 червня 2010 року рішенням сесії Дунаєвецької районної ради **Фещук –Баранюк Юлія Анатоліївна** очолила новостворений «Трудовий архів». Їй довелося приймати документи ліквідованих підприємств-установ, організацій, які або не встигли їх передати на зберігання до архіву, або припиняли своє існування в ході комплектування архівного фонду, формувати фонди, створювати описи, апробувати і затверджувати їх в ЕПК і, водночас, надавати довідки громадянам району з різних соціально-правових проблем.

Юлія Анатоліївна – дунаївчанка, народилася 8 вересня 1982 року, закінчила Дунаєвецьку загальноосвітню школу I-III ст. №4. У 1999-2001 рр. навчалася в Хмельницькому кооперативному технікумі за спеціальністю «бухгалтерський облік». У Тернопільській академії народного господарства отримала базову вищу освіту і кваліфікацію бакалавра з фінансів. Спеціалістом з фінансів стала після закінчення 2005 року Хмельницького економічного університету. До «Трудового архіву» працювала в Дунаєвецькому районному Центрі зайнятості на посадах секретаря та спеціаліста I категорії відділу надання соціальних послуг. З 1 листопада 2002 р. до 21 січня 2003 р. у Дунаєвецькому районному центрі соціальних служб була провідним спеціалістом - головним бухгалтером. Досвіду менеджера набувала у ТОВ «Фаворит-Капітал». Виховує доньку Дарію та сина Максима [18, с.118].

У період післяродової відпустки Юлії Анатоліївни, з 21 липня 2011 року аж до повернення, завідував «Трудовим архівом» її батько Анатолій Сигізмундович Закревський - досвідчений управлінець з великим досвідом.

Анатолій Сигізмундович народився 18 лютого 1960 року в селі Вихрівка Дунаєвецького

району Хмельницької області. 1981 року закінчив Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, здобув фах учителя історії і суспільствознавства. Протягом 1981–1989 рр. працював учителем історії, заступником директора з навчально-виховної роботи Дунаєвської ЗОШ I – II ст. № 4, у 1989–1992 рр. – методистом по кадрах Дунаєвського районного відділу освіти. 25 травня 1987 року Анатолія Закревського нагороджено знаком ЦК ЛКСМУ «Кращому учителю-комсомольцю». На той час таким знаком було нагороджено лише 6 учителів області. Більше 10 років працював у системі районної споживчої кооперації, з 2000 по 2002 рік – начальником відділу організаційної і кадрової роботи, у 2002-2003 рр. – завідувачем сектору оборонно-мобілізаційної та режимно-секретної роботи Дунаєвської райдержадміністрації, був помічником-консультантом народного депутата України О.В. Пономаренка. Не раз обирався депутатом районної ради.

З таким багажем знань і досвіду прийняв обов'язки керівника «Трудового архіву» і доклав чимало зусиль до його правового і фактичного становлення. Разом з Наталією Михайлівною Свідницькою обживав нове приміщення «Трудового архіву» – II поверх райдрукарні. За роки його праці збільшилася кількість фондів: якщо 2010 року було 100 фондів – 21686 справ, то на 1 січня 2015 року – 127 і 24211 відповідно. У зв'язку із зростанням обсягу фонду і звернень виникла потреба розширити штат. 14 січня 2013 року на посаду архіваріуса прийнято Тетяну Борисівну Казнодій. Спільними зусиллями невеликий колектив із трьох осіб разом із завідувачем А.С. Закревським вже 2014 року опрацював та підшив 235 справ, прийняв на зберігання 2 фонди, провів експертизу цінності документів 12 справ, виконав 10 тематичних та 1433 запитів соціально-правового характеру, на особистому прийомі розглянув 40 звернень. Анатолій Сигізмундович успішно справився з покладеними на нього обов'язками і передав архівну установу Юлії Анатоліївній, що повернулася з відпустки, у зразковому стані [18, с.119-120].

Олійник Юрій Васильович народився 3 грудня 1972 року в с. Маків Дунаєвського району.

1988 року закінчив Маківську неповну середню школу. Упродовж 1988-1992 рр. навчався в Хмельницькому педагогічному училищі, отримав фах учителя початкових класів, а 2000 року заочно в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті - викладача історії. З вересня 2001 року до вересня 2002 року працював учителем історії Кривчицької ЗОШ I-II ст., а з вересня по грудень 2002 року – Михайлівської ЗОШ I-II ст. Дунаєвського району.

У грудні 2002 року розпочав роботу в Державному архіві Хмельницької області на посаді провідного спеціаліста відділу формування НАФ та діловодства, згодом – головного спеціаліста відділу інформації та використання документів, з червня 2008 року – заступника начальника відділу інформації та використання документів, з 1 серпня 2012 року – начальника відділу інформаційних технологій.

2010 року захистив дисертацію і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

З липня 2021 року начальник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи.

Входив до редколегій видань: Національна Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область (Кн. 1,2); Розп'яте Голодомором Поділля: зб. док. і матер. про Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині; Державний архів Хмельницької області: путівник. Т. 1, 2. Він є автором і співавтором збірників документів, нарисів з історії Поділля: Архівна справа на Хмельниччині; Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдатів вермахту: інф.- довідк. вид.; Війна очима Проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського; Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського; Війна очима Чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького; Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.); Фольклор періоду Великої Вітчизняної війни (Кам'янець-Подільська область; Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення збитків і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941-1945 р.); Поділля і Південно-Східна Волинь у добу Української революції (1919-1921 рр.) та по-

встанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921-1924 рр.). Популяризує архівний документальний фонд, виступаючи по місцевому радіо і телебаченню (UA «Поділля», ТРК «Місто», ТРК «33 канал», ТВ7+Хмельницький).

Крім того опублікував 65 статей у фахових виданнях та збірниках матеріалів конференцій. Є членом Національної спілки краєзнавців

України. Нагороджувався Почесними грамотами Хмельницької облдержадміністрації та обласної ради, а також відомчими нагородами.

Підсумовуючи, варто зазначити, що навіть короткі дані про архівну діяльність 11 уродженців Дунаєвеччини переконують у важливості цієї ділянки праці і непересічній ролі архівістів у суспільній взаємодії.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-1534. Оп.1. Спр.9. 35 арк.
2. Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко – історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: спогади та історіогр. аналіз. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2000. 180 с.
3. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na danych kresach Rzeczypospolitej / Roman Aftanazy. Wyd. 2. Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowy im. Ossolinskich, 1996. Т. 9: Wojewodstwo Podolskie. 446 S.
4. Богацький П.О. З архіву Подільського губернського жандармського управління / П. Б. // Наш шлях. 1920. 16 трав. (№ 95). С. 3.
5. Його. Ленін в освітленні його партійних товаришів / П. Б. // Слово. 1920. 11 листоп. (Ч. 37). С. 2-3.
6. Його. З пережитого: спогади // Архіви / упоряд. Левко Богацький. Сідней (Австралія), 2003. С. 330.
7. Григоренко О.П. Уродженці Дунаєвеччини доктори історичних наук, професори Ф.П. Шевченко і В.С. Прокопчук – видатні історики, організатори архівної справи та історико-краєзнавчих досліджень // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук. - краєзн. пр. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2013. Вип. 5. С. 366-377.
8. З університетського життя. Передача архівів університету // Боротьба. 1919. 12 листоп. (Ч. 8). С. 4.
9. Листи з фашистської каторги: збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / автор передм. і ред. Ф.П. Шевченко. Київ: Укрполітвидав, 1947. 157 с.
10. Прокопчук В. С. Павло Богацький - учений, краєзнавець // Історія України. Маловідомі імені, події, факти : зб. статей. Київ : Рідний край, 1999. Вип. 9. С. 357 -363.
11. Його. Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївці // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. / відп. ред. Ю.А.Пінчук. Київ: НАН України, Ін-т іст. України, 1999. Вип. 7: Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка. С. 91-99.
12. Його. Павло Богацький - повернення в Україну // Вільна думка. Сідней (Австралія), 2000. Ч. 1-2. С. 14-15.
13. Його. Федір Павлович Шевченко і Дунаєвеччина // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків іст. подій: зб. наук.- краєзн. пр. Дунаївці; Кам'янець - Подільський: К-ПДУ, ІВВ, 2000. Вип. 2. С. 207-211.
14. Його. Павло Богацький: повернення в Україну // Архіви / упоряд. Левко Богацький. Сідней (Австралія), 2003. С. 8-19.
15. Його. Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївці // «Істину встановлює суд історії: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка» / [упорядн.: С. Батуріна, Г. Боряк, Л. Дубровіна, І. Матяш та ін.; відп. ред. Геннадій Боряк]. Київ: Держжмархів України, 2004. Т. 1: Джерела. С. 207-213.
16. Його. Дунаєвеччина: край і люди: монографія. Дунаївці; Кам'янець - Подільський: Зволейко Д.Г., 2013. 352 с.: іл.
17. Його. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. 2-ге вид., доп. Кам'янець - Поділ.: Зволейко Д.Г., 2014. 312 с.
18. Його. Дунаєвечський районний архів: монографія. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. 200 с.: фото. (Серія: Праці Державного архіву Хмельницької обл.; вип.9).
19. Його. Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївці // Творці історії Подільського краю: персоналії. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2021. С. 187-195.
20. Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: зб. док. / упорядн. Ф.П.Шевченко. Київ: Укрполітвидав, 1949. 229 с.
21. Слободянюк П.Я. Свідки історії нашої // Подільські вісті. 1998. 24 груд. (№ 156).
22. Старенький І.О. Розвиток архівної справи на Поділлі в XIX - на початку XX ст. // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. 20-21 верес. 2012 р., м. Кам'янець-Поділ. Кам'янець-Поділ.: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. С. 86.
23. Федір Павлович Шевченко: біобібліографія / упорядн.: Г.В. Боряк, Н.О. Герасименко, О.В. Тодійчук; відп. ред. П.С. Сохань. Київ: Ін-т іст. АН УРСР, 1989. С. 3-4.

Сумишин Я.М.

«НЕЗАКОННЫЕ ШКОЛЫ И ЛИТЕРАТУРА ВОЗМУТИТЕЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ», АБО ЯК РОСІЙСЬКА ВЛАДА ВИРІШУВАЛА «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ОСВІТНІЙ СФЕРІ

У статті йдеться про заходи російської влади, спрямовані на знищення польської ідентичності. З метою виокремлення особливостей репресивного механізму і визначення масштабів антипольської політики в освітній сфері проаналізовані кримінальні справи судових органів Подільської губернії та матеріали інших фондів ДАХмО і ЦДІАК.

Ключові слова: *наступ на польську ідентичність, вирішення «польського питання», дискримінація за етнічною ознакою, польські школи, Кременецький ліцей, Листопадове і Січневе повстання, Олександр II, Київський університет, генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній М. Анненков, приватні уроки, заборонена література, зростання національної свідомості.*

Після Листопадового повстання 1830 – 1831 років російське самодержавство розпочало тотальний наступ на польську ідентичність у західних губерніях імперії. Комплекс заходів, до яких протягом наступних десятиліть вдалася російська влада, без перебільшення, можна назвати польськими репресіями в економічній, релігійній і гуманітарній сферах. Йдеться про русифікацію польської культури, переслідування католицької церкви, політичний тиск, заборону освіти рідною мовою, декласацію та асиміляцію шляхти.

Знищення царатом польської ідентичності перетворилося на ліквідацію цілого соціокультурного пласту, який залишився у спадок від Речі Посполитої і символізував приналежність Правобережжя до іншої цивілізаційної моделі. Тобто йшлося не лише про маргіналізацію польського етносу і позбавлення впливу його найактивнішої верстви на розвиток суспільно-політичних процесів. Фактично, відбувалася поступова зачистка укладу та цінностей Речі Посполитої на анексованих землях, а «перетравлення» загарбаних територій агресором, який протягом десятиліть не міг дати собі раду з приєднаними регіонами, нарешті набуло ознак наступального і войовничого характеру [1, с. 253].

1830 – 1831 роки можна вважати переломними для історії Правобережної України та польського етносу. Після Листопадового повстання влада вилучила польську мову із шкільної ме-

режі. Згодом були ліквідовані самі школи як і славнозвісний Кременецький ліцей (тоді на Правобережжі існувало 19 польських шкіл) [1, с. 404]. Влада закривала також приватні пансіони та напів легальні школи при католицьких монастирях. Лише в 1860 році настала тимчасова лібералізація в сфері освіти: Олександр II на прохання Київського дворянського зібрання дозволив включити уроки польської мови в програму гімназій Правобережної України і Київського університету [1, с. 418], але подібні поступки не вплинули на загальну картину повної заборони польської освіти. У відповідь на Січневе повстання 1863 – 1864 років утиски і переслідування тільки посилювалися. Так, 1 травня 1863 року генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської областей М. Анненков заборонив навчання селянських дітей при католицьких парафіях, а через рік – поширення будь-яких букварів і підручників, виданих у Варшаві та інших містах [1, с. 698-699]. Зрозуміло, що такі рішення приймалися в Санкт-Петербурзі.

Але в умовах дискримінаційної політики знаходилися люди, котрі наважувалися саботувати урядові рішення і чинити опір залежно від свого розуміння ситуації і власної сміливості. Кримінальні справи стосовно таких осіб є беззаперечним доказом дискримінації за етнічною ознакою і придушення будь-якого прагнення до самовизначення. Якщо українську культуру імперія не визнавала й нищила, бо вважала її

гротескним відгалуженням російської, таким собі прикритим непорозумінням (принаймні, на той момент), то польську ідентичність – розглядала як безпосередню загрозу державним інтересам.

Розглянемо ситуацію на Поділлі, точніше – проаналізуємо кримінальні справи судових органів Подільської губернії, а також матеріали інших фондів Державного архіву Хмельницької області та Центрального державного історичного архіву в м. Києві, в яких йдеться про факти утисків представників польського етносу в освітній сфері.

З 19 польських шкіл, про які ми згадували вище, 5 знаходилися на Поділлі, зокрема, у Вінниці, Кам'янці, Меджибожі, Барі і Немирові. Після їх закриття навчання польській грамоті перейшло в підпілля. У селах та містечках царська влада періодично виявляла невеличкі навчальні гуртки (бо школами їх назвати важко), які функціонували завдяки ентузіазму окремих дворян-поляків, як правило, не дуже заможних, католицьких священників і таких же небагатих батьків, здебільшого однодворців, котрі намагалися в умовах тотальної русифікації навчити своїх дітей хоча б польської абетки.

28 лютого 1863 року Кам'янецький повітовий суд слухав справу за звинуваченням поміщиків сіл Удрівці та Лошківці Кам'янецького повіту відповідно Леопольда Дмоховського і Яна Модзелевського, які допустили функціонування нелегальних шкіл в своїх маєтках [2, арк. 45]. Під час слідства дворяни категорично заперечували протиправну діяльність. Наприклад, Леопольд Дмоховський наголошував, що в Удрівцях школи ніколи не було, а діти однодворців деколи збиралися в його дружини Броніслави, щоб навчатися катехізису і молитвам, причому за погодженням із настоятелем Тинянського костюлу Міхалом Лисецьким. Ян Модзелевський теж свідчив, що школа в Лошківцях – це міф, правда, діти приходили до місцевого селянина Олександра Вилянського, і він навчав їх катехізису під час великого посту [2, арк. 47].

Щоб натиснути на Дмоховського, слідчі пригадали зміст його листа кількарічної давнини на ім'я Подільського губернатора. Поміщик, захищаючи право дітей на знання грамо-

ти, емоційно зазначив, що «воспрещение было бы противно желанию родителей и его совести» [2, арк. 45зв.], а така позиція, на переконання влади, свідчила про бунтівний характер і передбачала гіпотетичне порушення закону.

Отець Міхал Лисецький був переконаний, що простих людей треба навчати вірі не лише під час богослужінь. З цією метою ксьондз просив поміщиків, села яких знаходилися далеко від Тинянського костюлу, навчати дітей-католиків безпосередньо в населених пунктах. Під присягою покази головних фігурантів справи підтвердили селяни з Удрівців і Лошківців, мовляв, діти під час посту вчили лише молитви і церковні пісні, нічого більше [2, арк. 48-48зв.].

Аргументи видалися переконливими, тож повітовий суд зняв обвинувачення з Леопольда Дмоховського та Яна Модзелевського, але будь-яке навчання в селах заборонив. Можливо, порушення не здалося владі настільки очевидним, тим більше, прямих доказів освоєння польської грамоти слідчі не знайшли. Однак головне – школи закрили, про що відзвітувати перед губернським начальством.

Попри заборону шкіл при католицьких парафіях, латинський клір продовжував нишком навчати дітей. В 1865 році Подільська палата карного суду розглядала справу стосовно адміністратора Тиврівського костюлу Матковського і ксьондза Барановського. Слідчі встановили, що в містечку Тиврові Вінницького повіту функціонувало дві школи: одна для дівчаток, інша – для хлопчиків. Матковський особисто навчав молитвам, російській і польській грамоті приблизно два десятки дітей з католицьких родин. На підтвердження протиправної діяльності поліція вилучила в настоятеля старі польські книги та букварі. В сусідньому селі Ворошилівка теж функціонувала школа, в якій навчалася приблизно 40 дітей (!). Опікувався учнями ксьондз Барановський [3, арк. 1-4].

Під час опитування свідків став відомий ще один факт, що обтяжував провину католицьких священників. Вони нібито відмовляли батьків віддавати своїх дітей в офіційні церковно-приходські школи. Звичайно ж, священники заперечували таке звинувачення. Як і той факт, що в школах вивчали польську грамоту. Проте ви-

сновки слідчих були категоричними: ксьондзи Матковський та Барановський, прикриваючись вивченням молитв і церковного співу, заснували в Тиврові і Ворошилівці незаконні школи [3, арк. 6]. Яке покарання понесли священники – невідомо. Школи, звісно ж, закрили, а превелебні отці, крім сплати штрафу, могли позбутися своїх парафій.

В умовах жорсткого поліцейського нагляду заснування підпільних шкіл із значною кількістю учнів перетворювалося на справу майже нездійсненну, тому в 60-х роках XIX століття, коли репресії посилювалися, широко застосовувалися практика приватних уроків. Це зменшувало ризик виникнення підозр з боку влади й давало можливість заробітку для освічених, але бідних шляхтичів. Зрозуміло, такий вид діяльності теж жорстко присікався самодержавством.

Наприклад, відставний унтерофіцер 80-го карабінерного піхотного полку, 48-річний Міхал Буяльський в 1867 році найнявся до декількох родин однодворців містечка Кузьмин Проскурівського повіту «обучать детей обоего пола русской и польской грамоте» [4, арк. 23в.]. Після «секретного донесения» якогось доброзичливця, на місце «злочину» виїхав помічник пристава 2-го стану Боронковський. Так звану школу він закрив, а у всіх причетних (вчителя і батьків) взяв розписки про неприпустимість такої діяльності в майбутньому. Буяльський ще й заплатив 5 рублів штрафу [4, арк. 15], водночас позбавившись чи не єдиного джерела прибутку, а точніше – засобу для виживання.

Промовистим є випадок з однодворцем Яном Комарницьким, літнім чоловіком, котрий підробляв, навчаючи російській та польській грамоті в селі Немиченці Проскурівського повіту. Декілька родин однодворців платили йому по 75 копійок в місяць за кожного учня і підгодовували, зважаючи на злиденність пана вчителя. Що характерно, повідомив владі про неподобство місцевий священник Феодосій Андрусевич, якого обурило факт навчання Комарницьким декількох дітей з православних сімей. «Этот поляк служит большим вредом для православной церкви... прошу прогнать его из села», – написав батюшка пристава 1-го стану Проскурівського повіту [5, арк. 2-23в.].

Вчитель і батьки учнів клялися, що не знали про заборону викладання і навчання польській грамоті. Можливо, це було правдою, але незнання закону не знімає відповідальності, тим більше, коли йдеться про принципи для влади питання. В результаті Проскурівський повітовий суд від 31 жовтня 1866 року визнав Яна Комарницького винним і зобов'язав його сплатити штраф у розмірі п'яти рублів, суворо попередивши про неприпустимість такої діяльності. Батьків суд вирішив не карати, бо вони не знали, що вчитель працює без «дозволення начальства» [5, арк. 33-34.].

Але на цьому історія не закінчилася. Комарницький зник і не з'явився до суду, щоб ознайомитися з вироком, як вимагала тодішня процедура. Його знайшли влітку 1867 року в сусідньому селі Климківці, де мешкала родина вчителя. Допитані під присягою селяни наголосили, що Ян Комарницький не має ні майна, ні заощаджень, тому навряд чи зможе сплатити п'ять рублів – неабиякі гроші на ті часи. Перебуваючи у безвиході, вчитель звернувся з проханням відтермінувати штраф, оскільки не мав засобів для існування і навіть «лишен дневно-го пропитания» через злидні.

Лише через рік пристав 2-го стану Проскурівського повіту Бормальський повідомив у повітовий суд, що гроші з Комарницького стягнув і надіслав у казначейство [5, арк. 62-65]. Де знайшов п'ять рублів бідний вчитель, матеріали справи замовчують, можливо, над 67-літнім однодворцем зглянулася родина, назбиравши необхідну суму.

Схожа історія трапилася в селі Великий Вільхivecь Кам'янецького повіту, де помічник справника разом з волосним старшиною затримали дворянина Миколая Вержбицького. Той навчав польській та російській грамоті дітей місцевих селян, зокрема, Петра Стрілецького і Людвіка Барабана. Батьки платили вчителю по 20 рублів на рік. У Вержбицького вилучили зошити, списані польською мовою, і книги. Стрілецький і Барабан теж запевняли слідство, що не знали про заборону викладати і вивчати польську мову без спеціального дозволу, якого Вержбицький, звісно ж, не мав. Але цього разу суд не прийняв до уваги пом'якшувальні обставини. За результатами слухання справи у

Подільській палаті кримінального суду 8 листопада 1871 року всі фігуранти справи отримали штраф 15 рублів і суворе попередження [6, арк. 2-3, 13].

Як бачимо, влада намагалася відразу присікати будь-яке навчання «без дозволення начальства» і тим самим тримати польський етнос в лещатах неосвіченості і пасивності. Адже саме початкова освіта була основою для розвитку інтелектуального середовища. Чітко усвідомлюючи таку тенденцію, царат силкувався придушити в зародку пробудження національної свідомості [1, с. 417-418].

Страх перед польським патріотизмом примушував також самодержавну владу жорстко боротися з поширенням «непозволительной» літератури та газетних видань. Справжня детективна історія трапилася в селі Боднарівка Кам'янецького повіту, що неподалік кордону з Австро-Угорщиною. Взимку 1864 року волосний старшина Іван Рапій спіймав на місці злочину місцеву поміщицю Жанну Буцкевич як раз у той момент, коли їй доставили заборонену літературу. Побачивши представника влади на ганку свого будинку, шляхтянка намагалася спалити пакунок, але волосний старшина їй завадив, зберігши докази протиправної діяльності [7, арк. 3зв.].

Як з'ясувалося під час слідства, Жанна Буцкевич домовилася про постачання газет з якимось гусятинським¹ євреєм (його, напевне, так і не встановили, бо в матеріалах справи він згадується лише як інкогніто). До механізму такої злочинної оборудки було залучено кілька осіб: невідомий «австрійський» селянин переходив річку Збруч в умовленому місці, користуючись човном або пішки по льоду, де на «російському» боці його чекав місцевий підліток Михайло Кореневич, син мельника. Хлопець приносив контрабандний товар додому, а вже поміщиці його відносив тутешній селянин Тимофій Котик [7, арк. 6зв.].

Жанна Буцкевич, п'ятдесятирічна стара діва, мешкала в домі брата Фелікса. Під час слідства той всіляко заперечував свою причетність до злочину, мовляв, сестра живе в іншому крилі будинку, тому він навіть не щодня з

нею бачився. Проте дізнавачі неодноразово наголошували у своїх звітах, що Фелікс Буцкевич знав про протиправну діяльність сестри, можливо, був головним замовником і споживачем літератури «возмутительного содержания» [7, арк. 8зв.].

Під час обшуків у Буцкевичів вилучили багато літератури та періодики підозрілого характеру. Три газети виявилися забороненими на території Росії: німецька «National», польські «Przyjaciół» та «Przegląd», що і підтвердив цензурний комітет. Влада, налякана Січневим повстанням 1863-1864 років, вбачала в кожному полякові чи католикові латентного ворога. Наприклад, крім безпосередніх учасників контрабандної схеми, обшуки були проведені в сусідів Жанны Буцкевич – відставного майора Дмитровича, Фаустина Савіцького та деяких інших тутешніх дворян. У них знайшли кулі до мисливських рушниць, декілька унцій пороху, капсули до набоїв. А ще виявили, що Фелікс Буцкевич, незрозуміло з якою метою, нібито складав списки місцевої шляхти, заносючи туди й однодворців. Всі ці дріб'язкові напрацювання та домисли слідства згодом фігурували в матеріалах справи як факти потенційної «неблагонадежности» [7, арк. 11-15].

Подільська палата кримінального суду винесла рішення ув'язнити всіх причетних до «приобретения и хранения запрещенных газет», зокрема, дворянку Жанну Буцкевич, подружжя Михайла і Гонорату Кореневичів (батьки підлітка), а також Тимофія Котика на сім днів. Фелікс Буцкевич отримав аж три місяці арешту як замовник та ініціатор протиправних дій. Після в'язниці над всіма названими особами мінімум на рік встановлювався суворий поліцейський нагляд, а з Буцкевичів ще й стягнули 5 рублів сріблом за витрати на проведення слідства! [7, арк. 17].

Згідно з тодішньою процедурою, справу надіслали до Урядового сенату «для ревизии». Так ось, рішення останньої інстанції довелося чекати більше двох років, і весь цей час Жанна Буцкевич знаходилася... в Кам'янецькій тюрмі. З матеріалів справи не зрозуміло, чому, на якій підставі вже немолоду жінку утримували під вартою, очікуючи на остаточний судовий вердикт. До речі, Урядовий сенат приписав по-

¹ Йдеться про село Гусятин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

карати Жанну Буцкевич лише двома тижнями арешту, після чого негайно звільнити [7, арк. 56].

Поки тривала судова тяганина, у родині Буцкевичів трапилася ще одна подія: в Австро-Угорщину втік зять Фелікса Ян Домбровський. Відповідно до російського законодавства «за недозволенне оставление отечества» така особа позбавлялася всіх статків і оголошувалася так званим «вечным изгнанником России» [7, арк. 65]. Чи володів Домбровський землею, нерухомістю і майном, в матеріалах слідства не сказано. Можна припустити, що молодий шляхтич не бажав терпіти приниження з боку царської влади. Випадок з Жанною Буцкевич засвідчував недолугість російської судової системи, бюрократію і головне – про страх влади і намагання чиновників вислужитися, особливо на місцях.

Часто рішення про тримання під вартою, що ухвалювалися як запобіжний захід, не відповідали тяжкості провини. Житель Кам'янецького повіту Мацей Хмельовський 22 грудня 1865 року був засуджений рішенням Урядового сенату на один день ув'язнення, хоча очікував цього вироку вісім місяців під арештом! В дев'ятнадцятирічного дворянина вилучили дві сторінки газети «из содержанием, враждебным русскому правительству.., имеющее оскорбительные для него (уряду – авт.) выражения» [8, арк. 2]. В нього знайдені також портрети трьох осіб у польських національних костюмах і книгу «Przegład Poznański», хоча ні фотографії, ні книга не містили матеріалів протиправного характеру. З Хмельовського стягнули півтора рубля за «судебные издержки» [8, арк. 3-4], що виглядає особливо цинічно після завданих йому поневірянь.

Протягом 1863-1865 років під слідством перебувало ще низка мешканців Подільської губернії. Зокрема, Олександр Підгородецький, двадцятирічний однодворець з Кам'янецького повіту, якого засудили на 3 доби за зберігання газети «Narodowa», хоча він клявся, що знайшов її на вулиці [9, арк. 2зв.-4]. У його ровесника Сигизмунда Тировського, жителя Летичівського повіту, знайшли чотири польських книги «революционного содержания» [10, арк. 2-3] (матеріали про судові рішення відсутні

– авт.). За придбання і зберігання забороненої літератури до кримінальної відповідальності притягувалися дворяни Лучинський [11], Пінковський [12], дружина поручика Туржамського [13].

Деколи влада визнавала про оббїг нелегальних видань випадково, під час розслідувань, котрі не мали стосунку до політики. У селі Тартак Вінницького повіту під слідством перебував дворянин Ромуальд Войнарович за нанесення побоїв місцевому підлітку Євдокиму Миронюку. Так, ось під час допитів з'ясувалося, що хлопчик вкрав у шляхтича 19 книг польською мовою. Що цікаво, книги ці Войнарович ховав у кам'яному склепі на цвинтарі. Згодом їх знайшли в містечку Браїлові, в місцевого перекупника. За висновком цензурного комітету, дві книги «являлись запрещенными для публики» [14, арк. 3-4].

Проте Подільська палата кримінального суду поблажливо поставилася до цього правопорушення і 20 січня 1869 року наказала лише стягнути з дворянина штраф у розмірі 10 рублів. Але... поки тривало слідство, Войнарович пропав. Як написав столоначальник Вінницького повітового суду, «пребывал в неизвестной отлучке» [14, арк. 9зв.]. Пана Ромуальда так і не знайшли, а через рік справу закрили.

Під репресії царського уряду потрапляли не лише російські піддані. В західних губерніях Росії перебувало багато поляків із паспортами інших держав, насамперед - Австро-Угорщини, їх пов'язували з Правобережною Україною тісні родинні зв'язки.

В серпні 1863 року біля села Пархомівці Летичівського повіту затримали підданого цісаря Владислава Холоневського. 44-річного чоловіка спочатку звинуватили в «проживанні с просроченным паспортом» [15, арк. 1зв.], а під час обшуку знайшли текст польської католицької пісні (фактично - патріотичного гімну) «Boże, coś Polskę», та інші заборонені твори. Холоневський навідався на Поділля, де проживали його батько Петро та брат Антон.

Підданий Австро-Угорщини чекав на остаточний судовий вирок більше двох років, перебуваючи в Летичівській тюрмі! Лише 20 грудня 1865 року Урядовий сенат ухвалив рішення про три місяці ув'язнення, після чого підсуд-

ного мали «выслать за границу империи». Але ознайомитися з ухвалою суду Холоневський не зміг, бо... «тронулся умом», як написано у звіті Летичівського повітового суду. Можна, звичайно, припустити, що пан Владислав удавав божевільного, щоб уникнути жорсткого покарання, але така версія мало ймовірна. В матеріалах справи говориться про те, що засуджений двічі «прошел освидетельствование в сумасшествии», тобто ретельно оглядався медиками і отримав відповідний діагноз. Для цього в'язня спеціально вивозили з повітової тюрми до Подільського губернського правління [15, арк. бзв., 31, 39зв.].

Допомогти синові намагався батько. Збереглася довідка про оформлення Петром Холоневським документів для виїзду за кордон, напевне, щоб допомогти Владиславу покинути Росію. Чим закінчилася ця трагічна історія, невідомо. Останній документ повідомляє, що Владислав Холоневський «помещен в дом умалишенных» [15, арк. 43].

Після 1867 року, коли реорганізували Окремий жандармський корпус, «польським питанням», як і іншими загрозами політичного характеру, почали опікуватися новостворені губернські жандармські управління. Навіть через десятиріччя після Січневого повстання влада не послабила контроль за польським середовищем, насамперед – в південно-західному краї. Особливо ретельно правоохоронна система слідкувала за ввезенням до Росії забороненої та іншої «шкідливої» літератури.

25 червня 1895 року на прикордонному пункті містечка Волочиск затримали дворянку Ядвігу Хелмінську, мешканку села Рахни Ямпільського повіту. Вона поверталася додому з Чорткова, де мешкала її тітка. У юної панни знайшли учбові зошити, книги та брошури польською мовою. Їх вона провозила під платтям і в сумці з подвійним дном. Виявили контрабанду співробітники Волочиського відділення київського жандармського поліцейського управління залізниць. Вилучену літературу відразу надіслали

начальнику губернської жандармерії, де «возбудили дознание» [16, арк. 4].

За оцінкою цензурного комітету окремі книги, що знаходилися в Хелмінській, «были неразрешенные для пользования и имели характер тенденциозного направления». Жандарми провели обшуки за місцем проживання 17-річної Ядвіги, вивчили її зв'язки, опитали місцевих мешканців, перевірили на предмет можливих контактів з бердичівським міщанином Генріхом Городецьким, якого затримали в Рахнах за схоже правопорушення, але «ничего предосудительного в политическом смысле не обнаружили» [16, арк. 10]. Результатом цієї колосальної роботи стало «строгое внушение» Ядвізі Хелмінській, оскільки її проступок обмежився ввезенням навіть не революційної, а лише небажаної літератури. «Ядвига – личность малоразвитая и полуграмотная, плохо владеет как польским, так и русским языками, скорее владеет склонностью к разврату, чем каким либо политкомбинациям» [16, арк. 11], – написав слідчий.

Цей випадок наочно показує, з якою ретельністю і прискіпливістю влада підходила до розкриття злочинів, пов'язаних з так званим «польським питанням». Після повстань 30-х і 60-х років XIX століття царат з особливою ретельністю закривав школи, забороняв приватні уроки, влаштовував гоніння за зберігання і розповсюдження патріотичної літератури, бо освіта була тим фундаментом, на якому зростала національна свідомість. Головною метою репресивних заходів було придушення польського духу і використання самої ідеї польської державності.

Якщо в XIX столітті національна ідея українців ще перебувала у зародковому стані (через низку об'єктивних причин, одна з яких – століття бездержавності), то польська ідентичність становила реальну загрозу російській владі. Більше століття поляки чинили опір. Зрідка гонорово, зі зброєю в руках, а частіше – пасивно, намагаючись хоча б не забути своє коріння. І ці потуги дали результат: у XX столітті Польща відродилася. А на українців ще чекали трагічні випробування на шляху до своєї державності.

Список використаних джерел та літератури

1. Даніель Бовуа. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. / Переклад з франц. З. П. Борисюк. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2020. – 872 с.

2. Об ослушности помещиков села Удриевец Леопольда Дмоховского и села Лашковец Яна Модзелевского к закрытию существовавших у них школ для обучения крестьянских мальчиков римо-католического исповедания без разрешения начальства польской грамоте / ДАХМО, ф. 1, оп. 1, спр. 1177, 56 арк.
 3. По обвинению кс. Матковского и Барановского в открытии польских школ в м. Тыврове и с. Ворошиловке / ДАХМО, ф. 197, оп. 2, спр. 201, 7 арк.
 4. Об отставном унтер-офицере Михаиле Буяльском, занимавшимся обучением детей польской грамоте без дозволения начальства / ДАХМО, ф. 2, оп. 1, спр. 827, 16 арк.
 5. Об одном дворце Комарницком занимавшемся без дозволения начальства обучением детей польской грамоте / ДАХМО, ф. 2, оп. 1, спр. 753, 73 арк.
 6. По обвинению дворянина Вержбицкого в незаконном обучении детей польскому языку / ДАХМО, ф. 1, оп. 1, спр. 1926, 24 арк.
 7. По обвинению дворян Буцкевичей в приобретении и хранении запрещенных царским правительством польских газет / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 362, 83 арк.
 8. По указу Правительственного Сената по делу Матвея Хмелевского, осужденном за хранение польских политических газет / ДАХМО, ф. 227, оп. 2, спр. 9646, 44 арк.
 9. По указу Правительственного Сената по делу Александра Подгородецкого, обвиняемом в хранении запретной польской литературы / ДАХМО, ф. 227, оп. 2, спр. 9342, 32 арк.
 10. По обвинению дворян Новицкого и Тыровского в хранении нелегальных книг / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 353, 4 арк.
 11. По обвинению дворянина Лучинского В. в хранении нелегальной литературы / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 206.
 12. По обвинению дворянина Пиньковского Л. в приобретении нелегальной книги... / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 207.
 13. О хранении женой поручика Туржамского литературы, призывающей к свержению царской власти / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 351.
 14. О дворянине Ромуальде Войнаровиче, обвиняемого в хранении запрещенных книг и нанесении Евдокиму Миронюку побоев / ДАХМО, ф. 197, оп. 2, спр. 210, 15 арк.
 15. По указу Правительственного Сената по делу Владислава Холоневского, обвиняемого в хранении запрещенных книг / ДАХМО, ф. 227, оп. 2, спр. 9343, 44 арк.
 16. О политпроверке дочери дворянина с. Рахны Ямпольского уезда Хелминской Я. за обнаружение сборника польских патриотических песен / ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 251.
-

ПІДПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР БОРИС ГОМЗИН: ВІД РОСІЙСЬКОЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 років

Стаття присвячена постаті підполковника армії УНР Б. Гомзину. На основі аналізу джерел та літературу фіксується факт його переходу від російської до української ідентичності в період революції 1917-1921 років. Розглядається місце і роль Б. Гомзина в українському державотворенні та збройній боротьбі за збереження української державності. Відмічається, що проукраїнські погляди колишнього офіцера не змінили труднощі еміграції.

Ключові слова: армія УНР, Б. Гомзин, Українська революція 1917-1921 років.

Лютнева революція в Російській імперії призвела до фундаментальних змін в тодішньому суспільстві. Найпомітнішою із них можна вважати руйнування імперської ідентичності, котра почала еволюціонувати в інші форми – до ідентичності політичної/етнічної/локальної/релігійної. Десятки мільйонів підданих імперії Романових були звільнені від своєї присяги царю і повинні були пройти світоглядну еволюцію своєї приналежності до певних спільнот. Яскравими прикладами такої еволюції слугують біографії офіцерів Імператорської армії, що вступали на службу до українського війська. Уродженці України, після зречення царя, були звільнені від воїнської присяги, а тому більшість із них почали асоціювати себе із власною Батьківщиною. Даний аспект був непоодиноким явищем. Про це свідчать праці дослідників історії Української революції [6;8], українського війська [2], біографічні довідники офіцерського складу армії УНР, ЗУНР[3] тощо. Згадуються такі факти і в мемуарній літературі [4;5]. Однак чимало біографій ще залишилися і залишаються поза увагою дослідників. Частково виправити даний недолік, і поглибити інформацію про тих, хто не будучи українцем став на сторону українського табору, можуть архівні матеріали, зокрема й опрацьовані нами в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, до яких відносяться матеріали, що стосуються Бориса Володимировича Гомзина [1;7].

Б. Гомзин народився 7 червня 1887 року у родинному маєтку що знаходився у Балтському повіті Подільської губернії. Рід Гомзиних

належав до спадкових дворян Петербурзької губернії. Дід його, Андрій Іванович Гомзин військову службу проходив під командуванням Туркестанського генерал-губернатора Костянтина фон Кауфмана (був його близьким другом) і дослужився до звання генерал-майора. Саме він першим із Гомзиних оселився в Україні, отримавши маєтки на Поділлі [1, арк.1]. Він мав трьох синів: Сергія (служив на Далекому Сході чиновником де і помер), Миколу (служив у Лейб-гвардії Уланському полку Її Величності Імператриці Олександри Федорівни, вийшов у відставку, господарював у своєму маєтку, який на початку ХХ століття, згодом служив у «двірцевій» (палацовій) поліції) та Володимира (батька Бориса). Останній фактично став опікуном усієї власності роду і виховував малолітніх братів і сестер від другої дружини батька. Проте, за словами його сина, мав фінансові труднощі, а тому був вимушений вступити на службу управляючим маєтками Богдана Ханенка. Свої маєтки здавав в оренду, отримуючи додатковий прибуток [1, арк. 1-2].

Борис Володимирович навчався в Єлизаветградській класичній гімназії, по закінченню якої у 1905 році вступив до Новоросійського університету в Одесі на правничий факультет, але провчився там всього рік. У 1906 році поступив до Єлизаветградського кавалерійського училища [1, арк.2]. Його товаришами по навчанню були син петербурзького купця С. Гербель – очільник гетьманського уряду у 1918, німець Борис Генгросс – військовий міністр Української Держави, представник

грецького військового роду Аркасів, Микола – командувач Власного конвою гетьмана [2].

Навчання у військовому училищі було продовженням дворянської традиції військової служби: як правило, дворянські діти служби в Імператорській армії кілька років, після чого виходили у відставку і жили цивільним життям. Але Борис Гомзин вирішив йти за прикладом своїх предків і після закінчення училища вступив до 9-го гусарського полку, у 1911 році отримав звання поручика. Згодом, закінчив додаткові офіцерські курси [1, арк.2].

Про службу Бориса Гомзина під час Великої війни відомо вкрай мало. У автобіографії, він згадує лише про командування 5-м ескадронном гусарського полку, а у 1915 отримав звання штабс-ротмістра (штабс-капітана), займався прийомом і навчанням рекрутів у Балаклії (Харківська губернія) [1, арк.2].

Після Лютневої революції Б. Гомзин почав брати активну участь у політичному житті, стає прихильником української ідеї. Про це свідчить той факт, що він, як командир 9-го гусарського полку займався його українізацію. Наприкінці 1917-го року Харківщина опинилася під контролем більшовиків. У зв'язку з цим штабс-капітан Б. Гомзин змушений був перебратися до Києва [3, с.114].

Фактично саме ці події ознаменували початок переходу Бориса Володимировича – царського офіцера, спадкового дворянина, чий предки століттями служили Романовим на бік українського табору. Разом з тим, слід зазначити, що паралельно з цим йому імпонували й політичні погляди меншовиків. Його знайомий, М. Чеботарів, що очолював українську контррозвідку згадував, що на початковому етапі революції, Б. Гомзин все ще вірив у загальноросійську справу і не підтримував самостійність [4, с.117]. Однак дана інформація не підкріплюється даними з інших джерел. Сам же Гомзин, в автобіографії і статтях нічого не говорить про свої політичні погляди тієї доби.

У січні 1918-го Борис Володимирович вступив на службу до українського війська, ставши сотником Гайдамацького Кошу Слобідської України. Брав активну участь у боях на підступах до Києва (під Гребінкою), у придушенні повстання на Арсеналі [1, арк.3]. Він фактично

став свідком формування Гайдамацького кошу, однак сам, хоч і описував ці події, за свідченнями М. Чеботаріва відношення до появи цього військового підрозділу не мав [4, с.119-120].

Після захоплення Києва, Борис Гомзин, за власними спогадами, втік із міста на Херсонщину, в родинний маєток. Після прибуття німецьких військ він вирушив до Харкова, де вступив на службу до українського війська і був зачислений до міської комендатури. Після гетьманського перевороту в його військовій кар'єрі сталися зміни, пов'язанні із отриманням посади помічника коменданта Харкова із тимчасових доручень. Згодом він очолив канцелярію коменданта. Тоді ж згідно гетьманського указу отримав звання сотника(капітана) [1, арк.3; 5, с.40]. У своїх спогадах і статтях на еміграції, Б. Гомзин багато писав про період Гетьманату, про свою відданість гетьманській ідеї, проте жодних відомостей про його політичні погляди у 1918 році немає. За словами М. Чеботаріва, Гомзин був «...неглибоким меншовиком, як неглибоким потім став петлюрівцем, гетьманцем, а може і сьогодні є бандерівцем» [4, с.119].

Після анти-гетьманського повстання і встановлення влади Директорії, Борис Володимирович продовжив військову службу в Армії УНР. Розпочалася вона із керівництва оперативним відділом в штабі Холмсько-Галицької групи. Згодом сталося підвищення – перехід до військового міністерства в якості старшини з доручень міністра О. Шаповала. Пізніше – начальник штабу 9-го Стрілецького полку П. Шандрука. Б. Гомзин брав участь у боях проти більшовиків. Наприкінці 1919 року він займався налагодженням контактів між українським і польським командуванням [5, с.87]. Паралельно з цим був помічником командира 1-го Рекрутського полку [1, арк.3-4].

У 1920 році Б. Гомзина призначили командиром кавалерійської бригади, котра так і не була сформована. Незабаром його перевели до Генерального Штабу, де він був помічником начальника Розвідувального відділу. Після інтернування армії УНР у Польщі був призначений віце-директором департаменту пошти Української Республіки. Отримав запрошення очолити Розвідувальний відділ Генерального Штабу Армії УНР, але на службу не повернувся [1, арк.4].

В часи еміграції Борис Володимирович мешкав у Львові, пізніше перебрався до Праги де закінчив Українську Господарську академію. У цей же час він став прихильником гетьманського руху, розгорнув активну публіцистичну роботу, почав писати статті, вірші і художні твори на історичну тематику [5, с. 17-22; 7; 8, с.128, 129]. Він також очолював Союз гетьманців-державників у Чехословаччині. Після початку Другої світової війни оселився в Німеччині, став довіреною особою гетьмана Павла Скоропадського, займався налагодженням контактів із іншими емігрантськими угрупованнями [2, с.183]. Під час Другої Світової війни вів перемовини із ОУН(б) щодо спільних дій. Саме за його сприяння було утворено Союз Українців Британії (СУБ) [9, с.409-410].

Біографія Бориса Гомзина є типовою для багатьох представників його оточення. Народжений в родині російських аристократів в українському маєтку, він згодом почав отожднювати себе із Україною. Це було наслідком падіння Російської імперії та зникнення імперської ідентичності, котра об'єднувала усіх дворян в єдину корпорацію. Однак після Револуції, кожен із них був вимушений «віднайти» нову Батьківщину. Для Гомзина та його земляків нею стала Україна. До кінця життя він залишився прихильником української незалежності, брав участь в гетьманському русі на еміграції. Борис Володимирович Гомзин, як і тисячі інших офіцерів, волею долі опинились в Україні і зробили свій свідомий вибір на користь української ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО Ф. 3907. Оп. 1. Спр 1. 4 арк.
2. Шевченко С.І. Вершники на Інгулі. Кіровоград: ПП "Центроперативної поліграфії "Авангард", 2013. 332 с.
3. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга І. К.: Темпора, 2007. 536 с.
4. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. К.: Темпора, 2003 288 с.
5. Шандрук П. Сила доблесті / Передмова Р.Смоль-Стоцького; Пер. з англ. М.Б. Бурмістенко. К.: Вища школа, 1999. 240 с.
6. Пасіка М., Карпишин М., Коструба Т. За велич нації. Нью-Йорк: Булава. 1955. 186 с.
7. ЦДАВО Ф. 3907. Оп 1. Спр 6. 70 арк
8. Осташко Т. Український консервативний рух новітньої доби у історіографії 1937–1960-х рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2017. Вип. 12. С. 127-170.
9. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959). Київ: ГІН Сергійчук М.І., 2009. Т. 3. 648 с.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Тараненко Л.О.

ЯК МИ ПРАЦЮЄМО В УМОВАХ ВІЙНИ

За час воєнної агресії росії проти України в Державного архіву Хмельницької області з'явилися нові напрямки роботи. Архівісти області допомагають нашим захисникам, хто чим може. Кожен працює задля перемоги!

На базі Державного архіву Хмельницької області відкрито колл-центр допомоги від Хмельницької обласної військової адміністрації. На сьогодні архівісти області, окрім основної роботи, опрацьовують звернення з питань: гуманітарної допомоги (внутрішньої, міжнародної); логістики; біженців та переселенців; безпеки.

В період воєнного стану місто Хмельницький стало одним із найактивніших волонтерських міст. Станом на 22 березня 2022 року в межах Хмельницької міської територіальної громади залишилось 25 тисяч переселенців, ще понад 115 тисяч людей, які зупинялися від доби до трьох, отримавши допомогу та підтримку вони продовжили свій шлях на захід.

Працівники колл-центру працюють цілодобово. Якщо ви потребуєте негайної консультації, звертайтеся за номером телефону – (093)17-02-560

КОЛЛ-ЦЕНТР ДЛЯ ДОПОМОГИ (093) 17-02-560

- гуманітарна допомога
- логістика
- біженці та переселенці
- питання безпеки

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ВІЙСЬКОВА АДМІНІСТРАЦІЯ

Крім надання консультацій, архівісти області працюють у регіональних розподільчих хабах, допомагають розфасувати міжнародну гуманітарну допомогу за групами товарів, відповідно до найтерміновіших потреб.

Із логістичного складу отриманий вантаж передається, відповідно до заявок у ті регіони країни, які зараз найбільше потребують допомоги та страждають від гуманітарної кризи, яку штучно створили російські окупаційні війська.

Обласний гуманітарний хаб активно співпрацює із закордонними благодійниками, які опікуються збором та доставкою допомоги для

цивільного населення, що постраждало від російської агресії. Найбільше вантажів доправлено з Великобританії, Німеччини та Польщі. Окрім того значний обсяг гуманітарної допомоги надійшов з Ірландії, Швейцарії, Італії, Іспанії.

Небайдужі громадяни та вихідці з України, що проживають в ЄС, об'єднуються, організовують збір коштів, найнеобхідніших речей і продуктів, забезпечують їх транспортування в Україну.

Гуманітарні вантажі зараз мають неабияку цінність для України.

Також працівники архіву допомагають у пункті видачі одягу для біженців, який знаходиться у Хмельницькій обласній філармонії. Розпаковують коробки, сортують речі, щоб було зручніше вибирати для вимушених переселенців.

У пункті видачі одягу люди, котрі постраждали від війни можуть безкоштовно отримати

теплі одяг, взуття, дитячі речі, потрібно лише мати при собі паспорт.

Пункт видачі працює щоденно, з 10.00 до 17.00.

Адреса: м. Хмельницький, вулиця Гагаріна, 7, центральний вхід до приміщення філармонії.

У читальній залі Держархіву області працівники облаштували місце для плетіння маскувальних сіток.

За основу беруть сітки сплетені з ниток або рибацькі, на них закріплюють фрагменти тканини, які вирізають із непотрібного одягу. Тканину

доставляють волонтери, або приносять із дому. Каркас для плетіння сіток зробили самостійно.

Маскування одразу забирають волонтери і везуть у гарячі точки, наразі сітки мають там значний попит.

24 лютого 2022 року один із працівників Держархіву області – головний науковий співробітник, кандидат історичних наук Віталій Галатир, відповідно до Указу Президента України від 24.02.2022 року №64/2022 був мобілізований до однієї із військових частин Збройних Сил України. Наразі перебуває на військовій службі та виконує свій громадянський обов'язок.

**#СлаваУкраїні #СлаваЗСУ
#Українапонадусе #всебудеУкраїна**

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Байдич Володимир Григорович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, член НСКУ

Байдич Вадим Олександрович (с. Кузьмин), вчитель історії Кузьминського ліцею Щиборівської сільської ради Хмельницького району, член НСКУ

Байдич Олександр Васильович (с. Кузьмин), Заслужений працівник освіти України, Почесний краєзнавець України, член НСКУ

Баяк Микола Іванович (м. Хмельницький), кандидат наук з державного управління, директор Хмельницького регіонального центру підвищення кваліфікації

Войтович Олександр Валерійович (м. Хмельницький), заступник директора архіву – начальник відділу забезпечення збереженості документів, магістр державного управління

Галатир Віталій Вікторович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Гродовський Олексій Валентинович (м. Київ), кандидат економічних наук, головний спеціаліст відділу аудиту підприємств, установ та організацій Департаменту внутрішнього аудиту та контролю за службовою діяльністю Адміністрації Держспецзв'язку України

Завальнюк Костянтин Вікторович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Української академії історичних наук і Національної Академії вищої освіти України

Западенко Ігор Валентинович (смт Меджибіж), заступник директора ДІКЗ "Межибіж" з наукової роботи

Захар'єв Володимир Анатолійович (м. Хмельницький), старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв, лауреат Всеукраїнської премії «За збереження історичної пам'яті» ім. Леся Танюка, обласних краєзнавчих премій ім. І.Винокура та ім. І.Стасюка

Кундельський Валерій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, викладач історії Хмельницького ТБЛ, член Національної спілки журналістів України

Ляскович Тетяна Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, начальник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи Державного архіву Хмельницької області, член Хмельницької міської організації НСКУ

Олійник Анна Юрївна (м. Кам'янець-Подільський), здобувачка III курсу історичного факультету Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Погорілець Олег Григорович (смт Меджибіж), директор Державного історико – культурного заповідника „Межибіж”; Почесний краєзнавець України

Полянський Федір Іванович (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, директор Державного архіву Тернопільської області

Прокопчук Віктор Степанович (м. Дунаївці), доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, дійсний член Української академії історичних наук

Рекрут Валерій Пилипович (Київ), кандидат історичних наук, секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України

Сумишин Ярослав Миколайович (м. Київ), дослідник, журналіст

Тараненко Лілія Олександрівна (м. Хмельницький), завідувач сектору цифрових та інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

Шолк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії історичного факультету України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**ВІСНИК ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
„ПОДІЛЬСЬКА СТАРОВИНА“**

№1 (8) / 2022

Часопис Державного архіву Хмельницької області
(заснований у 2017 році)

Байдич В.Г. – голова редакційної колегії
Олійник Ю.В. – заступник головного редактора
Галатир В.В. – відповідальний редактор

*На обкладинці журналу використано картину Народного художника України
М. Мазура „Родинне тепло”*

Підписано до друку 23.02.2022. Формат 60х84/8
Обл.-вид. арк. 17.1. Наклад 50 прим.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10